МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Історичні записки

Збірник наукових праць

Випуск 24

ЛУГАНСЬК – 2009

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць
Випуск 24

Засновано у 2004 році
Вихід з друку – чотири рази на рік

Засновник Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у справах преси та інформації
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р**.**

Журнал включено до Переліків наукових фахових видань України (Бюл. ВАК №8 2004 р.), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук.

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор), Бодрухин В.М., докт. істор. наук (заступник головного редактора), Дорош Т.О., інженер (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Вергунов В.А., докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Єрхов Г.П., докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук, Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук, Пилипчук О.Я., докт. біол. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д., докт. біолог. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

Історичні записки: збірник наукових праць. – Луганськ, 2009. – Вип. 24. – 252 с.

У збірнику публікуються праці, що висвітлюють найбільш актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 1 від “25” вересня 2009 р.).

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2009
© East Ukrainian National University named after Vladimir Dal, 2009

СТАТТІ

УДК 94(477) «1956/1985»

Бадер А.В.

ЗМІНИ КІЛЬКІСНОГО СКЛАДУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДОНБАСУ (1956 – 1985 рр.)

У статті досліджено зміни кількості студентів Донбасу протягом 1956 – 1985 років. Проаналізовано причини, що спонукали Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР впливати на контингент майбутніх фахівців регіону.

Ключові слова: *зміни, кількісний склад, студенти, Донбас.*

В другій половині 1950-х років країни заходу починають вступати в нову фазу науково-технічної революції, це сприяло швидким темпам інтенсивного розвитку промисловості та сільського господарства цих держав. Необхідність конкурентноздатності у „холодній війні” штовхає керівництво СРСР на значне підвищення темпів розвитку народного господарства. В даних умовах на перший план виходить завдання кількісного збільшення спеціалістів з вищою освітою. Неефективна планова економіка Радянського Союзу не могла забезпечити пропорційний розвиток усіх галузей народного господарства. В свою чергу геополітичні обставини на міжнародній арені вимагали першочергового вдосконалення воєнно-промислового комплексу. Тому актуальним є дослідження ситуації, що склалась саме на Донбасі – в регіоні, який спеціалізувався на задоволені в першу чергу воєнних потреб.

Питання, пов’язані з кількістю студентів, спеціально не вивчались в науковій літературі, їх розглядали як аспект при дослідженні історії вищої школи чи студентства та молоді СРСР в цілому. Зокрема, це роботи Л. Я. Рубіної „Советское студенчество” [1], Бовкуна В. В. „Образ жизни советской молодёжи: тенденции, проблемы, перспективы” [2], О. М. Сергійчук „Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя в 1953 – 1964 рр.” [3]. Деяку інформацію можна знайти у роботах „Вища школа Української РСР (1917 – 1967)” [4] та „Развитие социально-классовой структуры населения Украинской ССР в 60 – 80-е годы.” [5]. Показана кількість студентів Донбасу однак без ґрунтовного аналізу причин збільшення чи зменшення контингенту майбутніх спеціалістів в дисертації Стяжкіної О. В. „Культурные процессы в Донбассе в 1960-нач. 90-х г.г.” [6].

В нашій статті ми ставимо завдання дослідити кількісні зміни студентської молоді Донбасу протягом 1956 – 1985 років та проаналізувати причини даних процесів.

В 1956 році XX з’їзд компартії СРСР та XIX з’їзд компартії УРСР поставили завдання на базі переважного розвитку важкої промисловості та безперервного технічного прогресу і підвищення продуктивності праці забезпечити подальше могутнє зростання всіх галузей народного господарства. В директивах та резолюціях цих з’їздів також зазначалось, що необхідно в історично найкоротші строки вирішити основне економічне завдання СРСР – наздогнати та випередити найбільш розвинені капіталістичні країни по

виробництву продукції на душу населення [7, 562, 565]. Поставлене завдання форсованого розвитку народного господарства вимагало аналогічних темпів і в піднесенні освіти та науки. У зв'язку з цим XIX з'їзд компартії УРСР зобов'язав ЦК, обкоми, міськкоми і райкоми партії забезпечити подальший розвиток народної освіти та науки [7, 568]. Все це сприяло значному підвищенню кількості майбутніх спеціалістів [8, 29].

В 1960-1961 навчальному році у 135 ВНЗ України вже навчалося 417800 студентів. Це означає, що кількість студентської молоді складала стільки, скільки її було в Англії, Франції, Іспанії, Швеції та Австрії разом узятих [8, 29; 9, 47, 48]. Треба також врахувати, що населення приведених країн в кінці 1950-х початку 1960-х років складало близько 140 мільйонів в той час як в УРСР мешкало всього 43 мільйони [10, 21]. Різке підвищення контингенту студентів було характерним і для Донбасу: у 1956 році у ВНЗ регіону навчалось 23922, а в 1960 році вже 43340 майбутніх спеціалістів [11, 6; 12, 8; 13, 15, 94; 14, 23, 24, 27].

В подальшому, у 1960-1985 роках, продовжується кількісне зростання студентської молоді Донбасу (див. табл. 1) [11, 6; 12, 8; 13, 15, 94; 14, 23, 24, 27; 6, 70].

Таблиця 1

Динаміка зростання кількості студентів Донбасу в 1956 – 1985 роках

Рік	1956	1960	1962	1964	1969	1975	1980	1985
Донеччина	18125	31668	37346	41045	69470	65800	66525	62391
Луганщина	5797	11672	16787	23962	32697	39501	38487	34700
Всього	23922	43340	54133	65007	102167	105301	105012	97091

Приведені в таблиці цифри характеризують кількісне зростання студентів Донбасу за чотири роки у двох історичних періодах розвитку СРСР („відлиги" та „застою"). Проміжок часу в середньому в 5 роки надає можливість, по-перше, уникнути цифрового перевантаження, по-друге, вивчити кількісні зміни в динаміці без шкоди для дослідження. Перший період (1956-1964 рр.) займає менший проміжок часу, тому тут данні розглядаються за кожні 4 роки. Крім того в таблицю увійшов 1962 рік, оскільки в цьому році проявляються кризові явища в народному господарстві через прискорені темпи екстенсивного розвитку та невдалі реформи в системі управління. Кінцева дата періоду „відлиги" (1964 р.) та „застою" (1985 р.) обумовлює необхідність використання при складанні таблиці не 1970-го а 1969-го року.

Отже, проаналізуємо загальні тенденції кількісного зростання майбутніх спеціалістів Донбасу. Після значного збільшення контингенту студентів у 1956 – 1960 роках в період з 1960-го по 1964-й рік відбувається поступове зростання загальної кількості майбутніх спеціалістів регіону. Цей період характеризується достатньо високими темпами розширення промисловості СРСР за рахунок постійного будівництва нових підприємств. Керівництво будівельними роботами та обслуговування нових промислових об'єктів потребувало систематичного збільшення спеціалістів з вищою освітою.

Підвищенню кількості студентів сприяла також постанова Ради міністрів СРСР від 21 травня 1961 р., згідно з якою вища освіта в СРСР стала надаватись безкоштовно, незалежно від раси, національності, полу, майнового та соціального положення, віросповідання. Правом на вступ до ВНЗ могли скористатись усі громадяни СРСР, що мали закінчену середню освіту [15, 290, 291].

На початку 1960-х у зв'язку з економічною кризою зменшується потреба у висококваліфікованих спеціалістах та скорочується фінансування вищої школи. 9 травня 1963 року вийшла постанова ЦК компартії та Ради міністрів СРСР, згідно з якою міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР повинно було скоротити загальну кількість спеціалістів, що випускали ВНЗ [15, 332]. Однак, кризові явища, як бачимо з таблиці 1, практично не вплинули на динаміку збільшення загального контингенту студентів Донбасу. Падіння виробництва, в основному, спостерігалось в сільському господарстві та легкій промисловості, а регіон спеціалізувався на випуску фахівців для пріоритетної важкої індустрії.

Починаючи з 1965 року завдяки нововведенням О. М. Косигіна (надання деякої самостійності керівникам підприємств, запровадження часткової конкуренції, економічне стимулювання працівників) в народному господарстві СРСР з'являються елементи інтенсивного розвитку, це призводить до певного економічного піднесення економіки країни. Восьма п'ятирічка (1966-1970 рр.) вважається найбільш вдалою впродовж всієї історії СРСР. Підвищені темпи економічного розвитку потребували аналогічного зростання кількості спеціалістів, а деяка інтенсифікація виробництва вимагала збільшення працівників саме вищої кваліфікації. Тому в період з другої половини 1960-х до початку 1970-х років простежуються рекордні темпи зростання контингенту студентів ВНЗ Донбасу (див. таблицю 1).

Численні документи та спогади студентів Донбасу кінця 1960-х початку 1970-х років свідчать, що в цей період поступити до ВНЗ можна було навіть отримавши одну трійку на іспитах.

Чехословацькі події 1968 року, що розгорнулись на тлі економічної реформи, продемонстрували членам ЦК компартії СРСР пряму залежність падіння існуючого режиму від впровадження ринкових відносин. У зв'язку з цим резолюціями XXIV з'їзду компартії СРСР (1971 р.) лише через політичні причин згортаються реформи О. М. Косигіна. Радянський Союз повертається до суто екстенсивного розвитку з моделлю господарювання, заснованою в добу сталінської модернізації 30-х років. В даних умовах необхідність у великій кількості працівників з вищою освітою відпадає, набори до ВНЗ Донбасу знижуються.

В кінці 1970-х років розширення народного господарства СРСР досягло своєї межі, тому в період з 1975 по 1985 р., як бачимо з таблиці 1, відбувається поступове скорочення загальної кількості студентів регіону.

Проаналізуємо тенденції кількісного зростання майбутніх спеціалістів Донбасу в залежності від спеціальності, що здобували студенти у ВНЗ регіону.

Зважаючи на те, що XX з'їзд компартії СРСР та XIX з'їзд компартії УРСР (1956 р.) поставив завдання першочергового розвитку саме важкої промисловості, різке збільшення контингенту студентів Донбасу другої половини 1950-х початку 1960-х років відбулося, в основному, за рахунок підвищення наборів на технічні спеціальності. Так, якщо в період з 1956 по 1960 р. кількість студентів Луганського вечірнього філіалу Харківського політехнічного інституту збільшилась на 67,2%, то Луганського сільськогосподарського інституту (далі – ЛСІ) лише на 18,9%, а Луганського державного педагогічного інституту імені Тараса Шевченка (далі – ЛДПІ) навіть зменшилась на 5,9% [16, 1; 17, 17; 18, 12; 19, 73; 20, 22, 22 оберт; 21, 3]. В 1960 році у Донецькому політехнічному інституті (далі – ДПІ) навчалось 7982 чоловік, в той час, як в Донецькому державному педагогічному інституті (далі – ДДПІ) лише 2544 студентів [22, 14; 23, 14].

Крім того, скороченню кількості студентів педагогічних ВНЗ сприяє зменшення з 1958 р. числа народжених в УРСР та зокрема на Донбасі. Так, якщо в Донецькій області у 1958 р. на 1000 чоловік населення народилося 24,2, в Луганській – 25,6 то в 1960 р. 21,4 та 23,5 особи відповідно [10, 28].

В 1956 – 1960 рр. простежуються достатньо швидкі темпи зростання кількості майбутніх лікарів, однак це невілювалось нечисленним контингентом медичних ВНЗ. Наприклад, в приведений період на 75% збільшилось студентів Луганського медичного інституту (далі – ЛМІ), разом з тим в 1960 р. майбутні спеціалісти закладу складали лише 1618 осіб, що набагато менше навіть порівняно з ЛДПІ, в якому в цьому році навчалось 3329 студентів [13, 15; 14, 45].

Екстенсивний індустріальний розвиток сприяв розпорошенню основних промислових потужностей Донбасу по невеликим містам. Заснування великої кількості достатньо потужних підприємств в цих населених пунктах вимагало розширення інфраструктури міст та забезпечення їх обслуговуючим персоналом. У зв'язку з ситуацією, що склалася в період з 1956 по 1960 рік, кардинально (на 81,4%) зростає контингент студентів Донецького інституту радянської торгівлі (далі – ДІРТ). Кількість майбутніх спеціалістів, що здобували в цьому ВНЗ освіту, практично дорівнювала контингенту студентів найбільшого навчального закладу регіону ДПІ (біля 8 тисяч осіб) [24, 3; 25, 17]. Однак ставити під сумнів тезу про основну спеціалізацію вищої школи Донбасу на надання технічної освіти не варто, оскільки в регіоні існував лише один торгівельний інститут і п'ять технічних.

В період з 1960-го по 1964-й рік численні резолюції, постанови, рішення пленумів та з'їздів компартії СРСР (XXI 1959р., XXII 1961р.), компартії УРСР (XX 1959р., XXI 1960р., XXII 1961 р.) зобов'язували виконавчі органи влади продовжувати сприяти першочерговому розвитку важкої промисловості в державі. [7, 577, 605, 612, 614, 652, 703]. В цих умовах темпи збільшення кількості студентів технічних ВНЗ залишаються найвищім в регіоні. Наприклад, чисельність майбутніх спеціалістів ДПІ зросла на 6160, а Луганського машинобудівного інституту (далі – ЛМБІ) на 2153 особи [22, 14, 26, 107, 109, 117; 27, 30, 39, 46, 17, 17, 28, 12, 29, 60].

У зв'язку з кризою в економіці СРСР початку 1960-х років та продовженням зниження народжуваності (в 1965 р. на 1000 мешканців регіону народилося лише 14,6 чоловік) скорочується кількість майбутніх вчителів регіону та суттєво знижуються темпи зростання контингенту студентів торгівельного інституту. Наприклад, кількість майбутніх спеціалістів ДДПІ зменшилась на 8,6%, а ЛДПІ на 1,9%. З 1960-го по 1962 р. контингент студентів ДІРТ зріс на 81,4%, а з 1962-го по 1964-й р. лише на 2,4% [10, 28; 23, 14; 30, 19; 21 3; 31, 34; 32, 4; 33, 61].

9 липня 1963 року Рада міністрів СРСР постановила змінити принцип матеріального забезпечення студентів, завдяки чому різко зменшилась кількість стипендіатів в основному сільськогосподарських ВНЗ. Це, в свою чергу, призвело до значного скорочення темпів зростання контингенту студентів ВНЗ цього профілю. В ректорати в тому числі і ЛСІ почала надходити велика кількість заяв з проханням відрахувати з навчального закладу у зв'язку з відсутністю коштів. Так, контингент студентів цього ВНЗ в період з 1960-го по 1962 р. зріс на 47,7%, а з 1962-го по 1964-й р. лише на 4,5% [19, 73; 34, 118; 35, 5].

Стрімкий розвиток економіки СРСР в період з 1964 по 1969 р. сприяв значному зростанню кількості студентів у всіх ВНЗ Донбасу, незалежно від профілю спеціальності. Однак, у зв'язку з необхідністю виконання постанов XXIII з'їзду компартії УРСР та XXIII з'їзду компартії СРСР 1966 р. в розвитку народного господарства перевагу продовжували надавати важкій індустрії. Вважалось, що це основа технічного переозброєння промисловості, сільського господарства та піднесення обороноздатності країни [7, 803]. Так, якщо кількість студентів ДПІ зросла на 8499, то ДІРТ – на 3659 чоловік; ЛМБІ – на 4138, то ЛДПІ – на 2185, а ЛСІ взагалі лише на 431 особу [27, 30, 39, 46; 36, 17, 21, 29; 33, 61; 37, 1 оберт; 29, 60; 38, 1; 31, 34; 39, 3; 35, 5; 40, 14].

Після повернення до суто екстенсивних методів розвитку народного господарства на початку 1970-х років відбувається скорочення наборів до технічних ВНЗ. В той самий час економіка країни переорієнтовується на продаж корисних копалин за кордон. В даних умовах з'являється значний залишок коштів після фінансування ВПК, який починають витрачати на підтвердження тези про досягнення соціалістичного ладу в країні. В 1970-х роках простежується підвищення грошових вливань в легку, харчову промисловість та житлове будівництво. В ситуації, що склалася, пленум ЦК компартії УРСР в 1973 році ухвалив рішення – звернути увагу на підготовку кадрів для галузей промисловості, що виробляють товари народного споживання, а також для транспортних організацій, сільського господарства, будівництва, сфери побутового обслуговування [7, 939].

В період з 1969 по 1975 р. скорочується кількість студентів технічних ВНЗ Донбасу, наприклад ДПІ на 23%, Жданівського металургійного інституту на 1,4%, Краматорського індустріального інституту на 5,5%. В той самий час на 37% збільшується контингент майбутніх спеціалістів ЛМБІ, що спеціалізувався на випуску інженерів для транспортної галузі, на 12,4% Макіївського інженерно-будівельного інституту, на 6,2% ДІРТ, на 25,6% ЛСІ, на 13% ЛМІ і

на 5,5% Донецького державного медичного інституту імені Горького [36, 17, 21, 29; 38, 1; 41, 29, 32, 35; 37, 1 оберт; 42, 4 оберт; 40, 14; 43, 7а; 44, 4 оберт].

Крім того, відмова від елементів ринкових відносин та повернення до суто планової економіки призвела до того, що народному господарству СРСР перестала бути потрібною велика кількість фахівців з класичною університетською освітою, що розробляли та впроваджували реформи О. М. Косигіна. В умовах, що склалися, поступово зменшується кількість студентів Донецького державного університету (далі – ДДУ). Так, в період з 1969 по 1975 рік контингент цього ВНЗ скоротився на 6,3% [45, 9; 46, 5; 47, 2, 5].

В 1972 році ЦК компартії та Рада міністрів СРСР приймають постанову „Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та подальшого розвитку загальноосвітньої школи", у зв'язку з якою в УРСР розширюється підготовка вчителів. Крім того, з 1972 року почався позаконкурсний прийом в педінститути молоді з віддалених сільських районів з подальшим поверненням її на роботу в цю місцевість [5, 175]. Так, з 1970-го по 1975-й рік кількість студентів Слов'янського педагогічного інституту зросла на 21,5%. В цей період дещо (на 2,5%) скорочується контингент майбутніх вчителів у ЛДПІ, однак надалі з 1975 по 1985 рік простежується збільшення наборів до цього ВНЗ (з 1975 р. по 1980 р. на 11,4%, з 1980 р. по 1985 р. на 4,2%) навіть на фоні загального поступового скорочення студентської молоді Донбасу в першій половині 1980-х років (див. таблицю 1) [39, 3; 48, 84; 49, 3, 3 оберт; 50, 12].

В період з 1975 по 1980 рік країни Заходу виходять з нафтової кризи, падають обсяги продажу корисних копалин за кордон, що призводить до суттєвого скорочення залишку коштів після фінансування ВПК. В даних умовах ЦК компартії СРСР згортає політику стимулювання легкої та харчової промисловості та знов надає перевагу важкій індустрії. XXV з'їзд компартії Радянського Союзу (1976 р.) поставив завдання вдосконалити структуру промисловості через підвищення в загальному обсязі виробництва продукції галузей, що насамперед визначали технічний прогрес, – машинобудівної, хімічної та нафтової промисловості, електроенергетики [51, 27]. Так, в період з 1975 по 1980 р. практично сталим залишається контингент майбутніх спеціалістів Донбасу (див. таблицю 1), однак зменшується кількість студентів ДДУ на 6,3%, ДІРТ на 6,5%, ЛСІ на 23%, ЛМІ на 3,1% [52, 22; 46, 5; 47, 2, 5; 53, 1, 3, 5; 42, 4 оберт; 54, 1 оберт; 43, 7а; 55, 11; 56, 1 оберт].

До початку 1980-х років СРСР досягає межі в можливостях розширення пріоритетної важкої промисловості, особливо в європейській частині держави. ЦК компартії Радянського Союзу вирішує іти шляхом збалансування галузей народного господарства та створення нових економічних регіонів. XXVI з'їзд компартії СРСР ставить завдання здійснити динамічний та збалансований розвиток економіки держави за рахунок пропорційного зростання всіх галузей народного господарства. Члени політбюро визначають як основну задачу розробку та впровадження продовольчої програми, розвиток виробництва товарів народного споживання і послуг, а піднесення важкої промисловості

ставлять на друге місце. Крім того, на з'їзді планувалось створення крупних територіально-виробничих комплексів [57, 44, 45].

Рішення XXVI з'їзду компартії СРСР вели до скорочення фінансування підприємств Донбасу, оскільки, по-перше, визначальним завданням було піднесення легкої та харчової промисловості сфери послуг, по-друге, фінансові потоки, призначені на розвиток важкої індустрії, спрямовувались в нові промислові регіони Радянського Союзу. В умовах, що склалися, поступово скорочується контингент студентів технічних ВНЗ Донбасу, наприклад ЛМБІ на 13,4%, на цьому фоні хоч і несуттєво однак зростає кількість студентів ДІРТ та ЛМІ (на 0,3% і 2,3% відповідно) [58, 58, 61, 64; 59, 34; 54, 1 оберт; 60, 1 оберт; 56, 1 оберт; 61, 38].

В 1982 році ЦК компартії СРСР приймає продовольчу програму, за умовами якої розвиток сільського господарства займає першочергове місце, в галузь вкладають великий об'єм коштів [57, 320, 322, 323]. УРСР в 1980-х роках залишається основним виробником продуктів харчування в Радянському Союзі, тому фінансові потоки спрямовують саме на Україну. Зміна орієнтирів в розвитку народного господарства сприяє збільшенню на 34,3% контингенту студентів єдиного на Донбасі сільськогосподарського інституту (ЛСІ) [55, 11; 62, 1, 2].

Таким чином, з другій половині 1950-х років зовнішня загроза та необхідність піднесення народного господарства штовхає представників ЦК компартії СРСР стимулювати розвиток вищої освіти, що проявилось і в зростанні кількості студентів. Особливістю вищої школи Радянського союзу в цілому та Донбасу зокрема було те, що, по-перше, пріоритет надавався технічній освіті, по-друге, те, що держава мала реальні важелі впливу на кількість майбутніх спеціалістів. Цілковита залежність контингенту студентів від потреб народного господарства унеможливлювала перенасичення ринку праці спеціалістами з вищою освітою. З іншого боку командно-адміністративний метод забезпечення необхідної кількості студентів повсякчас не враховував наявні можливості та матеріально-технічну базу вищої школи, що могло привести до зниження якості отриманих знань. На нашу думку, надалі необхідним є використання здобутих в статті результатів при вивчені якісного складу, умов навчання та рівня підготовки майбутніх спеціалістів Донбасу в 1956 – 1985 роках.

Література

1. Рубина Л. Я. Советское студенчество. Социологический очерк. / Л. Я. Рубина– М. : «Мысль», 1981. – 207 с.
2. Бовкун В. В. Образ жизни советской молодежи: тенденции, проблемы, перспективы. / Бовкун Вячеслав Васильевич. – М. : Высшая школа, 1988. – 144 с.
3. Сергійчук О. М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя в 1953 – 1964 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 07.00.01. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 229 с.
4. Вища школа Української РСР (1917 – 1967 рр.). / Відповідальний редактор В. І. Пітов. – Ч. 2. – К. : Видавництво Київського університету, 1968. – 396 с.
5. Развитие социально-классовой структуры населения Украинской ССР в 60 – 80-е годы. / Ответственный редактор А. В. Лихолат – К. : «Наукова думка», 1988. – 285 с.

6. Стяжкина Е. В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач. 90-х гг.: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. 07.00.01. – Донецк, 1996. – 207 л.
7. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. / Ред. колегія: В.І.Юрчук, Ю.Н.Єльченко, Г.К.Крючков, В.М.Мазур, П.К.Мусієнко, Ф.М.Рудич. – В 2-х т. – Т.2. (1941-1976) – К.: Політвидав України, 1977. – 1022 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф. Р. 1. – Оп. 31, ч І. – Спр. 689. – Арк. 29.
9. Центральний державний архів вищих органів влади й управління України – Ф. Р. 2605. – Оп. 8. – Спр. 3495. – Арк. 47, 48.
10. Народне господарство Української РСР в 1966 році (статистичний щорічник). / Відповідальний за випуск П. С. Булгаков. – К.: „статистика", 1967. – 639 с.
11. Державний архів Донецької області. (далі – ДАДО). – Ф. Р. 4249. – Оп. 1 доп. – Спр. 422. – Арк. 6.
12. ДАДО. – Ф. Р. 4249. – Оп. 1 доп. – Спр. 719. – Арк. 8.
13. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р. 2519. – Оп. 10. – Спр. 219. – Арк. 15, 94.
14. ДАЛО. – Ф. Р. 2519. – Оп. 10. – Спр. 330. – Арк. 23, 24, 27, 45.
15. О коммунистическом воспитании и укреплении связи школы с жизнью. Сборник документов. / Сост. М. М. Дейнеко. – М. : «Просвещение», 1964. – 480 с.
16. ДАЛО. – Ф. Р. 759. – Оп. 2. – Спр. 47. – Арк. 1.
17. ДАЛО. – Ф. Р. 759. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 17.
18. ДАЛО. – Ф. Р.842. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 12.
19. ДАЛО. – Ф. Р.842. – Оп. 1. – Спр. 239. – Арк. 73.
20. ДАЛО. – Ф. Р. 416. – Оп. 2. – Спр. 161. – Арк. 22, 22 оберт.
21. ДАЛО. – Ф. Р. 416. – Оп. 2. – Спр. 260. – Арк. 3.
22. ДАДО. – Ф. Р.1087. – Оп. 2. – Спр. 862. – Арк. 14.
23. ДАДО. – Ф. Р.3765. – Оп. 1. – Спр. 390. – Арк. 14.
24. ДАДО. – Ф. Р.3001. – Оп. 1. – Спр. 665. – Арк. 3.
25. ДАДО. – Ф. Р.3001. – Оп. 2. – Спр. 53. – Арк. 17.
26. ДАДО. – Ф. Р.1087. – Оп. 2. – Спр. 944. – Арк. 107, 109, 117.
27. ДАДО. – Ф. Р.1087. – Оп. 2. – Спр. 1041. – Арк. 30, 39, 46.
28. ДАЛО. – Ф. Р.759. – Оп. 2. – Спр. 92. – Арк. 12.
29. ДАЛО. – Ф. Р.759. – Оп. 2. – Спр. 123. – Арк. 60.
30. ДАДО. – Ф. Р.3765. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк 19.
31. ДАЛО. – Ф. Р. 416. – Оп. 2. – Спр. 464. – Арк. 34.
32. ДАДО. – Ф. Р.3001. – Оп. 2. – Спр. 170. – Арк. 4.
33. ДАДО. – Ф. Р.3001. – Оп. 2. – Спр. 290. – Арк. 61.
34. ДАЛО. – Ф. Р.842. – Оп. 1. – Спр. 254. – Арк. 118.
35. ДАЛО. – Ф. Р.842. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 5.
36. ДАДО. – Ф. Р.1087. – Оп. 2. – Спр. 1306. – Арк. 17, 21, 29.
37. ДАДО. – Ф. Р. 3001. – Оп. 2. – Спр. 540. – Арк. 1 оберт.
38. ДАЛО. – Ф. Р.759. – Оп. 2. – Спр. 328. – Арк. 1.
39. ДАЛО. – Ф. Р.416. – Оп. 2. – Спр. 769. – Арк. 3.
40. ДАЛО. – Ф. Р.842. – Оп. 1. – Спр. 352. – Арк. 14.
41. ДАЛО. – Ф. Р.759. – Оп. 2. – Спр. 1024. – Арк. 29, 32, 35.
42. ДАДО. – Ф. Р. 3001. – Оп. 2. – Спр. 916. – Арк. 4 оберт.
43. ДАЛО. – Ф. Р.842. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 7а.
44. ДАЛО. – Ф. Р.2661. – Оп. 2. – Спр. 113. – Арк. 4 оберт.
45. ДАДО. – Ф. Р. 6146. – Оп. 1. – Спр. 520. – Арк. 9.
46. ДАДО. – Ф. Р.6146. – Оп. 1. – Спр. 2972. – Арк. 5.
47. ДАДО. – Ф. Р.6146. – Оп. 1. – Спр. 2973. – Арк. 2, 5.
48. ДАЛО. – Ф. Р. 416. – Оп. 2. – Спр. 1155. – Арк. 84.

49. ДАЛО. – Ф. Р. 416. – Оп. 2. – Спр. 1556. – Арк. 3, 3 оберт.
50. ДАЛО. – Ф. Р.416. – Оп. 2. – Спр. 1995. – Арк. 12.
51. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях съездов, конференций, пленумов ЦК (1898-1986). - Т.13. - М.: Издательство политической литературы, 1986. - 510 с.
52. ДАДО. – Ф. Р.1087. – Оп. 2. – Спр. 2922. – Арк. 22.
53. ДАДО. – Ф. Р.6146. – Оп. 1. – Спр. 4920. – Арк. 1, 3, 5.
54. ДАДО. – Ф. Р.3001. – Оп. 2. – Спр. 1319. – Арк. 1 оберт.
55. ДАЛО. – Ф. Р.842. – Оп. 2. – Спр. 211. – Арк. 11.
56. ДАЛО. – Ф. Р.2661. – Оп. 2. – Спр. 332. – Арк. 1 оберт.
57. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях съездов, конференций, пленумов ЦК (1898-1986). - Т.14. - М.: Издательство политической литературы, 1987. - 640 с.
58. ДАЛО. – Ф. Р.759. – Оп. 2. – Спр. 1916. – Арк. 58, 61, 64.
59. ДАЛО. – Ф. Р.759. – Оп. 2. – Спр. 3090. – Арк. 34.
60. ДАДО. – Ф. Р.3001. – Оп. 2. – Спр. 1586. – Арк. 1 оберт.
61. ДАЛО. – Ф. Р.2661. – Оп. 2. – Спр. 435. – Арк. 38.
62. ДАЛО. – Ф. Р.842. – Оп. 2. – Спр. 490. – Арк. 1, 2.

Бадер А.В. Изменение количественного состава студенческой молодёжи Донбасса (1956 – 1985 гг.).

В статье изучены изменения количества студентов Донбасса на протяжении 1956 – 1985 годов. Проанализированы причины, которые заставляли Министерство высшего и среднего специального образования УССР влиять на контингент будущих специалистов региона.

Ключевые слова: *изменения, количественный состав, студенты, Донбасс.*

Bader A.V. Change the quantitative composition of student youth in Donbas region (1956 – 1985).

In article studied change amount students in Donbas region on length 1956 – 1985. The analyzed reasons, which forced the Ministry of high and average special education USSR to influence upon contingent future specialist of region.

Key words: *changes, amount, students, Donbas.*

УДК 94 (477.6) „1920/1930”

Барабаш Ю.В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ОХОРОНИ ЗДОРОВ’Я ПЕРІОДУ 20-х рр. ХХ ст. НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОНБАСУ)

У статті проаналізовано дослідження історії охорони здоров’я періоду 20-х рр. ХХ ст. на регіональному рівні (за матеріалами Донбасу).

Ключові слова*: інфраструктура, медична галузь, охорона здоров’я.*

Поглиблене вивчення місцевої історії для сучасної Української держави сприяє не лише етнічно-культурному виміру інформації джерел локальної історії, а й збагаченню знань про місцеву історію, уроки якої вчать та втілюють у людську свідомість «колекцію спогадів» з будь-якої проблеми життєдіяльності суспільства, підкреслюючи значущість «діалогу» між центром та регіонами. Саме збагачення джерельної та історіографічної бази науково-популярними виданнями з актуальних проблем історії, з черпанням інформації на регіональному рівні сприяє глобальному вирішенню низки прогалин у дослідженнях науково-популярного рівня.

Мета даної статті полягає у з'ясуванні необхідності дослідження історії охорони здоров'я Донбасу періоду 1920-х років, як складового елемента місцевої соціальної історії та з'ясування науково-теоретичного і практичного значення локальних джерел з досліджуваної проблеми на загальнодержавному рівні.

Згідно з метою визначимо завдання статті:

1. Проаналізувати джерельну базу, що представлена архівними документами державних архівів Луганської та Донецької областей та показати їхню роль для дослідження проблем інфраструктури охорони здоров'я Донбасу;
2. Виявити значущість вищезазначених джерел для дослідження соціальної історії як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні.

Спираючись на наукові доробки попередників та сучасних науковців, зазначимо, що зазначеної проблеми торкнулися у своїх працях науковці З.Г.Лихолобова [3], А.М.Михненко [30], О.І.Кокорська [29], О.М.Трубенок [31] та інші науковці. Питань охорони здоров'я автори торкаються при загальному аналізі архівних фондів з проблем соціальної історії. Більш повний аналіз джерельної бази з історії інфраструктури охорони здоров'я в Донбасі у 1920-х рр. представлений у науковому дослідженні «Розвиток інфраструктури в Донбасі у 20-х рр. XX ст.: історичний аспект» [1].

То ж переймання дослідженням вузлових проблем медичної галузі виявляється корисним у першу чергу для з'ясування актуальних питань з історії охорони здоров'я та соціальної галузі у локальному вимірі та історії Української держави у зазначених сферах у цілому.

Найбільш цінним джерелом при вивченні історичних питань будь-якого проміжку часу є архівний документ, що містить аутентичну інформацію. Отже, виявлення та залучення архівних матеріалів місцевих архівів у даному випадку є першочерговим завданням, що постає перед дослідниками локальної історії, адже аналіз матеріалу на місцевому рівні допомагає науковцям та зацікавленим особам узагальнити його в наукових працях з історії нашої держави.

При вивченні проблем, що існували у сфері охорони здоров'я Донбасу періоду 20-х рр. XX ст. найбільш цінну інформацію містять документи Державного архіву Донецької області, а саме таких фондів: *Ф.Р-57* («Сталінський Окружний Комітет Незаможних селян («КНС») м. Сталіно, Сталінського округу Донецької губернії. З 1926 р. Сталінського округу (1923-1930 рр.)). Фонд представлений документами про листування з відділами охорони здоров'я про надання медичної допомоги членам КНС, забезпеченнями їх путівками на курорти [4]. Вказані документи сприяють дослідженню питань розвитку курортної справи у Донбасі, де утворено власну курортну базу задля забезпечення путівками населення регіону.

Група джерел фонду *Р-288* («Сталинский окружной отдел народного здравоохранения Сталинского окружного Исполнительного Комитета Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов (1923-1930 гг.)) [5; 6; 7; 8; 9] стосуються звітів медичних установ, листування останніх із НКОЗ, листування про будівництво лікарень та збільшення кількості ліжок для хворих, про якість надання допомоги хворим лікарями. Ці документи справ дозволяють

з'ясувати питання курортної допомоги в Донецькій губернії, забезпечення населення путівками на курорти; за допомогою документів проаналізована якість медичної допомоги населення, нехтування лікарями потреб населення у наданні медичної допомоги, недостатньої кваліфікованості лікарів.

Ф.Р-1146 (Донецкий губернский исполнительный комитет рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов г. Артемовск, Донецкой губернии (1920-1921)). Документи фонду свідчать про діяльність відділу лікувальної медицини [10]. На основі цих документів можна аналізувати санітарно-просвітницьку роботу в Донбасі.

Дані з історії розвитку інфраструктури охорони здоров'я Донбасу у зазначеного періоду представлені також у документах Державного архіву Луганської області. Група архівних джерел дозволяє дослідити деякі аспекти розвитку керівних органів у сфері охорони здоров'я Донбасу. Це – документи фонду *Р-589* (Луганська окружна інспектура охорони здоров'я окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Луганськ, Луганського округа Донецької губернії (1923-1930 рр.)). У них зосереджена інформація про місцеві органи НКОЗ [21], про реорганізацію губернських відділів охорони здоров'я [22]. Важливим для дослідження проблематики є фонд *Р-580* (Луганське санітарне управління санітарної частини Донбасу м. Луганськ Луганського району Донецької губернії (1920-1923 рр.)), який представлений документами, що свідчать про кількість лікувальних закладів Луганського району, що входили до складу районного санітарного управління (1920-1921 рр.) [16].

У документах фонду *Р-580* містяться дані щодо санітарного стану Донбасу, у тому числі Луганського округу, які стосуються показників захворювань на холеру та про боротьбу з нею [17]. Про методи боротьби з епідемічними захворюваннями можна дізнатися, ознайомившись з директивними розпорядженнями санітарного управління Донбасу [19] та з наказів Наркомздраву Донецького губернського відділу охорони здоров'я, губернської санітарної частини [18].

Документи фондів: *Р-401* **(**Луганська окружна інспектура народної освіти окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Луганськ, Луганського округу Донецької губернії (1923-1930 рр.)); *Р-854* (Луганський медичний технікум Народного комісаріату освіти УСРР м. Луганська Луганського округу Донецької губернії (1928-1935 рр.)); *Р-243* (Луганський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (окрвиконком, м. Луганськ, Луганської округи Донецької губернії) (1923-1930)) характеризують і допомагають з'ясувати стан та рівень медичної освіти у Донбасі у 20-х рр. XX ст., кількісний показник студентства [30], його соціальний склад [14; 15]. У документах зосереджена інформація щодо матеріального становища закладів освіти, їхнього забезпечення будівлями та належними кабінетами з приладами й обладнанням [12; 26].

Цінними для дослідження історії розвитку медичної галузі є документи фондів *Р-242* (Луганський повітовий виконавчий комітет Ради робітничих,

селянських та червоноармійських депутатів м. Луганськ, Луганського повіту Донецької губернії (1919-1923)); *Р-589* **(**Луганська окружна інспектура охорони здоров'я окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Луганськ, Луганського округа Донецької губернії (1923-1930 рр.)). Описи фондів представлені документами-циркулярами та постановами губернської інспектури окружного виконавчого комітету про гігієнічно-санітарні, профілактичні заходи, про скликання 4-ої Всеукраїнської санітарної ради (1924-1925 рр.) [21], матеріалами до окружних з'їздів лікарів, доповідями та звітами лікувальних установ про їхню роботу [20; 23], звіти інспектури про роботу медично-санітарних організацій округа [24], про обслуговування амбулаторії округа [25]. Неодноразово вирішувалися питання і на засіданнях Луганського повітового виконавчого комітету та його відділів у місті та повіті [11].

Окрім вищезазначених документів фондів місцевих архівів Донбасу велике значення для дослідження проблем у сфері охорони здоров'я Донбасу представляє і місцева періодична преса міжвоєнного періоду, репрезентована місцевими періодичними виданнями. Між ними обласні та районні газети й журнали: «Кочегарка», «Молодой шахтер», «Пролетарская мысль», «Луганська правда». Тут друкувалася різноманітна за тематикою інформація, яка стосувалася буденного життя та трудових досягнень жителів Донбасу, їхні побутові умови, будівництво медичних закладів, санітарно-епідемічний стан регіону, надання робітникам медичної допомоги на підприємствах, якість роботи представників медичної інтелігенції, захворювання населення соціальними, інфекційними захворюваннями, забезпечення населення курортними місцями, інструкції та поради для населення, як запобігти захворюванням та ін.

Доцільним при вивченні проблематики є використання профільної періодичної бази того часу. Це такі журнали як «Профилактическая медицина, «Врачебное дело», «Вопросы здравоохранения», видані у 1920-1930-х рр. Статті, надруковані на сторінках цих видань лікарями Донбасу та всієї УСРР стосувалися низки проблем, пов'язаних із питаннями розвитку робітничої медицини в Донбасі, яка була прообразом страхової медицини [28, 1922. – №1]. Дані, зосереджені у низці статей, допомагають при дослідженні питань розподілу бюджету за видами допомоги [28, 1926. – №10], асигнувань на обслуговування робітників у Донбасі [27, 1932. – №17-20]. З'ясовано, якими були житлові умови лікарів [28, 1927. – №2], їхня заробітна платня [28, 1925. – №1] та інші аспекти розвитку інфраструктури охорони здоров'я у Донецькому басейні в досліджуваний хронологічний відрізок часу також допомагає профільна місцева періодика того часу.

Подібні джерела підсилюють документальну базу, дають змогу прослідкувати окремі особливості розвитку системи охорони здоров'я у Донбасі у 20-х рр. XX ст.

Отже, джерельна база Луганщини та Донеччини для дослідження історії охорони здоров'я в Донбасі у 20-х рр. XX ст. є багатою комплексом документів, які допомагають виявити масив інформаційного матеріалу з історії охорони здоров'я в регіоні.

Література

1. Барабаш Юлія Василівна. Розвиток інфраструктури охорони здоров'я в Донбасі у 20-х рр. XX ст.: історичний аспект: Дисертація... кандидата історичних наук: 07.00.01; - Захищена 06.06.2008; Затв. 03.12.2008 – Луганськ, 2008. – 179 с.
2. Луганська правда.
3. Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1918-1937). – Донецк, 1973. – 178 с.
4. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р-57. – Оп. 1. – Спр. 163 а.
5. ДАДО. – Ф.Р-288. – Оп. 1. – Спр. 8.
6. Там само. – Спр. 10.
7. Там само. – Спр. 46.
8. Там само. – Спр. 48.
9. Там само. – Спр. 119.
10. Там само. – Ф.Р-1116. – Оп. 1. – Спр. 13.
11. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф.Р-242. – Оп. 1. – Спр. 482.
12. ДАЛО. – Ф.Р-243. – Оп. 1. – Спр. 1254.
13. Там само. – Ф.Р-401. – Оп. 1. – Спр. 282.
14. Там само. – Спр. 315.
15. Там само. – Спр. 354.
16. Там само. – Ф.Р-580. – Оп. 1. – Спр. 2.
17. Там само. – Спр. 71.
18. Там само. – Спр. 85.
19. Там само. – Спр. 86.
20. Там само. – Ф.Р-589. – Оп. 1. – Спр. 2.
21. Там само. – Спр. 5.
22. Там само. – Спр. 6.
23. Там само. – Спр. 7.
24. Там само. – Спр. 25.
25. Там само. – Спр. 53.
26. Там само. – Ф.Р-854. – Оп. 1. – Спр. 4.
27. Врачебное дело.
28. Профилактическая медицина.
29. Кокорська О.І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті роки XX ст.): Дисертація…кандидата історичних наук: 07.00.01; - Захищена 11.09.1995. – К., 1995. – 179 с.
30. Михненко А.М. Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст.: Дисертація ... доктора історичних наук: 07.00.01; - Захищена 05.06.2002; Затв. 15.01.2003. – Донецьк, 2002. – 607 с.
31. Трубенок О.М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.): Дисертація ... кандидата історичних наук: 07.00.01; - Захищена 15.02.2001; Затв. 13.06.2001. – К., 2000. – 209 с.

Барабаш Ю.В. Исследование истории здравоохранения в период 20-х гг. XX в. на региональном уровне (по материалам Донбасса).

В статье проанализирована история здравоохранения в 20-е гг. XX в. на региональном уровне (по материалам Донбасса).

Ключевые слова: *инфраструктура, медицина, здравоохранение.*

Barabash Yu.V. The research of history of health care in 1920th in regional level (using the materials of Donbass).

In the article, the research of history of health care in 1920th is analyzed at a regional level (on the materials of Donbass).

Key words: *infrastructure, medicine, health care.*

ББК 86.372.(4УКР) – 3:74.24 (28) 731.0

Баранова Н.В.

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ПЛАТОНА ГОРОДЕЦЬКОГО В ЦАРИНІ РОЗВИТКУ ЦЕРКОВНО–ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ

Досліджується діяльність Київського митрополита Платона Городецького на просвітницькому терені та його внесок у розвиток церковнопарафіяльних шкіл у Київській єпархії та за її межами.

Ключові слова: *митрополит, Київська єпархія, просвітницька діяльність.*

З огляду на зміни, що відбуваються протягом останнього часу практично в усіх сферах нашого життя, українське суспільство все більше звертається до церкви й традиційної української духовності. За сучасних умов коли з появою у науковому обігу нових матеріалів, діяльність православної церкви в Україні в XIX – на поч. XX ст. почала уявлятися не такою однозначною, якою вона вважалась у нещодавньому минулому, значно поширився інтерес до культурно-просвітницької функції духовенства, найважливішою складовою якої була участь у організації церковно-парафіяльних шкіл і шкіл грамоти, випускники яких збільшували відсоток письменного населення України. Зазначимо, що важлива роль у процесі розвитку вищезазначених навчальних закладів відіграли провідні представники православного духівництва кінця XIX ст. в особі Київських митрополитів, а найбільший внесок на даному терені належить митрополиту Платону Городецькому, чия багатогранна діяльність сприяла зміцненню авторитету церковно-парафіяльної освіти, що у свою чергу призвело до розповсюдження письменності серед простого народу, особливо в селянському середовищі.

Однак, слід зазначити, що на відміну від періодів урядування митрополита Платона на попередніх кафедрах у раніше підпорядкованих йому єпархіях, які були представлені працями таких дослідників як Снесарьов М. [1], Князев А. [2], Муригін А. [3], київський період життя та діяльності Високопреосвященного Платона (Городецького), вагоме місце у якій займала просвітницька діяльність, не знайшов гідного відображення як у працях дослідників його часу, так і у доробках сучасних авторів. Єдиними дослідженнями у цьому напрямку можна вважати праці Флоринського М. [4], Карасьова М. [5], Рожинцева А. [6], у яких знайшли фрагментарне відбиття лише деякі незначні аспекти просвітницької діяльності митрополита на Київській кафедрі і його участь у розвитку церковно-парафіяльних шкіл що доводить актуальність даної проблеми та доцільність її подальшої розробки.

У якості мети запропонованої розвідки ми визначаємо проведення комплексного аналізу та висвітлення основних положень просвітницької діяльності Київського митрополита Платона Городецького по відношенню до церковно-парафіяльних шкіл як підпорядкованої йому Київської єпархії так і інших регіонів тогочасної Росії.

Вважаючи одним з пріоритетних напрямів своєї просвітницькій діяльності турботу про розвиток церковно-повітових шкіл, що діяли як у підпорядкованій йому єпархії, так за її межами, митрополит Платон, кажучи про одне з головних завдань церковно-повітової школи, що полягало в підвищенні релігійно-етичного рівня народу, відзначав: «Школа при церкві представляє собою якнайкращий засіб для впровадження в серці дітей основних ідей віри і благочестя» [7, 32].Особливу увагу митрополит приділяв вищезазначеним навчальним закладам, які діяли у раніше керованих ним єпархіях. Бажаючи бути у курсі розвитку церковно-повітових шкіл, митрополит Платон, ведучи активне листування з головами єпархіальних училищних рад по отриманню від останніх звіту про діяльність по відношенню до церковно-повітових шкіл, незмінно дякував за надані йому відомості, додаючи обов'язкові грошові пожертви. Так, по отриманню від Голови Ради Віленського православного братства Сергія єпископа Ковенського звіту Мітавської єпархіальної училищної ради за перше півріччя 1885 р., митрополит Платон пожертвував 25 руб. на потреби шкіл [8, 2].

Відзначимо, що хоча митрополит Платон і не володів повноваженнями змінювати статус того або іншого навчального закладу, керівники останніх часто зверталися до нього з подібними проханнями. Так, у відповідь на прохання організатора приватного початкового училища для безкоштовного навчання детей-сиріт у м. Строму Осколі Папіла Власова про зарахування його училища у розряд церковно-повітових шкіл і надання йому грошової пожертви для погашення кредиту, узятого для відновлення школи після пожежі, митрополит Платон у своєму листі до Іустина єпископа Курського погоджувався надати допомогу Власову після отримання від преосвященного підтвердження про відповідність навчального закладу вимогам церковно-повітових шкіл і тяжкого становища останнього [9, 4].

Підтверджуючи свою репутацію крупного благодійника, відзначену у листі до нього голови Ржевського відділення Тверського єпархіальної училищної ради протоієрея І. Струженського, який відзначав: «Ви, Святіший Владико, любите допомагати і сприяти починам кожної доброї шкільної справи і від Вас усюди і завжди річкою тече одне добро і одна любов» [10, 3], митрополит Платон часто жертвував гроші як на спорудження нових, так і на потреби вже діючих церковно-повітових шкіл. Так, враховуючи прохання вищезгаданого протоієрея І. Струженського про надання грошової пожертви на улаштування церковно-повітової школи, побудованої на честь його візиту до Ржеву у 1889 р., митрополит Платон пожертвував 100 руб. [10, 8]. Відгукуючись на прохання голів і членів церковно-повітового опікування с. Шершинець Балтського повіту Подільської губернії про надання грошової допомоги на спорудження церковно-повітової школи, митрополит Платон пожертвував у 1886 р. – 100 руб. і свій фотографічний портрет [11, 7]. Відзначимо, що після побудови даної школи повітовий священик церкви с. Шершинець Е. Торчевський від імені жителів сіла і від себе особисто висловив митрополиту Платону подяку, вказавши на цінність його жертви у справі побудови школи [12, 1]. Піклуючись про збільшення кількості церковно-повітових шкіл у його рідній Тверській

губернії і відгукуючись на прохання довірених осіб від товариства селян Пачурінської волості Зубцовського повіту, митрополит Платон двічі – у 1889 р. [13, 2] і 1890 р. [14, 3] пожертвував по 100 руб.«на улаштування будинку училища для виховання і освіти дітей».

Відзначимо, що оцінкою добродійної діяльності митрополита Платона по відношенню до церковно-повітових шкіл, що діяли за межами Київської єпархії є заснування у церковно-повітовій школі с. Озер Полтавської губернії в подяку за пожертву 300 руб. і з метою «увічнити Високопреосвященнейшего – великого ревнителя освіти у середовищі народному» стипендії імені митрополита Платона для кращих учнів школи. [15, 1].

Піклуючись про церковно-повітові школи, розташовані за межами єпархії, митрополит Платон у першу чергу піклувався про подібні навчальні заклади у єпархії, йому підпорядкованій, керуючись як власним прагненням підвищити рівень освіченості своєї пастви, так і повчаннями вищих органів влади, які вважали запорукою успіху розвитку народної освіти допомогу саме єпархіальних архієреїв. У своєму визначенні від 27 червня – 12 липня 1884 р. За №1407 «Про Вище затверджені Правила щодо церковно-повітових шкіл», за якими на духівництво покладалося право відкриття і підтримки останніх, Святіший Синод, звертаючись до єпархіальних архієреїв, висловлював надію, що саме вони «з очікуванням і любов'ю прикладуть працю свою до затвердження в народній школі церковної початкової освіти у дусі благочестя» [16, 742].

Дотримуючись вищезазначених «Правил…», митрополит Платон затверджував пропозиції повітових священиків про відкриття, закриття або передавання церковно-повітових шкіл у інше відомство. Під час своїх оглядів єпархії він відвідував церковно-повітові школи, у яких був присутній на заняттях з Закону Божого і брав участь в опитуванні учнів на знання ними молитов, – як-то під час першого свого об'їзду єпархії у липні 1883 р. у Корсунській двокласній школі [7, 13].Однак, не дивлячись на те, що митрополит Платон вважав пріоритетним вивчання у церковно-повітових школах предметів богословського циклу, проте він не применшував значення практичних дисциплін, що мали безпосереднє відношення до побуту селян, [7, 48]. Бажаючи ж посприяти усвідомленню своєю паствою важливості заснування і підтримки церковно-повітових шкіл, митрополит Платон під час своїх оглядів єпархії часто звертався як до підпорядкованого йому духівництва, зазначаючи першорядність його ролі у справі народної освіти, так і до простих вірян, бажаючи визначити пріоритет освіти шкільної й збільшити у їх особі прихильників церковно-повітових шкіл, закликав останніх не перешкоджати навчанню своїх дітей і кажучи загалом про користь освіти, наводив приклад мешканців раніше керованою ним Ризької єпархії [17, 726] й переконував, що освіта їх дітей сприятиме підвищенню і їх власного релігійно-етичного рівня [7, 33].

Відповідаючи за загальне завідування церковно-повітовими школами у єпархії і їх впорядкування, митрополит Платон створив єпархіальну училищну раду, яка займалася безпосереднім обговоренням та вирішенням питань щодо

церковно-повітових шкіл й призначив головою останньої Іренея єпископа Уманського, членів ради з осіб, відданих справі народної освіти і близько знайомих з побутом і духовними потребами населення. Переслідуючи мету зробити роботу Єпархіальної училищної ради ефективнішою, митрополит Платон своєю резолюцією від 12 вересня 1888 р. За №2185 благословив відкриття у Київській єпархії повітових відділень останньої й призначив голів і членів цих відділень [18, 554], своєю ж резолюцією від 3 листопада 1888 р. За №2964 затвердив на посаді кандидатури представлених йому Головою єпархіальної училищної ради, єпископом Уманським Іренеєм скарбників і секретарів, а також Пам'ятну записку повітових відділень Київської єпархіальної училищної ради [19, 690]. Виконуючи обов'язки єпархіального архієрея [20, 4], митрополит Платон щорічно не пізніше за 1 листопада надавав Святішому Синоду єпархіальні звіти про стан церковно-повітових шкіл, складені на підставі звітів, наданих йому головою Київської єпархіальної училищної ради.[21, 600]

З метою зробити ефективнішим найближче керівництво церковно-повітовими школами митрополит Платон призначав за особистим своїм вибором з найбільш здатних і благонадійних священиків –спостерігачів, які щорічно надавали йому звіт про кількість і стан шкіл, підпорядкованого їх керівництву училищного округу, що друкувалися згідно його розпорядженню у «Київських єпархіальних відомостях». Піклуючись же про точне виконання спостерігачами своїх безпосередніх обов'язків, митрополит Платон своєю резолюцією від 28 червня 1885 р. затвердив «Тимчасову інструкцію спостерігачам церковно-повітових шкіл Київської єпархії» [22, 691].

У виконання своїх обов'язків [23, 91 – 92], митрополит Платон затверджував у званні опікунів церковно-повітових шкіл осіб, які заснували школу на власні кошти [24, 283] [25, 201] й, спираючись на подання єпархіальної училищної ради, висловлював свою архіпастирську подяку останнім та всім тим особам, які здійснювали пожертви на їх потреби [26, 136, 138]. Відзначимо, що опікуючись збільшенням коштів на утримання церковно-повітових шкіл шляхом появи нових благодійників, митрополит Платон часто особисто звертався до своєї пастви з закликом надавати матеріальну допомогу на спорудження останніх, зазначаючи : «Розум і стриманість дадуть засоби і навіть більші, ніж буде потрібно на улаштування шкіл і утримання вчителів. Відкладете від їжі одну копійку в день на людину, на рік вийде 3 руб. 60 коп. на школу, а вас тисяча чоловік, – на рік 3600 руб. Цими грошима не тільки школу і вчителів можете утримувати, а приділите ще на улаштування храму Божого, на забезпечення отців духовних з причтом, та залишиться ще і для бідних сиріт» [7, 15, 63].

Піклуючись щодо гідного добору вчительських кадрів, митрополит Платон затверджував на посаді викладачів Закону Божого, якими по перевазі були повітові священики. Опікуючись же добрим виконанням останніми своїх вчительських обов'язків, дізнавшись з подання Київської єпархіальної училищної ради від 30 вересня 1886 р. За №949 про те, що деякі священики, не вважаючи своїм обов'язком викладання у школі Закону Божого, віддають уроки

з цього головного предмету навчання вчителям і вчителькам, що не здобули богословської освіти, митрополит своєю резолюцією затвердив пропозицію Київської духовної консисторії про обов'язкове викладання повітовими священиками у всіх підпорядкованих їм школах Закону Божого за програмою, затвердженою Святішим Синодом, і дозволив їм знаходити собі заміну в особі правоспроможних осіб, що могли виконувати за них їх обов'язки лише у випадку наявності поважної причини, наприклад пов'язаної зі станом здоров'я. [27, 945 – 946].

Бажаючи зупинити плинність вчительських кадрів, особливо це стосувалося викладачів Закону Божого, митрополит Платон, убачаючи з донесення спостерігачів церковно-повітових шкіл, що законовчителі шкіл з тих, що закінчили курс семінарії нерідко залишають займані ними вчительські посади без відома, для того, щоб особисто з'явитися до Києва для клопотання про священицьке місце, чим порушують порядок шкільного навчання, спільно з Єпархіальною училищною радою розробив і своєю резолюцією від 27 лютого 1887 р. затвердив низку заходів для Київської духовної консисторії, що сприяли попередженню даного явища. Остання зобов'язана була, розглядаючи прохання про надання повітів особам, що закінчив курс семінарії й посідали вчительські посади у церковно-повітових школах, звертатися до єпархіальної училищної ради за відомостями про те, як останні виконували вчительські обов'язки і чи заслуговують місця; зробити належне розпорядження по єпархії, щоб завідуючи школами священики не давали відпустки вчителям у навчальний час без особливо поважної причини.[28, 270 – 271].

Митрополит Платон затверджував на посаді крім законовчителів ще й вчителів і вчительок церковно-повітових шкіл, суворо стежачи, щоб представлені йому кандидатури були в обов'язковому випадку особами, що здобули освіту в духовних навчальних закладах і жіночих училищах духовного відомства, або спеціальних учительських семінаріях, що діяли як на території Київської єпархії, так і за її межами, і витримали випробування на звання вчителя або вчительки церковно-повітової школи на підставі правил, затверджених визначенням Святішого Синоду від 21- 30 грудня 1890 р. за №3062 і за програмою з проведення цих випробувань [29, 1 – 2]. Усвідомлюючи істотний недолік в надійних і досвідчених вчителях для церковно-повітових шкіл, митрополит Платон у 1888 р. вніс пропозицію відкрити двокласні церковно-вчительські школи з введенням в їх курс викладання дидактики і регентського курсу, а також ремесел: рукоділля, бджільництва, садівництва і городництва.[30, 763] За виробленим проектом положення про ці церковно-вчительські школи засоби на їх улаштування повинні були складати – 200 руб., що відпускалися місцевими сільськими товариствами за вироком, і 400 руб. щорічно – допомога з сум, що відпускалися на цей предмет училищною радою при Священному Синоді. [31, 443]. Відзначимо, що Платон Городецький спільно з Преосвященним Іренеєм, головою єпархіальної училищної ради, що став згодам ще і настоятелем Києво-Михайлівського монастиря, брав участь у заснуванні при даній обителі двокласної церковно-вчительської школи з викладанням за програмою,

затвердженою Священним Синодом для зразкових двокласних шкіл з вчительськими курсами, яка була вже відкрита після смерті митрополита 1 грудня 1891 р. [32, 102].

Убачаючи з донесень спостерігачів церковно-повітових шкіл, що у деяких школах псаломщики, що займалися у минулому навчанням грамоті селянських дітей і унаслідок призначення особливих більш правоспроможних вчителів, позбувшись отримуваної ними винагороди, протидіють впорядкуванню цих шкіл, настроюючи селян проти призначеного вчителя або перешкоджають дітям брати участь у читанні і співі на кліросі, митрополит Платон схвалив і затвердив своєю резолюцією від 2 січня 1886 р. ухвалу єпархіальної училищної ради, адресовану Київській духовній консисторії, що регламентувала обов'язки псаломщиків по відношенню до церковно-повітових шкіл. Згідно з цією ухвалою останні зобов'язані були «як члени церковного причту, що близько стоять до народу, сприяти місцевим священикам у впливі на повітян щодо кращого улаштування шкіл і, якщо будуть визнані здатними, виконували вчительські обов'язки» [33, 96]. Спираючись на накази Священного Синоду від 4 березня 1885 р. за №3 і 3 березня 1886 р. за №1, за якими у дияконський сан зводилися лише особи, які здатні бути не тільки вчителями, але і законовчителями церковно-повітових шкіл, митрополит Платон своєю резолюцією від 13 лютого 1891 р. затвердив положення Київської духовної консисторії, згідно якої псаломщики Київської єпархії, що мали надію отримати дияконський сан, повинні були успішно пройти випробування на звання вчителя церковно-повітової школи [34, 53].

Гідно оцінюючи службу на ниві народної освіти як священиків, так і вчителів церковно-повітових шкіл митрополит Платон всіляко заохочував останніх, надаючи їм особисте архіпастирське благословення і нагороджуючи настегниками, як окремих осіб [35, 78], так і всіх священиків, що відзначилися за рік [36, 760], [37, 810].

Отже, зазначимо, що просвітницька діяльність Київського митрополита Платона Городецького по відношенню до церковно-парафіяльних шкіл мала різнобічний характер й виявлялася у першу чергу в його особистій участі у відкритті останніх, покращенні матеріальної бази за рахунок його щедрих грошових пожертв з власних коштів, відвідуванні навчальних занять, спілкуванні з учнями та їх батьками з метою донесення до їх свідомості важливості шкільного навчання , здійсненні загального завідування, кадрової політики, як–то гідного добору вчительських кадрів і призначенням їх на посаду. Подібна просвітницька діяльність митрополита значно покращило освітній потенціал у даній царині як підпорядкованої йому Київської єпархії, так і інших областей Росії, зміцнила авторитет Православної церкви та стала прикладом як для духовних лідерів його часу, так і для провідників духовності сьогодення

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку ми убачаємо в комплексному вивченні різнобічної діяльності Київського митрополита Платона Городецького, акцентуючи особливу увагу саме на її просвітницькому аспекті. Бо звернення до його виключно позитивного прикладу, безумовно,

допоможе як духовним так і світським лідерам сьогодення усвідомити важливість особистої участі у освітньому процесі й сприятиме формуванню освітньої, культурної концепції України.

Література

1. Снесарев Н. Донская епархия и 10-летнее управление ею епископом Платоном / Н. Снесарев. – Новочеркасск. – 1887. – 203 с.
2. Князев А. Управление высокопреосвященным Платоном (ныне митрополитом Киевским) Херсонской епархией 1877 – 1882 гг. / А. Князев. – К. – 1884. – 176 с.
3. Мурыгин А. Архиепископ Платон (Городецкий) (краткий биографический очерк) / А. Мурыгин // Андреевский вестник. – 2006. – № 13. – С. 25 – 27.
4. Флоринский М. Памяти Высокопреосвященнейшего Платона митрополита Киевского и Галицкого (октябрь 1 дня 1891 г.) / М. Флоринский. – М.: Университет. Тип., 1896. – 12 с.
5. Карасев М. Венок на могилу члена святейшего Синода Высокопреосвященнейшего Платона митрополита Киевского и Галицкого / М. Карасев. – С-П.: Типография А. В. Орлова. – 1903. – 423 с.
6. Рожинцев А. К 113-летию со дня кончины. Митрополит Киевский и Галицкий Платон (Николай Иванович Городецкий) [Электронный ресурс] / А. Рожинцев. – Режим доступа к статье: www.otechestvo.org.ua.
7. Заметки и известия о путешествиях Его Высокопреосвященного Платона, митрополита Киевского и Галицкого для обозрения епархии в месяцах июне – июле, августе / составлена по сообщениям одного из бывших в свите Его Высокопреосвященства – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. – 72 с.
8. Відділ рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУ імені В. І. Вернадського). – Ф. 174 (Платон Городецький). – Оп. 1. – Спр. 978. – 2 од. зб. 2 арк.
9. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 1012 – 1013. – 2 од. зб – 4 арк.
10. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 1003 – 1006. – 2 од. зб. 2 арк.
11. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 1039 – 1043. – 5 од. зб. 7 арк.
12. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 1044. – 1 од. зб. 2 арк.
13. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 2. – Спр. 1626. – 1 од. зб. 1 арк.
14. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 990 – 991. – 2 од. зб. 3 арк.
15. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 1036 – 1037. – 2 од. зб. 2 арк.
16. Действия правительства. Определение Святейшего Синода от 27 июня – 12 июля 1884 г. за № 1407 о Высочайше утвержденных «Правилах о церковно-приходских школах» // Киевские епархиальные ведомости. – 1884. – № 17. – С. 741 – 746.
17. Обозрение Высокопреосвященнейшим Платоном митрополитом Киевским и Галицким, церквей Киевского и Радомысльского уездов (корреспонденция) // Киевские епархиальные ведомости. – 1884. – № 16. – С. 721 – 731.
18. Распоряжения епархиального начальства и разные известия по Киевской епархии. Об открытии в Киевской епархии уездных отделений Киевского епархиального училищного совета // Киевские епархиальные ведомости. – 1888. – № 38. – С. 553 – 556.
19. Распоряжения епархиального начальства и разные известия по Киевской епархии. Доклад председателя Киевского епархиального училищного совета Преосвященного Иренея, епископа Уманского, Его Высокопреосвященству члену Святейшего Правительственного Синода, Высокопреосвященнейшему Платону митрополиту Киевскому и Галицкому, священноархимандриту Киево-Печерской Лавры и разных орденов кавалеру // Киевские епархиальные ведомости. – 1888. – № 43 – 44. – С. 678 – 695.
20. Указы и распоряжения Святейшего Синода. Указ Священного Синода от 2 июня 1887 г. об установлении порядка представления епархиальных годовых отчетов о состоянии церковно-приходских школ // Церковно-приходская школа. – 1887. – Кн. 1. – № 1. – С. 4.
21. Распоряжения епархиального начальства и разные известия по Киевской епархии. Доклад председателя Киевского епархиального училищного совета Преосвященного Иренея,

епископа Уманского, поданный Высокопреосвященнейшему Платону митрополиту Киевскому и Галицкому 10 октября 1888 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1888. – № 39 – 40. – С. 593 – 604.

22.Распоряжения епархиального начальства и разные известия по Киевской епархии. Временная инструкция наблюдателей церковно-приходских школ Киевской епархии, утвержденная Его Высокопреосвященством // Киевские епархиальные ведомости. – 1885. – № 15. – С. 690 – 695.

23.Правительственные распоряжения. Указ Их Императорского Величества Самодержавца Всероссийского от Святейшего Правительствующего Синода о предоставлении епархиальным преосвященным права утверждать в звании попечителей церковно-приходских школ // Волынские епархиальные ведомости. – 1887. – № 5. – С. 91 – 92.

24.Распоряжения епархиального начальства и разные известия по Киевской епархии. От Киевского епархиального училищного совета // Киевские епархиальные ведомости. – 1888. – № 19. – С. 283.

25.Епархиальные известия // Киевские епархиальные ведомости. – 1891. – № 15. – С. 201.

26.Распоряжения епархиального начальства и разные известия по Киевской епархии. Представления Его Высокопреосвященству председателя Киевского епархиального училищного совета от 14 февраля 1890 г. за № 61 // Киевские епархиальные ведомости. – 1890. – № 11. – С. 135 – 139.

27.Распоряжения епархиального начальства и разные известия по Киевской епархии. Об обязанностях священников преподавать Закон Божий в церковно-приходских школах // Киевские епархиальные ведомости. – 1886. – № 21. – С. 943 – 947.

28.Распоряжения епархиального начальства и разные известия по Киевской епархии. Об определении учителей церковно-приходских школ из окончивших курс духовной семинарии на священнические места // Киевские епархиальные ведомости. – 1887. – № 13. – С. 270 – 271.

29.Определение Святейшего Синода. Об издании на основании Высочайше утвержденного 26 ноября 1888 г. определения Святейшего Синода, правил и программы для производства испытаний на звание учителя и учительницы церковно-приходской школы // Церковные ведомости. – 1891. – № 1. – С. 1 – 2.

30.Известия и заметки // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1888. – № 30. – С. 763.

31.Летопись текущих событий и разные заметки // Волынские епархиальные ведомости. – 1888. – № 17. – С. 442 – 444.

32.Известия и заметки. Киевский Михайловский монастырь и новая церковно-учительская школа имени его // Прибавление к церковным ведомостям, издаваемым при Святейшем правительствующем Синоде. – 1891. – № 4. – С. 102.

33.Распоряжения епархиального начальства и разные известия по Киевской епархии. Об обязанностях псаломщиков в отношении к церковно-приходским школам // Киевские епархиальные ведомости. – 1887. – № 4. – С. 96 – 97.

34.Распоряжения епархиального начальства и разные известия по Киевской епархии. Об испытании на получение дьяконского сана // Киевские епархиальные ведомости. – 1891. – № 2. – С. 53.

35.Распоряжения епархиального начальства и разные известия по Киевской епархии. Преподание архипастырского благословения // Киевские епархиальные ведомости. – 1887. – № 3. – С. 78 – 79.

36.Распоряжения епархиального начальства и разные известия по Киевской епархии. От Киевской духовной консистории // Киевские епархиальные ведомости. – 1889. – № 36. – С. 575 – 576.

37.Распоряжения епархиального начальства и разные известия по Киевской епархии. Список священников Киевской епархии, удостоенных награждением набедренниками за их

полезную службу по народному образованию // Киевские епархиальные ведомости. – 1889. – № 48. – С. 809 – 812.

Баранова Н.В. Образовательная деятельность Киевского митрополита Платона Городецкого в сфере развития церковно-приходских школ.

В предложенной статье впервые сделан комплексный анализ просветительской деятельности Киевского митрополита Платона Городецкого на поприще развития начального образования по отношению к церковно-приходским школам как в подведомственной ему Киевской епархии, так и за ее пределами, которая имела позитивные последствия и стала примером, как для его современников, так и для духовных лидеров настоящего времени.

Ключевые слова: *митрополит, Киевская епархия, просветительская деятельность.*

Baranova N.V. Educational activity of the Kiev metropolitan Platon Gorodeckyi in the area of development of parochial schools.

In the offered article the complex analysis of eeducational activity of the Kievan metropolitan Platon Gorodeckyi is first done in the field of development of primary education in relation to parochial schools in the Kiev diocese and after its limits, which had positive consequences and became an example as for his contemporaries so for the present spiritual leaders.

Key words: *metropolitan, Kiev diocese, educational activity.*

УДК 930+94

Бірюк А.М.

ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ВІДДІЛУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУК АН УРСР (1945-1956 рр.): ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядаються питання становлення Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР (1945-1956 рр.), а також його значення для розвитку сільськогосподарської науки.

Ключові слова: *сільське господарство, сільськогосподарська наука, організація, науково-дослідна робота, Відділ сільськогосподарських наук.*

Постановка проблеми. Еволюція галузевої наукової думки в Україні тісно пов'язана з Національною академією наук України, з перших днів утворення якої (1918) поряд із іншими природознавчими ставилися питання наукового забезпечення проблем сільського господарства. Одним з маловивчених періодів діяльності академії, є післявоєнний період, коли в її межах функціонував Відділ сільськогосподарських наук (1945-1956 рр.), завданням якого була координація сільськогосподарської науки всієї країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Об'єктивне висвітлення історії створення наукових установ можливе лише на базі вивчення різноманітних джерел. Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що окремі питання академізації сільськогосподарської дослідної справи, наукової діяльності установ Відділу та його вчених розглянуті в працях В.А. Вергунова [1], В.М. Товмаченка [2;3;4], О.П. Деркача [5]. До того ж, у 2008 році побачив світ збірник документів і матеріалів «Відділ сільськогосподарських наук АН УРСР (1945-1956)» [6], який присвячений проблемі розвитку аграрної науки в системі установ Національної академії наук України в 1945-1956 рр. (у той період – Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки). Але нам невідомі публікації, де було б комплексно висвітлено створення та діяльність

Відділу сільськогосподарських наук, який мав у своєму складі цілу плеяду видатних учених (М.Г.Холодний, О.Н.Соколовський, О.І. Душечкін, В.Я. Юр'єв, П.А. Власюк, П.С. Погребняк та інші).

Метою публікації є на основі переважно архівних матеріалів висвітлити невідомі сторінки становлення Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР (1945-1956 рр.).

Виклад основного матеріалу. Після квітневого перевороту 1918 року в Києві до влади прийшов гетьман П.Скоропадський, який призначив міністром освіти М.Василенка. Саме останній запрошує з Полтави В.І. Вернадського з метою організації Української Академії Наук. Було утворено відповідну комісію на чолі з В.І. Вернадським, яка розробила загальну концепцію заснування академії. До її складу крім інших відомих вчених увійшов і С.Л. Франкфурт, який представляв інтереси вітчизняної аграрної науки, а за своєю посадою завідувача дослідних полів і Центральною дослідною станцією (нині Миронівський інститут пшениці імені В.М. Ремесла УААН) Всеросійського товариства цукрозаводчиків Соломон Львович Франкфурт фактично координував сільськогосподарську дослідну справу в Україні [7, с. 38]. Однак із створенням УАН біолого-агрономічний цикл на початковому етапі більшістю вчених не був підтриманий.

29 червня 1929 року відбулися нові вибори в дійсні члени ВУАН і вітчизняна сільськогосподарська наука вперше отримує досить значну кількість академіків. Серед них: М. Холодний, М. Вавилов, О. Соколовський, О. Шліхтер. Всі вони у своїх наукових працях розглядали аграрні питання [7, с. 39].

Слід відзначити роль академіка В.І. Вернадського в становленні Сільськогосподарського вченого, а згодом наукового комітету України (1918-1927 рр.) (СГНКУ) при Міністерстві земельних справ, адже до революційних подій 1917 року в Україні не існувало єдиного координуючого центру з розвитку сільськогосподарської науки, необхідність якого відчувалася вченими і практиками [8, с. 4]. Тож створення і становлення Комітету припало на складний період у житті українського народу, пов'язаний із першими сподіваннями власної державності. Так, 1918 рік вимагав від керівництва країни зібраності, гнучкості та чіткості при прийнятті управлінських рішень. Незважаючи на несприятливі зовнішні обставини, зокрема для розвитку сільськогосподарської науки в Україні, вдалося зберегти ідею щодо організації структури, яка б консолідувала науковий потенціал в аграрному секторі держави. Відразу після створення, СГНКУ розгорнув активну діяльність щодо згуртування вітчизняних наукових сил і відродження зруйнованих галузевих науково-дослідних установ [8, с. 5].

Тож, розпочавши все із Сільськогосподарського наукового комітету України, фундатором якого з 16.10.1918 року був перший президент НАНУ академік В.І. Вернадський, через Науково-консультаційну Раду при Наркомземсправ УСРР з 29.12.1927 р. (1927-1931 рр.) 22 травня 1931 року, вперше вітчизняна галузева наука приходить до своєї академічної форми – Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук на чолі з академіком АН

УСРР О.Н. Соколовським. 15 квітня 1935 року ця Академія, з різних причин, і насамперед політичних (як націоналістичний осередок), а потім вже за «відірваність» від потреб колективного ведення сільського господарства була ліквідована [6, с. 4].

Першою спробою системного наукового дослідження проблем сільського господарства в межах Академії наук було створення за постановою РНК УРСР 22 квітня 1930 року під керівництвом академіка О. Г. Шліхтера Інституту реконструкції сільського господарства [6, с. 9], але проіснувавши майже чотири роки, реальної роботи інститут не розгорнув. Нескінченні реорганізації наукових установ Наркомосу УРСР, Академії наук та інших Наркоматів у 1930-1934 рр. XX ст., існування окремої галузевої Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук, так звані «чистки» наукових кадрів, нестабільність фінансування сільськогосподарської галузі взагалі унеможливлювали реалізацію цього задуму.

Безліч збитків було завдано сільському господарству України у добу Другої світової війни. Величезних руйнацій зазнала вся науково-дослідна мережа галузі. Реевакуювавшись на Україну, вчені АН УРСР приступили до розв'язання проблем, пов'язаних із відбудовою своїх приміщень, налагодження наукової роботи. Деякі інститути продовжували інтенсивно працювати на потреби фронту, але одночасно вирішували проблеми відбудови промисловості [6, с. 10].

Новий етап академічного існування аграрної науки як складової природознавчих наук починається лише у 1945 році, коли створюється спеціальний Відділ сільськогосподарських наук АН УРСР. Адже Академія наук УРСР на протязі багатьох років вела дослідженння різних наукових проблем сільського господарства. Ця робота проводилася в різних інститутах усіх чотирьох Відділів Академії і не мала систематичного характеру. До того ж, в своєму складі вона мала багато видатних вчених сільськогосподарської науки [9], які неодноразово висловлювали пропозиції щодо утворення в структурі АН спеціалізованих інститутів, які б досліджували проблеми сільського господарства (Соколовський О.Н., Василенко А.А. та ін.) [6, с. 10].

Тож, уже на початку 1945 року на засіданні Президії АН УРСР було розглянуто питання про утворення у структурі Академії мережі установ, які б на наукових засадах розв'язували завдання сільського господарства України.

Так, 20 квітня 1945 р. заслухавши доповідь виконуючого обов'язки Президента АН УРСР академіка О. В. Палладіна Президія ухвалила створити Комісію з організації Відділу сільськогосподарських наук. До складу Комісії були включені: академіки М. М. Гришко (голова), О. І. Душечкін, члени-кореспонденти АН УРСР В.Ф. Старченко, П.А. Власюк, Г.С. Погребняк, Я.В.Ролл, Л.І. Рубенчик, професор О.П. Маркевич [10].

Влітку 1945 р. Президія розглянула пропозиції Комісії про утворення у системі АН УРСР Відділу сільськогосподарських наук у складі таких установ: 1. Інститут грунтознавства (на базі існуючої Лабораторії грунтознавства і відділу грунтової мікробіології Інституту мікробіології АН УРСР); 2. Інститут фізіології рослин і агрохімії (на базі існуючого відділу Інституту ботаніки);

3.Інститут ентомології, паразитології і фітопатології (на базі відділів ентомології і паразитології Інституту зоології); 4. Інститут генетики та селекції (на базі відділів генетики і селекції інститутів Зоології та Ботаніки); 5.Ботанічний сад АН УРСР; 6. Інститут рослинництва (на базі існуючого Інституту соціалістичного землеробства Народного комісаріату земельних справ); 7. Інститут лісівництва (на базі відділу екології та дослідного лісництва АН УРСР); 8. Інститут сільськогосподарської механіки (на базі існуючої Лабораторії сільськогосподарського машинобудівництва та проблем сільськогосподарської механіки Відділу технічних наук АН УРСР) [11].

Комісія звернулася до Президії АН УРСР з проханням увести до складу Відділу сільськогосподарських наук таких дійсних членів АН УРСР: В.П.Поспєлова, А. О. Сапєгіна, Т. Д. Лисенка, О. Н. Соколовського, М.М.Гришка, О. І. Душечкіна, В. Я. Юр'єва та членів-кореспондентів: Є.В.Звєрезомб-Зубовського, В. Ф. Старченка, П. А. Власюка, П.М.Василенка, П. С. Погребняка, П. О. Свириденка, Я. С. Модилевського, М. Г. Попова. Також Комісія внесла прохання підняти клопотання перед РНК УРСР провести додаткові вибори до складу АН УРСР дійсних членів і членів-кореспондентів за такими спеціальностями: рослинництво, агрофізіологія, сільськогосподарська механіка, селекція рослин, генетика, лісознавство (дійсних членів); грунтознавство, рослинництво, агрохімія, фітопатологія, паразитологія, селекція рослин, селекція тварин, технологія та первинна переробка сільськогосподарської продукції (членів-кореспондентів) [11].

24 серпня 1945 року заслухавши на засіданні Президії АН УРСР доповідь дійсного члена АН УРСР М.М. Гришка про організацію Відділу сільськогосподарських наук при АН УРСР, Президія ухвалила рішення звернутися до Ради Народних Комісарів з проханням дозволити організувати в складі Академії наук УРСР Відділ сільськогосподарських наук. Також Президією було прийнято рішення передбачити фінансування установ Відділу, послідовне розширення приміщень і надання йому потрібних експериментальних баз [12].

20 жовтня 1945 року РНК УРСР та ЦК КП(б)У прийняли постанову про організацію у структурі АН УРСР Відділу сільськогосподарських наук «з метою створення при Академії наук УРСР єдиного керуючого наукового органу сільськогосподарської науки для всебічного і повного вирішення теоретичних питань, пов'язаних з підвищенням родючості грунту, теми живлення рослин, а також для розв'язання завдань сільськогосподарського машинобудівництва і тракторобудівництва» [13, арк. 4]. Отже, завдання Відділу полягало, по-перше, в розробці теоретичних проблем (передусім найактуальніших для сільськогосподарської науки), які не могли розв'язати окремі галузеві науково-дослідні інститути і дослідні станції, по-друге – у широкому й ефективному впровадженні результатів теоретичних розробок учених у сільськогосподарське виробництво [6, с. 12].

Уряд України дозволив Президії АН УРСР у зв'язку з організацією Відділу сільськогосподарських наук створити такі нові наукові заклади, організацію яких, в першу чергу, вважала потрібною виділена Президією Академії наук

УРСР комісія, а це: 1. Інститут фізіології сільськогосподарських рослин і агрохімії; 2. Інститут генетики і селекції; 3. Інститут ентомології і фітопатології; 4. Інститут лісівництва.

Крім того, Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У ухвалили підпорядкувати Відділові сільськогосподарських наук АН УРСР такі існуючі уже в системі Академії наук установи: 1. Ботанічний сад АН УРСР; 2. Лабораторію грунтознавства АН УРСР; 3. Лабораторію сільськогосподарського машинобудування та проблем сільськогосподарської механіки АН УРСР [13, арк. 5].

Під час організації нового Відділу перед академією постало чимало труднощів. Адже під час війни було зруйновано багато приміщень та експериментальних баз, які потрібно було відбудовувати для установ Відділу. Невистачало відповідних наукових кадрів, оскільки були відсутні житлові приміщення. До того ж, потрібен був час, щоб визначити основні напрями роботи нових інститутів, а відповідно – їх структуру [14, с. 17].

Відділ сільськогосподарських наук почав свою роботу тільки у липні 1946 року, оскільки перші кроки на шляху до організації наукових установ були важкими [15, с. 36].

Було сформовано бюро Відділу, до якого увійшли: М.М. Гришко (голова), О.І. Душечкін, П.А. Власюк (секретар), В.П. Поспєлов, А.О. Сапєгін, В.Ф. Старченко. Вони розробили структуру і штатні розписи установ Відділу, окреслили наукові завдання кожної установи та їх організаційну структуру [6, с. 12].

Висновки. Із становленням Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР розпочався новий етап системного наукового дослідження проблем сільського господарства. Не зважаючи на гостру потребу в робочих та житлових приміщеннях, що гальмувало процес комплектування установ відповідними науковими кадрами, створення згаданого Відділу вселяло надію до нових досягнень в галузі науки, що його робота сприятиме швидкому відновленню й дальшому розвитку сільського господарства України.

Література

1. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов. – К.: Аграрна наука, 2006. – 492 с. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». – Кн. 12).

2. Товмаченко В.М. Учені Відділу сільськогосподарських наук Академії наук УРСР [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2007. – Вип. 3. – Режим доступу: http:www.nbuv. gov.ua/E-journals/INB/2007-3/07tvmanu.pdf. – Заголовок з екрана.

3. Товмаченко В.М. Учені Відділу сільськогосподарських наук (II) [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2008. – Вип. 1. – Режим доступу: http:www.nbuv. gov.ua/E-journals/INB/2008-1/08tvmvsn.pdf. – Заголовок з екрана.

4. Товмаченко В.М., Писарєва Є.Г. Професор В.Ф. Старченко (1904-1948 рр.) – вчений і державний діяч [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика.

5. Деркач О.П. Становлення «Лабораторії машинобудування та проблем механіки» АН УРСР у 40-х роках XX ст. [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2008. –

Вип. 1. – Режим доступу: http:www.nbuv. gov.ua/E-journals/INB/2008-1/08dopmpm.pdf. – Заголовок з екрана.

6. Відділ сільськогосподарських наук АН УРСР (1945-1956) : зб. документів і матеріалів / [УААН, ДНСГБ, НАНУ, НБУВ ім. Вернадського; за наук. ред. акад. УААН М. В. Зубця]. – К. : Аграрна наука, 2008. – 348 с.

7. Вергунов В. Академік В.І. Вернадський – один із фундаторів наукового грунтознавства та сільськогосподарської дослідної справи в Україні / В. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць. – Вип. 26. – К., 2006. – С. 25-52.

8. Сільськогосподарський науовий комітет України (1918-1927 рр.) : зб. документів і матеріалів / [УААН, ДНСГБ; уклад. : В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко ; під заг. ред. М.В. Зубця, Ю.Ф Мельника]. – К. : Аграрна наука, 2006. – 528 с. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах документах бібліографії» Кн. 14).

9. Доповідна записка Президії АН УРСР до РНК УРСР про рішення щодо створення у структурі АН Відділу сільськогосподарських наук. – Центральний держасний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 2739. – Арк. 85.

10. Із протоколу №8 засідання Президії АН УРСР про утворення комісії з організації у структурі АН Відділу сільськогосподарських наук. – ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 1863. – Арк. 12.

11. Пропозиції комісії АН УРСР про утворення у системі АН Відділу сільськогосподарських наук. – ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 3148. – Арк. 154.

12. Із протоколу №18 засідання Президії АН УРСР про утворення Відділу сільськогосподарських наук АН. – ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 2524. – Арк. 94-94 зв.

13. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У про організацію в складі АН УРСР Відділу сільськогосподарських наук. – ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 2148. – Арк. 4-5.

14. Гришко М.М. Про організацію Відділу сільськогосподарських наук в системі АН УРСР / М.М. Гришко // Вісник Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1946. – № 1. – С. 15-19.

15. Білецький О.І. Про роботу Академії наук Української РСР в 1946 році / О.І. Білецький // Вісник Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – № 4. – С. 27-40.

Бирюк А.М. К истории становления отдела сельскохозяйственных наук АН УРСР (1945-1956 гг.): организационный аспект.

В статье рассматриваются вопросы становления Отдела сельскохозяйственных наук АН УССР (1945-1956 гг.), а также его значения для развития сельскохозяйственной науки.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, сельскохозяйственная наука, организация, научно-исследовательская работа, Отдел сельскохозяйственных наук.*

Biryuk A.M. To history of becoming of department of agricultural sciences AN URSR (1945-1956): organizational aspect.

In the article the questions of becoming of Department of agricultural sciences of AN of UKRAINE (1945-1956), and his values, are examined for development of agricultural science.

Key words: *agriculture, science, organization, scientific and research work, Department of agricultural sciences.*

УДК 930+94

Бублик О.І.

РОЗКОЛ ПРАВОСЛАВ'Я ЯК ІНСТРУМЕНТ БІЛЬШОВИКІВ ПО ЗНИЩЕННЮ ДУХОВНОЇ ОПОРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Автором проаналізовані етапи розвитку взаємин держави та Церкви за радянські часи, показано, що ініційований більшовиками розкол в православ'ї мав за мету знищення релігійної свідомості як духовної опори українського суспільства та ідеологічної основи опозиційності населення до влади.

Ключові слова: *державно-церковні відносини, екзархат, обновленці, Руська Православна Церква (РПЦ), Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), церковний приход, церковний розкол.*

За умовою всеохоплюючої демократизації українського суспільства, а отже і новим ставленням держави до православної церкви, протягом останніх років значно зріс інтерес широких верств населення та науковців до діяльності православної церкви та її історичного минулого. Закріплені в Основному Законі Конституції України демократичні відносини між державою і церквою дають підстави стверджувати, що церква в українському суспільстві займає поважне місце й відіграє особливу роль у розбудові громадянського суспільства. Варто зазначити, що міцна православна традиція, яка має свої корені в різних сферах суспільного життя, сприймається як важливий виховний чинник, а також плекає надії на те, що православна церква сприятиме збереженню й зміцненню соціальної злагоди у державі.

Водночас сучасні державно-церковні відносини ще далекі від ідеальних. Суспільно-релігійна злагода ускладнюється розпорошеністю православних церков, тобто існуванням в Україні кількох православних конфесій. Суперечки між ними зменшують довіру віруючих до них, спричиняє протиріччя між духовенством та церквою з одного боку і суспільством – з іншого. Саме тому, серед маси історичних подій особливу увагу привертає один з найтрагічніших періодів в історії української православної церкви – 20-ті – 30-ті рр. XX століття. У зазначений період держава та Церква мали неоднозначні та складні відносини, що значно впливали на соціальні, економічні та політичні відносини в країні. Важкий процес цих взаємин, в умовах відкриття нових архівних документів та на основі останніх доробок науковців з досліджуваної проблеми [1] вимагає по-новому оцінити вплив державної політики по відношенню до церкви на релігійне життя населення України. Це й постало предметом вивчення даної статті.

Виходячи із зазначеної проблеми, державно-церковні відносини в Україні можна умовно можна поділити на декілька етапів.

По-перше - (1917 – 1922 рр.), у цей період відбувається штучне відмежування духовенства від віруючих. 20 січня (2 лютого) 1918 року був виданий декрет «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» (в Україні від 22 січня 1919 р). [2, 39–41] та декрет РНК України від 3 серпня 1920 р. про позбавлення церкви статусу юридичної особи [3, 636], були відповіддю на це соборне визначення. Партійно-державні органи, запровадивши систему обліку, розмістивши своїх секретних інформаторів,

встановили пильний контроль над священнослужителями, що ускладнював їхнє життя та заважав виконувати їм релігійні обов'язки. Але, завдяки високій релігійності населення роль духовенства, як наставника, вчителя, пастиря залишалось досить високим, а відносне сприйняття РПЦ радянської влади захистило духовенство від повного фізичного винищення в роки революції та громадянської війни. Відносини між Церквою та державою у цей період будувалися спонтанно і визначалися взаємною конфронтацією, при відсутності конкретної стратегії. Церква і духовенство в ідеологічній доктрині більшовиків були ворожим елементом до радянської влади, тому у ст. 4 Конституції УСРР 1919 р. духовенство всіх віросповідань, як і колишні поміщики, жандарми позбавлялися виборчого права та зарахувалися до осіб «соціально-чужого» стану [4, 275–281].

Незважаючи на вороже ставлення, влада все ж дозволила служителям церкви на початку 20-х рр. працювати в державних установах. Ці дії були обумовлені потребою в залученні освічених людей до державної служби. Але таке було можливо лише у містах і робочих поселеннях, де релігійність була не надто високою, а вплив священика був незначним. На селі ж де ситуація була протилежною, там влада, взагалі, прагнула не допустити духовенство до будь-якої роботи. До того ж, цей процес був повністю під контролем. 7 березня 1921 р. РНК затвердила постанову «Про порядок дозволу праці служителям релігійних культів» яка регламентувала повноваження духовенства у цих установах й здійснювала над ними контроль [5, 116–117]. Також священнослужителям заборонялося працювати у стратегічно важливих для здійснення більшовицької політики відділах виконкомів. У постанові з цього приводу зазначалося: «Духовенству можна дати роботу в радянських установах лише повітових і губернських міст, але ні в якому разі у волосних виконкомах, сільських радах і взагалі в сільській місцевості, а також у відділах виконкомів: народної освіти, юстиції, земельних справ, робітничо-селянської інспекції, управління та продовольства» [6, 117].

Другий етап (1923 – 1929 рр.) характеризується посиленням політичного, економічного, соціального тиску, яке мало знищити Церкву, як соціальний інститут суспільства. Адміністративні заходи влади щодо позбавлення духовенства соціальних прав створювали нестерпні умови не тільки для виконання релігійних повноважень, але й для нормального, звичайного життя, як священників, так і членів їх родини. Особливо страждали діти, які невідомо, чи продовжуватимуть батьківську справу, відчували на собі приниження і знущання від однолітків та дорослих. Подібні дії влади завдавали моральних принижень, вносили неспокій у сім'ю священика. Але, у повсякденному житті віруючих священик залишився впливовою особою. У 1920-х рр. його авторитет навіть посилився. Невдало відрежисована атеїстична пропаганда не могла зламати вікову релігійну традицію. Антицерковні кампанії зачіпали почуття віруючих і тільки підсилювали їхню релігійність. Спільна боротьба за збереження церкви сприяла зближенню віруючих зі священиком. Священик виступав в очах віруючих як людина, яка страждала за віру і тільки тим уже викликала повагу. Миряни продовжували захищати свою віру та прислухатися

до думок священика. Як в громадському, так і в особистому житті віруючих, священик продовжував виконувати роль наставника. Насправді ж ситуація була ускладнена великою нестачею освічених службовців і тому навіть зустрічаються випадки, коли церковнослужителі працювали у державних органах [7, 59; 8, арк. 242; 9, арк. 299; 10, 13].

На третьому етапі - **(**1929 – 1939 рр.**)**, посилюється наступ на політичні, економічні, соціальні права духовенства та членів їх сімей, що доводило багатьох священиків до зречення сану. Для тих що не зреклися, робили нестерпними умови життя. У безвихідних ситуаціях духовенство могло сподіватися тільки на допомогу мирян. Влада намагалася ліквідувати зв'язки духовенства з іншими верствами населення, прагнула блокувати будь-яку їхню громадську діяльність. Але, посилення тиску на селян та наростанням страху селян перед завтрашнім днем посилилася роль священика як духовного наставника.

Існувало ряд проблем з якими зіткалися служителі культу та їх родини через своє небажання відійти від віри: житлові, одержання медичної допомоги, продуктів харчування, здобуття освіти. Також діти священнослужителів постійно відчували гноблення однолітків у школі. Їм приходилось зрікатися своїх батьків, а ті, хто не робив цього, не приймалися на навчання у вузи, технікуми [11, 53].

Виселення родин священників з їх домівок набували масового характеру. Коли місцеві органи влади не знаходили привід для вигнання священнослужителя з населеного пункту, то вони все частіше вдавалися до силових методів проти нього та віруючих [12, 10–11].

Отже, у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. відносини між церквою та державою були досить неоднозначними. При більш детальному дослідженні умовно можна виділити три етапи розвитку державно-церковних відносин. Перший етап характеризується встановленням тотального контролю над діяльністю служителів культу та мирян. Але, потреба в освічених кадрах спонукала владу до обмеженої співпраці із представниками церкви. Така співпраця була можливою лише в містах, де рівень релігійності суспільства був невисоким. Другий етап – посилення політичного, економічного та соціального гніту на священнослужителів з метою підриву їх впливу та авторитету серед мирян, але таке становище духовенства лише зближувало церковників із віруючими. Третій етап характеризується намаганням влади до остаточного знищення релігії у свідомості мас. Від церковних службовців вимагали зречення сану, а при відмові ускладнювали життя їм та їх родинам до неможливого. В цей час їм допомагали миряни, які не зреклися своєї віри і готові були іти до останнього за своїми духовними наставниками, що засвідчувало про глибокі духовні корені православ'я серед віруючого населення України.

Державний наступ на церковне життя не сприяв єдності в церковних кругах, що завжди виникає у період небезпеки. Навпаки, всередині самої Церкви ситуація була вкрай важкою та неоднозначною й характеризувалася відсутністю згуртованості, ідеологічної єдності, активної підтримки на 90% віруючого населення. Так, у 20-х рр. ХХ ст. від Українського екзархату

Російської православної (патріаршої) церкви, вірних якої називали «тихоновцями», «старослов'янами», «автономістами» або «екзархістами», відокремилися послідовники Української автокефальної православної церкви, котрі отримали назву «автокефалісти» або «липківці», а також Української синодальної та Української соборно-єпископської церков. Тобто не було єдиної сили, яка б об'єднала як церковно службовців, так і мирян перед загрозою фізичного знищення.

Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) та її керівний орган – Вищу Православну Церковну Раду (ВПЦР), завдяки її радикальним реформам під проводом священників Василя Липківського та Нестора Шараївського, не визнала не тільки Російська церква, що зрозуміло, але і вся Православна спільнота. Після неканонічної інституціоналізації УАПЦ почала поширювати свій вплив на різні регіони України.

Найбільшим противником автокефалії в Україні залишалася патріарша церква. Причину цього дуже добре виклав протоієрей В.Ципін, який зауважив, що «якщо Грузинська Церква віками жила окремо від Російської та її прагнення до автокефалії не торкалося основ російського церковного буття, то спроби відрубати південний захід Росії, відірвати від Російської Церкви її материнську Київську кафедру, погрожували Церкві тяжким внутрішнім розладом» [13, 91]. Отже, існування УАПЦ об'єктивно загрожувало цілісності РПЦ.

Не жалували Українську автокефальну церкву і більшовики. У травні 1921 р. ЦК КП(б)У так характеризував рух за автокефалію: «Прибічники української автокефалії при всьому своєму зовнішньому демократизмові, аж ніяк не ближче нам, а навпаки, саме внаслідок своїх спроб замирення з українськими масами, шкідливі й небезпечні… провідники в селянське середовище національно-демократичних буржуазних ідей» [14, арк.1611]. Водночас властям була вигідна міжконфесійна ворожнеча, яка спалахнула між прихильниками й противниками автокефалії. Зіштовхуючи між собою різні угруповання, безбожники прагнули, щоби «у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного» [15, арк.1611]. Місцеві органи влади, ліквідкоми зобов'язувалися пильно стежити за розвитком боротьби між автокефалістами й екзархістами. У випадку загострення стосунків між ними влада намагалася якомога довше затягувала і поглиблювала конфлікт, після чого безжалісно добивала виснажені в протистоянні громади.

Православні священнослужителі обновленських церков, відчуваючи на собі тиск з боку більшовиків, продовжували досить лояльно ставитись до радянської влади, але як і духовенство РПЦ вони також підпадали до переслідувань, виселень з будинків, відчували на собі приниження й образи. Священнослужителі УАПЦ, розповідаючи віруючим про церковні справи, повідомляли їм про прихильне ставлення до влади. У 1923 р. в селах Трушевці і Мордва Черкаської округи священики в проповідях заявили, що «навіть сам товариш Петровський за автокефальний рух» [16, 42]. Поява подібних тверджень викликана безумовно не стільки прагненням загравати з владою, скільки щирою вірою парафіяльних батюшок у сприяння радянської влади реалізації соціальних реформ, задумів українізації церкви. Такі думки

священики ймовірно висловлювали лише на початку десятиліття, коли ще влада з метою руйнації РПЦ не вдавалася до значних репресивних заходів.

Наприкінці квітня 1925 р. Всеукраїнська нарада агітаційно-пропагандистських працівників поставила завдання «виявити контрреволюційну роботу церковних організацій, їхній зв'язок з закордонною еміграцією тощо». Розгорнулася широка кампанія цькування керівництва УАПЦ, відбирання церков, спалювання ікон, арештів священнослужителів. Особливо вона посилилася після перевірки спеціальною комісією у 1926 р. складу священиків УАПЦ. Серед перевірених 577 осіб було виявлено: колишніх солдат армії УНР – 214, членів українських політичних партій – 55, офіцерів царської армії – 46, денікінців – 22, жандармів та поліцейських – 17, членів «Союзу руського народу» – 3 [17, 48]. Саме ці дані, незалежно від поведінки перевірених священиків, були основним доказом контрреволюційності УАПЦ та стали головним мотивом до репресій.

Щира віра частини духовенства у спорідненість церкві декларованих більшовиками гасел щодо соціальної справедливості, українізації викликала надії на порозуміння між владою та церквами. Так, священик із Комарівського району Ніжинської округи стверджував: «Оскільки ідеї християнства близькі ідеям соціалізму, то у церкви та влади одна мета – здійснення християнського соціалізму» [18, 16]. Він дивувався, що «влада не використовує попівство для проведення різних кампаній» [19, 16].

Але не тільки ідейні міркування, а перш за все бажання залишитися в громаді, змушували священика Миколу Розова декларувати свою причетність до нової влади. Відомо, що священик М. Розов із села Могильни Одеської губернії носив на рукавах червоні пов'язки, револьвер, на чоботах шпори. У такому одязі він здійснював богослужіння. Екзальтована поведінка викликала обурення віруючих. Громада не раз зверталася до церковної влади з проханням звільнити М. Розова від духовних обов'язків. Тоді М. Розов заявив, що він – член революційної військової ради і «кавалер червоного прапора», і тим самим намагався, за свідченням мирян, тримати парафію в «покірливості та страху» [20, 125–130].

«Червоний піп» В. Ярчуков із села Займища Городнянського повіту Чернігівської губернії повсякчас наголошував, що він – радянський пролетарський священик і за радянську владу готовий віддати життя. Він скрізь підписувався як «радянський червоний піп Ярчуков» [21, 1]. На судовому процесі над архієпископом Чернігівським Пахомієм в грудні 1922 р. Ярчуков стверджував, що він – єдиний місцевий священик, який підтримує нову владу, а всі інші є представниками «проклятої касти», «служителями старої церкви» [22, 59–60]. Священик, порушуючи правила щодо священницького одягу, демонстративно носив поруч із хрестом червоний бант [23, 60]. Такі поодинокі випадки загравання з владою не приносили користі ні мирянам ні священикам, яких все одно репресували, як прихильників та носіїв ворожої ідеології.

Із посиленням адміністративно-кримінального тиску держави священнослужителі втрачали ілюзії щодо втілення в життя ідей християнського соціалізму, можливості кращого розвитку конфесій в умовах радянської влади.

Навіть ті священики, які з ідейних міркувань співробітничали з органами влади, починали розуміти сутність більшовицького режиму та ілюзорність своїх сподівань.

Коли в Україні УАПЦ ставала на ноги, у Москві розроблявся план з розвалу церкви за «класовими ознаками». Згідно з ним була утворена група, так звана «Жива церква», яка складалася переважно з білих попів, що дало можливість посварити попів з єпископами приблизно як солдатів з генералами, бо між білим і чорним духівництвом існувала ворожнеча ще задовго до цього часу [24, 1531].

Отже, служителі культу, які активно співпрацювали із органами влади, становили, зазвичай, незначний прошарок серед духовних кіл. Ставлення влади було однаковим до всіх православних священників, яких намагалися викорінити з свої парафій, переслідуючи мету остаточного знищення православ'я, як духовної опори суспільства. Проголошенню духовенством обновленських церков промов про прийняття більшовицьких порядків з ідеями соціальної справедливості сприяли передусім не тільки і не стільки бажання пристосуватися до нової влади, а радикалізація поглядів духовної верстви населення, яка розпочалася ще на початку XX ст. Щира віра частини духовенства у спорідненість церкві декларованих більшовиками гасел щодо соціальної справедливості, українізації викликала надії на порозуміння між владою та церквами. Але влада хотіла мати повний вплив в усіх галузях життя і не могла допустити жодного супротивника тим паче в ідеологічному просторі.

Таким чином, виділення трьох етапів у державно-церковних відносинах дає підставу стверджувати про еволюцію репресивної системи проти Церкви, як головного ідеологічного суперника у боротьбі за вплив у суспільстві. Але ж масового опору радянській владі серед духовенства РПЦ не зустрічалося, хоч серед усіх прошарків населення були й ті кому антицерковні наступи не давали спокою. Великий вплив на духовенство мало й те, що за Біблією, кожна влада надається від Бога.

В Україні одною з найчисленніших та найвпливовіших конфесій в православ'ї була УАПЦ. Найбільшим противником автокефалії була патріарша церква, яка не безпідставно вбачала в діяльності першої шлях до розколу православ'я в цілому. Така ситуація була вигідна для влади, яка прагнула зіштовхнути між собою різні угрупування, дискредитувати і знищити церковний вплив. Не зважаючи на лояльне ставлення обновленців до радянської влади, це їх не рятувало від утисків останньою. З 1925 р. розгорнулася широка кампанія проти УАПЦ, яку звинуватили в контрреволюційності , що викликало подив та обурення тих священників і релігійних громад, які щиро ставилися до нової влади. Більшовики були безкомпромісними щодо ідеології, не допускаючи жодного конкурента тим більше такого сильного, як Церква. Але повністю подолати вікові традиції їм не вдалось.

Подальше дослідження проблеми, як уявляється, можна провадити за наступними напрямками: розширення історіографічного пошуку по окремим конфесіям, введення до обігу архівних даних по всім регіонам України тощо.

Література

1. Бойко О.В. Протидія Православної Церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20-30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України): автореф. дис… канд.. іст. наук: 07.00.01 / Олег Вікторович Бойко. - Дніпропетровськ, 2007. С.18; Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30 рр. ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тетяна Григорівна Бобко. – Запоріжжя, 2005. – С. 18; Бублик О.І. Православна церква під час колективізації та «великого перелому» // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 22. – Луганськ, 2009. – 252 с.
2. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 3. – Ст. 37.
3. Там само. – 1920. – № 22. – Ст. 435.
4. Там само. – 1919. – Ст. 21.
5. Там само. – 1921. – № 4. – Ст. 121.
6. Там само. – 1921. – № 4. – Ст. 121.
7. Демиденко О. Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х рр. / О. Демиденко // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 56 – 60.
8. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.Р.316. - Оп.3. - Спр.22.
9. Там само. - Арк. 299.
10. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщина) у 20–30-х роках ХХ ст. Архівні документи та матеріали / [Упорядник С.І. Жилюк]. – Рівне, 2003.
11. Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1929–1938 рр. / Мандрик Я. – Івано-Франківськ, 1998. – 253 с.
12. Хандрос Б. Дорога з храму або як це робилося в нас на Україні / Б. Хандрос // Україна. – 1992. – № 28.
13. Цыпин В., прот. История Русской Церкви, 1917 – 1997 / В. Цыпин / История Русской Церкви. В 9 томах. – М., 1997. - Т.9. – 1997. – С.9.
14. ЦДАГОУ. – Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 748. - Арк. 161.
15. Там само. – Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 748. - Арк. 161.
16. ДАЧкО. – Ф.Р.184. - Оп.1. - Спр.3.
17. Церква й життя. – 1928. Ч. 1 (6).
18. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви / Власовський І. [У чотирьох томах]. – Нью-Йорк: Банд-Брук, 1961. – Реприн. – К., 1997. - Т. 4. – Ч. 1. – 1997.
19. ДАЧО. – Ф.П.11. - Оп.1. - Спр.609.
20. ЦДАВОУ. – Ф.5. - Оп.2. - Спр.197.
21. Вісті ВУЦВК. – 1923. – 15 грудня.
22. Демиденко О. Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х рр. / О. Демиденко // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 56 – 60.
23. Там само.
24. Доклад Е. Тучкова «О тихоновщине» от 30 октября 1922 г. // Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917-1941. Документы и фотоматериалы. - М.: Издательство Библейско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996. - С. 153.

Бублик О.І. Раскол православия как инструмент большевиков по уничтожению духовной опоры украинского общества.

Автором проанализированы этапы развития взаимоотношений государства и Церкви в советский период, показано, что инициированный большевиками раскол в православии, имел целью уничтожить религиозное сознание как духовную опору украинского общества и идеологическую основу оппозиционности населения к власти.

Ключевые слова: *государственно-церковные отношения, экзархат, обновленцы, Русская Православная Церковь (РПЦ), Украинская Автокефальная Православная Церковь (УАПЦ), церковный приход, церковный раскол.*

Bublyk O.I. Dissidence of orthodoxy as instrument of bolshevists on elimination of spiritual support of Ukrainian society.

An author is analyzed the stages of development of mutual relations of the state and Church in a soviet period, it is rotined that the dissidence initiated bolshevists is in orthodoxy, had for an object to destroy religious consciousness as spiritual support of Ukrainian society and ideological basis of oppositeness of population to power.

Key words: *state-church relations, exarchate, Russian Orthodox Church, Ukrainian Avtokefal'naya Orthodox Church, church arrival, church dissidence.*

УДК 94(477)

Виноградов А.В.

ГУМАНІТАРНІ СТОСУНКИ УКРАЇНИ І РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У НАУКОВІЙ СФЕРІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Надано історико-правовий аналіз гуманітарних відносин України з Російською Федерацією у науковій сфері. Розглянуто провідні законодавчі акти, що регламентують ці стосунки.

Ключові слова*: гуманітарні відносини, міждержавні відносини, наукова сфера, науково-технічна діяльність.*

Історія українсько-російських відносин у сфері науки налічує не один десяток років. За цей час вони зуміли довести не лише свою ефективність, а й значно підняти авторитет країн, сформувати дружні міждержавні відносини. Наука виявилась чи не єдиним елементом, що сприяв зростанню двосторонніх контактів і був вигідний усім її учасникам. Однак з розпадом Радянського Союзу у цій сфері відбулися радикальні зміни, які сформували вже новий механізм міждержавних відносин.

Сприяючи розвитку двосторонніх контактів між ученими обох країн, урядами України й Російської Федерації було досягнуто ряд домовленостей, проголошено бажання розвитку рівноправного співробітництва. Але перші угоди здебільшого носили декларативний характер, містили загальні положення й не мали конкретних механізмів їх реалізації.

Розробка означених аспектів теми розпочалась відразу після 1991 р. Більшість учених стверджували про необхідність збереження наукової кооперації та співробітництва України й Росії. Зокрема, наголошував на необхідності співробітництва між ученими України й Росії член-кореспондент НАН України В. Бородюк [1]. Філософ В. Оноприєнко й економіст О. Савельєв [2] проаналізували кадрові зміни, що відбувались у наукових інститутах України, звернули увагу на старіння української науки та зменшення її професіоналізму через відтік кадрів за кордон та в інші сфери діяльності. Науковці О. Сосін [3] та Т. Наумова [4] акцентували увагу на світових процесах інтеграції у сфері науки, особливо країн Західної Європи. Вони наголошували на необхідності об’єднання зусиль для збереження провідних позицій на світовому ринку технологій.

Метою даної статті, що підготована з урахуванням наукових доробок попередників, є історико-правовий аналіз гуманітарних стосунків у науковій сфері України та Російської Федерації.

В умовах трансформації міждержавних відносин України й Російської Федерації та економічної кризи початку 90-х рр. XX ст. виявилися значні негативні риси. Відбулось зменшення витрат з бюджету на розвиток науки. Як результат, погіршилось фінансове забезпечення науковців. Це призвело до відтоку кадрів за кордон чи в інші сфери діяльності. Намагаючись призупинити процес руйнації науки та підтримати її розвиток, між Україною і Російською Федерацією підписується ряд угод. Першу домовленість про наукове співробітництво було досягнуто ще в 1992 р. між Національною академією наук України (далі НАНУ) й Російської академією наук (далі РАН). У ній сторони торкнулися широкого спектра напрямків співпраці, погодили питання подальшої тісної співпраці у проведенні ряду наукових розробок [5]. З часом її було доповнено міжурядовими угодами, які більш ретельно визначали вектори співробітництва. У договорі "Про співробітництво в галузі культури, науки й освіти" (1995 р.) вони підкреслили важливість двосторонньої кооперації у сфері науки, освоєнні космосу. У домовленості "Про науково-технічне співробітництво" (1996 р.) перераховувались усі можливі форми співробітництва, провідні виконавці та відповідальність кожної зі сторін [6]. Це питання було порушено й в угоді "Про дружбу, співробітництво і партнерство" (1997 р.). Зокрема, в ній проголошувалась важливість розвитку відносин у галузі освіти, науки, техніки, розвитку дослідницької діяльності, заохочувались прямі зв'язки між науково-дослідними організаціями, здійснення спільних програм та розробок, особливо в галузі передових технологій.

Узгодження базових документів доповнювалось домовленостями з конкретних напрямків діяльності. Першими законодавчо оформили питання співпраці в атомній енергетиці, оборонній галузі. Вже 18 листопада 1993 р. уряди України та Росії підписали договір "Про виробничу та науково-технічну кооперацію підприємств оборонної галузі промисловості" [7]. Передбачалось збереження на взаємокорисній основі виробничої й науково-технічної кооперації, що склалася між підприємствами оборонної галузі промисловості обох країн. Уся продукція, яка поставлялась згідно з переліками була позбавлена квотування, ліцензування та митного збору. Сторони погодились спільно використовувати діючі полігони, випробувальні центри та лабораторії. Торкнулися в ній і гарантій авторського нагляду за стратегічними ракетними комплексами. Зазначимо, що у вересні 1993 р. останній пункт попередньої угоди був закріплений спеціальною домовленістю "Про авторський нагляд ракетних комплексів стратегічних сил" та "Про науково-технічне й економічне співробітництво в галузі атомної енергетики". Згідно з підписаними документами, нагляд мав проводитись фахівцями підприємств-розробників і виробників цих комплексів, а також систем та агрегатів, що входили до нього, незалежно від того, на території якої сторони вони розміщені.

Не обминули цієї проблеми й під час робочих зустрічей міністерств оборони України й Російської Федерації. Так, у березні 1996 р., під час

переговорів у м. Стрий, було підписано "Протокол робочої зустрічі делегацій Міністерства оборони України та Міністерства оборони Російської Федерації з питань військово-наукового співробітництва". Згідно протоколу передбачалось проведення спільних науково-дослідних робіт, створення тимчасових творчих колективів, обмін літературою, проведення спільних конференцій, семінарів тощо [8].

У 1994 р. вищезгадані угоди було доповнено домовленостями "Про єдину систему стандартизації, метрології та сертифікації", "Про співробітництво в галузі геодезії, картографії, кадастру та дистанційного зондування Землі", а також „Взаємний обмін топографо-геодезичними, картографічними та аерокосмічними матеріалами" (1994 р.) [9]. Зокрема, відзначалась нагальна потреба в збереженні єдиної системи стандартизації, метрології, сертифікації, а також проведення постійного обміну картографічними, аерокосмічними та іншими матеріалами.

Двосторонні угоди, що регламентували стосунки науково-дослідних інститутів у сфері космосу датуються другою половиною 90-х р. XX ст. У 1995 р. було підписано договір "Про створення і експлуатацію ракетно-космічної та ракетної техніки". У ньому Україна й Російська Федерація домовились продовжувати кооперацію у створенні ракетної техніки нового покоління. Угодою "Про попередження про ракетний напад і контроль космічного простору" (1997 р.) вони погодили питання спільного дослідження та освоєння космічного простору [10]. У 1998 р. до діючих документів було додано конвенцію "Про створення та статус міжнародних науково-дослідних центрів та наукових організацій". У ній сторони визначали правила створення науково-дослідних міжнародних організацій, висловили готовність підтримати та сприяти їх діяльності [11].

Контролювати виконання цієї роботи в Україні було покладено на Міністерство науки, яке в 1999 р. було об'єднане з Міністерством освіти й названо Міністерство освіти і науки України, НАНУ. Вони координували діяльність ряду науково-дослідних інститутів та проектних бюро. Одночасно мали місце процеси реорганізації згаданих структур. При міністерстві відкривались відділи міжнародного співробітництва, а НАНУ нові інститути. Так, 15 березня 1995 р. Президія НАНУ, врахувала рекомендації тогочасного Президента Л. Кучми й прийняла рішення про розвиток досліджень проблем Росії та інших країн СНД. А саме було створено Інститут Росії НАН України, першим директором якого став В.М. Бородюк, член-кореспондент НАНУ, доктор економічних наук. Пізніше він зазначав, що без тісних контактів ми не досягнемо ніякої мети, тому необхідно тісно співпрацювати з вченими РАН [12]. При Президенті України було створено раду з питань науки й науково-технічної політики. У Російській Федерації цими питаннями опікувались аналогічні міністерства та відомства. Основна робота покладалась на РАН, Міністерство освіти і науки, яке у 2005 р. було поділено на два окремих міністерства, науково-дослідні інститути. Роботу згаданих установ суттєво доповнювали міждержавні регіональні та галузеві структури. Зокрема, 27 травня 1994 р. між прикордонними областями України й Росії було

підписано угоду про створення Асоціації економічного й науково-технічного співробітництва „Російсько-Український Союз” [13].

Провідна роль у реалізації міждержавного співробітництва відводилась українсько-російській Підкомісії з науково-технічної співпраці (НТС). Її було створено згідно з угодою між урядами України та Російської Федерації „Про науково-технічне співробітництво від 27 серпня 1996 р.”. Починаючи з 1997 р., щорічно проводились засідання підкомісії, на яких приймались спільні плани дій, затверджувались проекти їхньої реалізації. За період 1997 –2000 рр. пройшло чотири засідання, під час яких було затверджено 150 спільних проектів, а саме у 1997 р. – 46, 1998 р. – 16, 1999 р. – 54, 2000 р. – 34. Проте, незважаючи на державну підтримку діяльності цієї підкомісії, у 1998 р. в Україні було профінансовано лише 6 проектів на суму 97,5 тисяч гривень, що становило 20,7% від необхідного. Аналогічна ситуація збереглась і в 1999 р. Держава забезпечила фінансуванням антарктичні та кібернетичні дослідження (2 проекти) і то лише на 25,3% від плану, тоді як Російська Федерація виконувала свої зобов’язання на 100%. Зростання бюджетного фінансування в Україні розпочалося лише у 2000 р. й склало 272 тисячі гривень (10 проектів), що покривало 57,1% від запланованого. У 2001 р. відбулась реорганізація підкомісії з НТС. Після її проведення засідання підкомісії з НТС почали проводитись у межах засідань підкомісії з питань промислової політики. З 2001 р. до 2003 р. відбулись три засідання, на яких було затверджено у 2001 р. – 38, у 2002 р. – 29, у 2003 р. – 30 , тобто загалом 97 спільних проектів. Згідно з ними розвиток отримали аерокосмічна, суднобудівна, біотехнологічна, хімічна сфери. Окрема розглядались проблеми нанофізики та наноелектроніки. Лише у 2001 р. з 38 підписаних українсько-російських проектів 14 було присвячено цим науковим напрямкам [14]. Чергове засідання згаданої підкомісії відбулось лише у 2006 р (див. таблиця 1).

Таблиця 1

Результати засідань українсько-російської Підкомісії з НТС за 1997-2003 рр.[15]

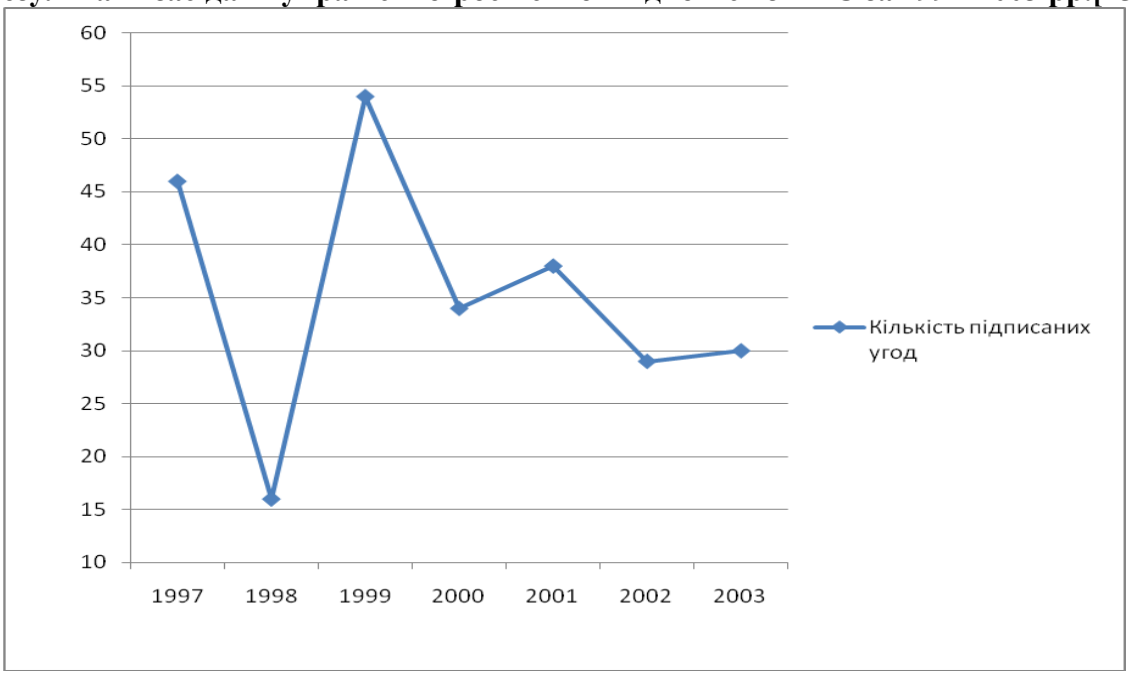

Якщо наукова кооперація на державному рівні характеризувалась нестабільними темпами розвитку, то співробітництво поставлене на комерційну основу, позначалось стрімкішим зростанням. Активізація цього виду роботи почалась з кінця 90-х рр. XX ст. У 1999 р. кількість технологій, що було експортовано в Україну, дорівнювало 29 (на суму 19,65 млрд. руб), а імпортованих 9 (на суму 5,64 млрд. руб.). Причому в співвідношенні до кількості експортованих та імпортованих технологій Росії з країнами СНД вони становили: експорт – 35,8%, імпорт – 69,2%. У 2001 р. кількість експортованих технологій до України зросла до 64 (на суму 155,8 млрд. руб.), що становило 37% від загальної кількості експортованих технологій у країни СНД, а імпорт досяг 37 (на суму 199,16 млрд. руб.), що склало 66% від загальної кількості імпортованих технологій з країнами співдружності. У 2004 р. ці показники досягли 95 експортованих технологій (на суму 712 млрд. руб.), або 34% від питомої ваги експорту в країни СНД, та 93 імпортованих технологій (на суму 164,7 млрд. руб) чи 64% загального імпорту країн співдружності. Таким чином, якщо для України експортна залежність від російських технологій у межах СНД не перевищувала 35%, то для Російської Федерації залежність від імпорту технологій з України в межах співдружності незалежних держав становила більш ніж 60%. Це переконливо свідчить про необхідність наукового співробітництва Російської Федерації з Україною, взаємозв'язку наукових сфер цих держав.

Пожвавленню наукових відносин допомагали численні конференції, круглі столи, семінари. Вони давали можливість не лише обговорити та визначити коло проблем, але й згуртувати наукові потенціали двох країн для їх вирішення. Так, у 1996 р. Центр дослідження проблем культури Горбачев – Фонд провів круглий стіл на тему: "Питання українсько-російських соціокультурних взаємин". За результатами діалогу було видано книжку "Україна і Росія – новий діалог культур" [16]. А у 2004 р. у м. Переяслав-Хмельницький та м. Києві проходили міжнародні науково-теоретичні конференції "Переяславська рада 1654 року історичне значення та політичні наслідки", "Переяславська рада 1654 року". Ініціаторами їх проведення були науковці академічних інститутів історії України й Росії, ряду інших організацій, що мали намір спільно розібратися в значенні цієї події [17]. Цьому допомагали конференції, які проводилися на базі науково-дослідних інститутів, громадських організацій. З 1996 р. в АР Крим проводиться щорічна міжнародна науково-практична конференція "Актуальні питання розвитку інноваційної діяльності", постійними гостями на якій стали науковці з Російської Федерації [17].

Активно залучались до цих процесів і представники діаспори. З 1997 р. завдяки сприянню Українського історичного клубу м. Москви було започатковано міжнародну конференцію „Українська діаспора Росії" [18], що з часом стала традиційною. Вагомий внесок був наданий Клубом української інтелігенції м. Івано-Франківська, Івано-Франківським осередком Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Увага приділялась і спільним публікаціям. В Україні й Росії презентувались нові наукові видання (науково-публіцистичний

журнал "Діалог: Україна-Росія"), укладались угоди про спільне написання різноманітних підручників, навіть з історії [19].

Проте, незважаючи на проведену роботу, з 1991 р. простежувалась тенденція до автономізації та розриву зв'язків у сфері міжнародних наукових публікацій на колишньому радянському просторі. Наприклад, в українських журналах кількість авторів, які проживали на території країн СНД знизилась з 59,5% у 1991р. до 7,6% у 1996р. Причому за російськими даними зростало число представників далекого зарубіжжя з 1,1% в 1991 до 3% у 1996 р. Наявні труднощі відзначали навіть росіяни. Так, у журналі "Социс" було надруковано статтю О. Касимової, у якій зазначалось, що: "Незважаючи на наявність програмних документів, декларуючих розширення співробітництва в області науки між регіонами Росії з країнами СНД на найвищому рівні, на практиці це співробітництво слабшає" [20].

Отже, міждержавне співробітництво України й Російської Федерації у сфері науки було непростим. Необхідність українсько-російської кооперації в галузі науки не викликала сумніву, але новий статус міждержавних відносин і скрутне економічне становище в країні зумовили зменшення кількості контактів при збереженні спектру форм співпраці. Одночасно відбувалось слабке фінансування ряду програм, що гальмувало розвиток цих відносин.

Однак, незважаючи на збереження спектру наукових тематик співробітництва, кількісні показники характеризувались незначним рівнем зростання, а інколи і його скороченням. Співробітництво відбувалось лише в галузі незавершених у роки СРСР наукових проектів, та сферах, інфраструктура яких не могла було поділеною (дослідження космосу, клімату), чи глобальний характер яких не міг бути вирішений самотужки (екологія). Так, збудовані за роки СРСР дослідні станції лише разом становили цінність, а поділена нарізно космічна галузь не витримувала конкуренції.

Таким чином перспективними напрямками подальшого дослідження питань гуманітарного співробітництва України та Російської Федерації у науковій сфері є висвітлення проблем співробітництва у авіаційній та космічній галузях. Також провідною темою є утворення колишніми республіками СРСР Міжнародної асоціації академії наук та напрямки її діяльності.

Література

1. Бородюк В. Дослідження, що давно назріли // Політика і час. – 1995. – № 7. – С. 11.
2. Оноприенко В., Савельев А. Кадровые изменения в институтах Национальных академий наук Украины // Социс. – 1998. – № 5. – С. 64-71.
3. Сосін О. Для поступу на шляху інновації // Політика і час. – 2003. – № 7. – С. 19-25.
4. Наумова Т. Ориентиры сохранения науки в России // Социс. – 2001. – № 2. – С. 73-80.
5. Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.О. Чалий, Г.В.Беденніков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 69-71.
6. Угода "Про науково-технічне співробітництво України і Російської Федерації". Сайт Верховної Ради України // http://www.rada.gov.ua
7. Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.О. Чалий, Г.В.Беденніков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 214.

8. Архів Міністерства закордонних справ України. – Загальний фонд. – Спр. 1660. – Арк. 2. “Протокол робочої зустрічі делегацій Міністерства оборони України та Міністерства оборони Російської Федерації з питань військово-наукового співробітництва 29 березня 1996 року, м. Стрий”.

9. Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.О. Чалий, Г.В.Беденніков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 264.

10. Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.О. Чалий, Г.В.Беденніков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 264, 313, 438.

11. Архів Міністерства закордонних справ України. – Загальний фонд. – Спр. 8389. – Арк. 72-81. “Програма обміну в області культури, науки і освіти між Російською Федерацією та Україною на 1996-1997 роки”.

12. Бородюк В. Дослідження, що давно назріли // Політика і час. – 1994. – № 5. – С. 11.

13. Угода про організацію та діяльність Російсько-Української Асоціації економічного та науково-технічного співробітництва “Російсько-Український Союз” від 27.05.1994 року // Європейський вектор російсько-українських відносин. – СПб., 2002. – С. 7.

14. Поточний архів Міністерства освіти і науки України. Управління міжнародного науково-технічного співробітництва. Зауваження Я.С. Яцківа, голови української частини українсько-російської Підкомісії з питань науково-технічного співробітництва, до розділу 10 матеріалу „Стратегія економічних відносин України з Російською Федерацією”.

15. Поточний архів Міністерства освіти і науки України. Управління міжнародного науково-технічного співробітництва. Хронологічна довідка засідань українсько-російської Підкомісії з науково-технічного співробітництва в рамках угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про науково-технічне співробітництво від 27 серпня 1996 року (м. Москва).

16. Архів Міністерства закордонних справ України. – Загальний фонд. – Спр. 8380. – Арк. 114. “Інформація радника Посольства України в Російській Федерації В.Г.Крикуненка про дискусію за “круглим столом”, організовану Центром дослідження проблем культури Горбачова – Фонд за участю Українського посольства №700/10 від 02.10.1996”.

17. Міжнародна наукова конференція // Урядовий кур’єр. – 2004. – 17 січня. – С. 5.; Махінчук М. Переяславська рада: осмислення історичних уроків // Урядовий кур’єр. – 2004. – 24грудня. – С. 2.

18. Слєпокуров О. Регіональні вектори науково-технічного потенціалу // Урядовий кур’єр. – 2004. – 7 жовтня. – С. 9.

19. Діалог: Україна-Росія // Урядовий кур’єр. – 2003. – 17 квітня. – С. 6.

20. Касимова О. О соавторстве в международных научных публикациях // Социс. – 2000. – № 6. – С. 131-135.

Виноградов А.В. Гуманитарные отношения Украины и Российской Федерации в научной сфере на современном этапе: историко-правовой аспект.

Дан историко-правовой анализ гуманитарных отношений Украины и Российской Федерации в научной сфере. Рассмотрены основные законодательные акты, регламентирующие эти отношения.

***Ключевые слова**: гуманитарные отношения, межгосударственные отношения, научная сфера, научно-техническая деятельность.*

Vinogradov A.V. Humanitarian relations of Ukraine and Russian Federation in a scientific sphere on the modern stage: historical-legal aspect.

The historical-legal analysis of humanitarian relations of Ukraine and Russian Federation is given in a scientific sphere. Basic legislative acts, regulating these relations, are considered.

Key words: *humanitarian relations, intergovernmental relations, scientific sphere, scientific and technical activity.*

УДК 74.200.51; 504

Гармаш Т.П.

ПИТАННЯ ОХОРОНИ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ХУТОРЯНИН» (Полтавщина, кінець XIX – поч. XX століття)

У статті проаналізовано висвітлення питань збереження природного середовища на сторінках журналу «Хуторянин».

Ключові слова: *заповідні ділянки, пам'ятки природи, об'єкти дослідження природи, просвітницька діяльність, сімейне виховання.*

Актуальність теми. Кінець XIX – початок XX століття представлений різноманітними формами природоохоронного руху, глибокими за своїм змістом, які можуть бути конкретним кроком у вирішенні сучасних екологічних проблем. На увагу заслуговує висвітлення актуальних питань у місцевій пресі.

Мета дослідження. Дослідження особливостей і форм природоохоронної справи Полтавщини, популяризація національних традицій у справі охорони природного середовища.

Історіографія. Досліджуючи питання історії розвитку охорони природи на Полтавщині, нам не вдалося знайти подібних оглядових тематичних джерел. Стаття базується виключно на матеріалах власних досліджень автора.

Результати досліджень**.** Закладені у другій половині XIX століття основи раціонального й одночасно уважного відношення до природних багатств краю стали підґрунтям активного висвітлення питань охорони природного середовища на сторінках популярного журналу «Хуторянин» – друкованого органу Полтавського товариства сільського господарства, що видавався із 1896 року. Нами проаналізовано журнали 1896 — 1917 років видання.

Із перших же номерів журнал включав огляди погоди, сезонні прогнози (бюлетні). Зрозуміло, що інформації мали сільськогосподарського спрямування. Але одночасно вони орієнтували на уважне відношення до того, що відбувається в природі.

Найбільше багатство Полтавщини – земля, родючий чорнозем. Влітку 1900 року, на запрошення губернського земства, Полтаву відвідав В.В. Докучаєв, де прочитав земським працівникам і місцевій інтелігенції цикл лекцій із ґрунтознавства. Преса активно відгукнулася на такий захід: лекції повністю подані у номерах 26 — 30 журналу «Хуторянин» за 1900 рік. Шість лекцій – шість промов на захист природного середовища, які можуть бути об'єднані думкою вченого: «Тепер, на рубежі 19-го і 20-го століть, час звернути увагу на віковічну залежність, генетичну, і завжди закономірний зв'язок, який існує між силами, тілами і явищами, між мертвою і живою природою, між рослинним, тваринним і мінеральним царствами – з одного боку, людиною, її побутом і навіть духовним світом – з іншого» [1, с. 385].

Багато статей під рубриками (пердусім «Из сообщений хлеборобов», «Мысли и впечатления агронома») орієнтували на уважне ставлення до землі, дбайливу її експлуатацію. Росія залишалася країною землеробства, інтенсифікація якого вимагала нових, прогресивних методів господарювання. Але наука часто стикалася із небажання господарів користуватися її плодами і порадами або просто домінувало бажання отримати доходи більш легкими, на перший погляд, шляхами, відправившись у мандри на багаті землі. Агроном Сергій Скандраков відстоював спроможність нашої землі давати значно більше, але це можливе за умови зігріву землі любов'ю господарів, яку він порівнював із материнською: «Поле – дитина господаря. Подивіться ж на наші поля. … Погано і невчасно оброблені, абияк і чим попало засіяні, неудобрені, або недбало удобрені, суцільно брудні, засмічені сумно дивляться вони на кожного, хто переходить і проїжджає.

Істинно: шкода це бідне, безпритульне дитя, голодне, брудне, скривджене…» [2, с. 1321 — 1322].

Полтавському сільськогосподарському товариству належала ініціатива у питаннях лісозбереження (початком був 1867 рік); обліснення й укріплення пісків, ярів (1892 рік). Плани мали успішної реалізації, в губернії працювали потужні організаії щодо боротьби з пісками і ярами. Систематично проходили наради, були проведені з'їзди лісоводів і лісних господарів. Питання висвітлювалися на сторінках журналу. Журнал подав детальну інформацію про XII всеросійський з'їзд лісних господарів і лісоводів, акцентувавши увагу на виступі І.П. Бородіна «Про збереження пам'ятників природи» [3].

Журнал зайняв активну позицію щодо відновлення і збереження лісів, які зазнали нищівної експлуатації у роки громадянської війни. Цьому присвячені матеріали у журналах [4, 5]. Привертає увагу пропаганда економічного, захисного та естетичного значення лісів: «…ліси наші не використані навіть незначною мірою, і доходи і користь від них для населення можуть бути збільшені у багато разів» [4, с. 608]. Журнал закликав доглядати за молодими насадженнями, як природними, так і штучно висадженими – «у яких майбутнє наших лісів» [5, с. 84]

Цікаві повідомлення сільських господарів, які часто об'єднані ідеєю дбайливого відношення до землі як основного багатства краю [6, 7]. Селянин І. Бойко зазначив: «Якщо справу посадки дерев поставити в належні умови, то вона перестане бути пустою затією, а розвинеться і років через десять наші села будуть потопати в зелені» [7, с. 207].

Із досліджуваних матеріалів дізнаємося про традиції проведення дитячих свят висадки дерев. Такі заходи сприяли популяризації природоохоронної справи. За 1900 рік цікаве повідомлення про плани залучення школярів до упорядкування – на знак шанування видатного земляка – місцевості біля садиби І.П. Котляревського, перетворення її на «культурний парк … назвати верхню площадку «Івановою горою», а нижню – «Івановим гаєм» і влаштувати у міських народних і церковно-приходських школах свято деревонасадження»[8].

1901 року Імператорське Російське Товариство садівництва вийшло із ініціативою про облаштування при казенних лісах розсадників, із яких можна

було брати саджанці для проведення таких свят, а з метою поширення серед сільських учителів знань про висадку дерев – запропоновано видання календаря сільських учителів із довідковими матеріалами [9].

Серед багатств природи губернії значне місце відводилося плодовим садам [10]. Садівництво посідало провідне місце серед інших галузей сільськогосподарського виробництва; за площею садів губернія посідала четверте місце в імперії [11].

1896 року Полтавське земство навіть зверталося у російське консульство у Берліні із запитом про функціонування державних плодових розсадників Німеччини [12]. Але техніка садівництва характеризувалася низьким рівнем, однією із причин визначено недостатнє поширення серед господарів спеціальних знань, недостатні щодо садівництва дослідження ґрунтів і клімату губернії [11].

Із 1914 року журнал «Хуторянин» перетворюється на своєрідний друкований семінар-календар з питань садівництва [13 – 18]. Статті часто мали сезонного спрямування. Основна ідея зазначеної форми роботи журналу може бути визначена словами автора статті «Как устроить плодовый садик»: «Садівнича галузь сільського господарства, від якої і з невеликого клаптика землі, за умілого вибору сортів і уважного догляду за садом, можна отримувати хороші доходи, не говорячи вже про те, що сім'я завжди матиме смачні й корисні плоди» [19, с. 469]. На сторінках журналу зафіксовані корисні приватні ініціативи. Повагою у селян Матяшівки Лубенського повіту користувалася поміщиця Анна Миколаївна Леонтович. Земське початкове училище, засноване нею, відрізнялося організацією навчального процесу. Найбільш обдарованим учням після закінчення ними школи А.М. Леонтович викладала теоретичне і практичне садівництво, яке сама знала досконало. З цією метою розширила у маєтку садовий розсадник, заклала новий сад. На 1897 рік, навчала 14 учнів на повному утриманні [20].

Полтавська губернія – сільськогосподарський регіон. Але поза увагою на залишалися питання впливу промислових підприємств на природне середовище. Про це писав журнал [21, 22, 23]. У 90-х роках усіма земствами і міськими думами обговорювався проект положення про організацію і утримання промислових підприємств: «Постійний розвиток промисловості, що з року в рік посилюється, змусив багато земств ретельно проаналізувати санітарний стан і багато попрацювати над розробкою заходів проти шкідливого впливу промислових установ, які своїм виробництвом або негативно впливають на здоров'я, або нівечать своїх робочих, або псують до неможливості повітря, забруднюють джерела води до цілковитої їх непридатності для вживання не лише людьми, але й худобою» [21, с. 139]. Полтава висловлювалася за надання широких повноважень повітовим земствам, санітарним лікарям щодо нагляду за промисловими підприємствами з метою забезпечення ними чистоти оточуючого природного середовища, здоров'я мешканців прилеглих територій. Актуалізувалися питання зміни засобів виробництва, збереження продукції, поводження із відходами [21; 22]. Як небезпечне подавалося безконтрольне облаштування водяних млинів на тихоплинних річках губернії, особливо у

західній її частині, що вело до заболоченості місцевості і зниження рівня повноцінного використання водного багатства: «Усі річки цієї частини, із яких деякі були судоходні, з кожним роком міліють і в даний час являють собою майже суцільні болота. Обміління викликають загати, що затримують воду, яка затоплює низини. Поряд із цим у багатьох місцях губернії виявляється нестача води, придатної для вживання людиною і водопою тварин» [23, с. 532].

1894 року Полтавське губернське земство звернулося до уряду з проханням відрядити спеціалістів для проведення гідрологічних досліджень – вивчення водного господарства: річок, боліт, ґрунтових вод і артезіанської, яка залягала на глибині і могла бути виведена за допомоги бурових свердловин. З великою увагою до цього прохання поставився ген. Жилінський, начальник експедиції зрошування півдня Росії і Кавказу і західної експедиції осушення боліт. На осінь 1896 року інженером Оппоковим, який керував роботами у Полтавській губернії, були проведені загальні дослідження річок західної частини губернії: долин Сули, Удаю, Оржиці, Переводу, Галки, Сулиці, Трубежа, пойми Дніпра при впадінні Золотоношки, низини річки Хорол. Експедиція дослідила течії річок і причини, які впливали на їх обміління, а також визначила приблизну вартість необхідних робіт. Матеріали давали підстави для організації планових осушувальних робіт у губернії, надання характеристики водяним млинам за ступенем нанесення ними збитків і накреслити порядок їх закриття. Але такі заходи могли бути здійсненими лише за спільних дій уряду, земства і приватних осіб. Зрозуміло, що на заваді, перепоною у цій справі ставали власники, які відмовлялися ліквідовувати заплави і млини і ревно відхиляли пропозиції земства про добровільний уклад угод продажу, якими передбачалася подальша їх ліквідація [23].

1914 – 1916 роки активної подачі журналом матеріалів з охорони природи. Цьому в значній мірі спряла активна робота місцевого музею. На сторінках журналу «Хуторянин» висвітлювалися завдання, що ставили Імператорське Російське Географічне Товариство, Природоохоронна Комісія, пропагувалася їх діяльність. Повідомлення виходили спеціальними інформаціями. Відстоювалася ідея (за прикладом Європейських країн і Америки) «важливості й необхідності збереження недоторканими найбільш цікавих і важливих ділянок природи» [24, с. 840]. Сторінки журналу стали засобом доведення до широких верств населення наукового слова академіка І.П. Бородіна на захист природи – створення заповідних ділянок, насамперед степу, вивчення пам’яток природи. Подавалися положення статті І.П. Бородіна «Охрана памятников природы», тлумачилася її основна ідея: Росія не може не приєднатися до широкого руху, що охопив Західну Європу. На глибоке переконання академіка І.П. Бородіна, справа охорони природи є етичним обов’язком перед батьківщиною, людством і наукою. І.П. Бородін закликав пройнятися усвідомленням, що найважливішим в охороні пам’яток старовини є збереження залишків тієї природи, серед якої колись складалася державна потужність країни, жили і діяли наші предки. Розгубити ці залишки було би злочином. Скарби природи він порівняв із картинами Рафаеля: «Скільки б захисних ділянок не влаштували у себе наші сусіди, вони не в змозі замінити наших

майбутніх заповідників. Розкидавшись на величезному просторі у двох частинах світу, ми є володарями у своєму роді єдиних скарбів природи. Це такі ж унікальні речі, як картини, наприклад. Рафаеля, − знищити їх легко, але відтворити неможливо …» [24, с. 840 — 841].

Імператорське Російське Географічне Товариство неодноразово констатувало у своїх наукових працях ті великі зміни в природі, які відбувалися під впливом людини. У численних дослідженнях товариства наявні описи і замітки, що вказували на зникнення первісних лісів, степів, скель та ін., або на корінну зміну їх характеру. Під натиском зникали не лише окремі тварини і рослини, зникнення загрожували навіть цілим географічним явищам, і серед них перш за все ковилові степи, соснові бори на крейдяних горах та інші, які в межах Європи уціліли на той час лише на неосяжних просторах нашої батьківщини і, зникнувши, могли перетворитися на вічну загадку для наступних поколінь. А тим часом кожна з таких загадок перетвориться на велике гальмо для здійснення практичних заходів, що ґрунтуються на них, бо раціональна експлуатація природного середовища неможлива без розуміння явищ минулого. І тут варто не ігнорувати досвід поколінь, покладений в об’єкти народної мудрості, насамперед казки [24].

Створення захисних ділянок розглядалося надзвичайно важливим в цілях навчальних, оскільки вони являли собою готові об’єкти для наочного вивчення природи. У науковому значенні були об’єктами дослідження і давали незамінний матеріал для вирішення багатьох питань ботанічної географії, як, наприклад, питання про природну зміну рослинних формацій, про роль людини в цьому процесі. Постійна Природоохоронна Комісія стимулювала інтерес серед широких верств населення, привертала увагу Уряду до питань охорони пам’яток природи і здійснення заходів щодо збереження у недоторканості окремих ділянок або цілих місцевостей, а також певних видів рослин і тварин. Комісія зверталася до всіх із гарячим закликом взяти посильну участь у національній справі — збереження природи рідного краю, в яку кожен міг і повинен був зробити свій внесок: пропаганда турботливого ставлення до природи, що оточує нас, до тварин, рослин; опис і фотографування цікавих ділянок природи, окремих видів рослин, тварин; доведення інформації до членів Комісії. Це розглядалося справою, доступною кожному, і одночасно спрямованою на захист природи, а отже – справою реалізації мети заснування такої комісії у масштабах держави [24]. Журнал друкував звернення професора Лісного інституту (С.-Петербург) Д. Кайгородова до любителів природи з проханням спостерігати і направляти йому повідомлення про птахів, комах, тварин, їх поведінку конкретно по днях, порах року [25]. Спостереження спрямовувались на ліс, ріки, конкретні дерева (шипшина, біла акація, бузок, фруктові дерева) або, наприклад, на першу пісню солов’я [26, 27]. З аналогічним зверненням до мешканців губернії виступило й Полтавське товариство [28]. Діяльності відомого уже в той час зоопарку Асканія-Нова присвячені сторінки журналу № 20 за 1916 рік [29].

У 1913-1915 роках на сторінках журналу відбито ідею охорони птахів [30, 31]. Своєрідний гімн птахам – передрукована стаття із журналу «Садовод» [32].

Піднято питання про відсутність у державі закону про захист птахів від жорстокого поводження і винищення. За кордоном, наприклад у Швейцарії, параграф 17 союзного закону від 26 червня 1906 року брав під захист цілу групу комахоїдних птахів. «Фельдмаршалом пташиної армії» визнана ластівка. На користь звичайного горобця свідчило наступне: горобець виводить пташенят чотири рази на літо, кожного разу по 4 – 6, вигодовує їх головним чином гусінню, черв'яками, мошкарою. Стаття закликала вжити необхідні заходи не лише на захист птахів, але їх розводити й підгодовувати: «Дійсно, це не так вже важко й нудно. … Птах увесь із наперсток величиною. Якщо ж їм допомогти небагато в часі, скільки кожна з них за літо збереже фруктів! Хоч би не з жалю, а простого розрахунку допомогли б їм!» [32, с. 290].

Пропаганда «Майських союзів» захисту птахів спрямовувалася на виховання у дітей любові до природи. Стаття Ємельянова розкривала мету такого союзу, створеного в Омську: піклування про птахів, корисних тварин і рослин, охорона пташиних гнізд від розорення, забезпечення птахів кормом узимку і взагалі – запобігання жорсткого поводження з тваринами [33].

Засобом навчання дітей природознавству розглядалися дитячі клуби сільськогосподарського спрямування на зразок таких, що діяли у Сполучених Штатах; через них відділи агрономічної допомоги розвивати у дітей свідому любов до життя і роботи на фермах; одночасно такі клуби визначали «простим і легким способом навчання дітей природознавству і сільському господарству» [34, с. 678].

Журнал започаткував цикл «Беседы по естествознанию», 1911 року три матеріали були присвячені воді [35, 36, 37]. Ряд статей орієнтують на вивчення явищ природи. Даній темі присвячена стаття В. Борткевича «Об изучении ливней» [38].

У грудні 1914 року при Полтавському сільськогосподарському товаристві працював Другий з'їзд лісних господарів і лісоводів. Матеріали про його роботу оформлені окремим виданням, але докладна інформація подана на сторінках журналів (1914, № 3, С. 78 — 81 та № 4, С. 116 — 118). На з'їзді прозвучала доповідь М.Ф. Ніколаєва і В.М. Борткевича «Об учреждении в Полтаве ботанического сада». Учасники заслухали інформацію про історію ботанічних садів та перспективи за умови створення ботанічного саду, його науково-прикладні та науково-просвітницькі завдання.

На початку 1913 року Музей Полтавського губернського земства через журнал «Хуторянин» звернувся до всіх любителів природи із пропозицією допомагати музею у зібранні колекцій, адже природних куточків, недоторканих людиною, стає все менше, а багато взагалі знищено: «цілинний степ майже розпаханий, ліси вирубують, а з ними вимирають корінні мешканці степу й лісу. Необхідно поспішати із зібранням ще існуючих пам'яток природи. Полтавський земський музей, намагаючись також представити наочно недоторкану людиною природу губернії, звертається до всіх любителів природи із проханням надати йому посильне сприяння збором колекцій рослин і тварин або ж пересилкою із зібраних уже колекцій дублікатів; у крайньому випадку хоча б вислати список видів рослин і тварин, що є в колекціях» [39 ,с. 78].

Музей зобов'язувався надсилати інструкції і програми для збору колекцій, а також необхідне для цього обладнання.

Стаття П.В. Спесивцева переконує нас у природоохоронному спрямуванні публікацій журналу «Хуторянин», спрямовуючи увагу на збереженні українських степів: «Кому траплялося вперше подорожувати півднем Росії, той напевно уражався безмежністю оброблених полів. Степи! Що залишилося від них, окрім могил і курганів? Та й ті суцільно зриті, скопані шукачами старовини і скарбів — марна робота, оскільки скарб вже відкритий: степ розораний... А могили і кургани — лише вірна сторожа цього скарбу. Суцільно зриті, розмиті, пошматовані плугом і врешті, переможені, вони поступилися хліборобу своїм скарбом. Поступилися і всі в латках, принижені, але живі свідки минулої величі, краси невинного степу, вони намагаються не звертати на себе уваги і лише двічі на рік справляють поминки: навесні рябіють степовими квітами, та восени сивіють ковилою...» [40, с. 349].

У Полтаві склалася система сільськогосподарських курсів: губернських, повітових, сільських. Губернські сільськогосподарські курси вперше проведені 1912 року, але у програмі ми не знаходимо тематичних лекцій про природу. На нашу думку, укладання програм наступних років зазнало впливу з боку курсів для агрономів і сільських господарів, організованих Київським Агрономічним Товариством 1912 року, що проходили із 25 листопада до 8 грудня у приміщенні Педагогічного Музею. Серед предметів до читання зазначено: Природа Південного Придніпров'я. Лекції готували К. Жук, О. Набоких, П. Тутковський та ін. вчені [41]. Уже на сільськогосподарських курсах, що проходили у Полтаві із 17 січня до 27 лютого 1913 року, завідуючим земським музеєм М.Ф. Ніколаєвим були прочитані 4 лекції про природу Полтавської губернії. Серед слухачів (у порівнянні із 1912 роком) переважала молодь: із 74 осіб 22 – не старше 20 років, 20 – не старше 25-ти; 31 брали участь у подібних курсах у містах і селах, отже прибули у Полтаву, підготовленими до свідомого сприйняття лекцій запропонованого семінару. Програма курсів дещо розширена, курси краще забезпечені навчальними посібниками, для них товариство збудувало спеціальну аудиторію. Все це вказує на те значення, яке товариство надавало курсам; очевидно, надавали курсам значення й ті установи, які відряджали слухачів: «Курси повинні дати те, чого не достає нашому селу − сільськогосподарські знання». Президент від імені товариства побажав слухачам донести все засвоєне ними на курсах у село, продумати і з успіхом застосувати в господарствах: «Якщо здобуті на курсах знання допоможуть хоча б частково поліпшити господарство − мета курсів буде досягнута і будуть виправдані всі витрати на них і Полтавського с.-г. товариства, і уряду» [42, с. 361]. За прикладом попереднього року, проведені курси 1914 року для сільських господарів губернії. Товариство мало на меті зустрітися із прогресивними господарями, які самостійно працювали у своїх господарствах. Курси почали роботу 8 січня. Природі Полтавської губернії було присвячено 6 годин лекцій М.Ф. Ніколаєва. Учасники також слухали лекції В.М. Борткевича про укріплення пісків та ярів. Доповненням до лекцій стала екскурсія у Музей полтавського губернського земства [43]. Не дивлячись на складні воєнні умови, Полтавське товариство сільського господарства

проводить чергові зимові курси у січні-лютому 1915 року. Уже за сталою традицією, курсанти прослухали лекції про природу Полтавської губернії. Тематика, із якою виступив М.Ф. Ніколаєв, торкалася наступних питань: Орографія і гідрографія. Кліматичні особливості. Рослинний і тваринний світ Полтавської губернії і залежність його від оточуючих умов [44]. Своєрідним відгуком на роботу курсів можна розглядати інформацію господара Дєдово-Ярського Показового поля Березоворудської волості Миргородського повіту І. Даценка, який повідомляв, як завдяки науці, порадам агрономів він перетворив свою землю у прекрасні луки, які давали хороші доходи: «Тепер я вірю, що ці вчені люди є лікарями для землі і що вони говорять правду» [45, с. 699].

Варто зазначити, що у бібліографічних оглядах журнал пропагував природничу літературу [46].

Висновок. На Полтавщині склалися певні традиції просвітницької діяльності у справі охорони природи: організація свят, виставок, конкурсів, робота книжкового видавництва, спрямована насамперед на забезпечення широких верств населення літературою про природу краю.

Серед розмаїття форм і методів роботи – плідна діяльність журналу «Хуторянин», популярного серед науковців і безпосередньо населення регіону .

Журнал «Хуторянин» як орган Полтавського сільськогосподарського товариства віддзеркалює сприйняття ідей охорони природи самим товариством. Проаналізовані матеріали дають підстави зазначити високий авторитет полтавських природоохоронців і тісну їх співпрацю із науковцями краю.

Діяльність журналу засвідчує сталі прогресивні позиції науковців Полтави у питаннях охорони природи. То ж не випадково при створенні Полтавського товариства любителів природи (1918 р.) директор дослідної станції Третьяков С.Ф. напише красномовну Заяву: «Бажаю бути членом Тов-ва Любителів Природи … » [47].

Література

1. Лекция профессоров В.В. Докучаева, А.Ф. Фортунатова и Ф.К. Горб-Ромашкевича // Хуторянин. – 1900. – № 26. – С. 383 — 385.
2. Скандраков Сергей. Мысли и впечатления агронома. Наши хозяева-хлеборобы не любят свою землю / Сергей Скандраков // Хуторянин. – 1914. – № 49. – С. 1319 — 1322.
3. Хроника. XII всероссийский съезд лесовладельцев и лесохозяев // Хуторянин – 1911. – № 5. – С. 124 — 126.
4. Борткевич В. Лес и война / В. Борткевич // Хуторянин. – 1916. – № 32 — 33. – С. 607 — 609.
5. Борткевич В. Лес и война / В. Борткевич // Хуторянин. – 1916. – № 5. – С. 83 — 85.
6. Балаклеиц В. О моем поле / В. Балаклеиц // 1914. – № 5. – с. 140 — 141.
7. Бойко И. О посадке деревьев / И. Бойко // Хуторянин. – 1914. – № 7. – С. 206—207.
8. К вопросу о древонасаждении в г. Полтаве и в Полтавской губернии // Хуторянин. – 1900. – № 10. – С. 137.
9. Хроника // Хуторянин. – 1901. – № 2. – С. 23.
10. Хуторянин. – 1897. – № 19. – С. 268.
11. Труды Отделения садоводства Полтавского Общества сельского хозяйства за 1908, 1909 и 1910 годы. – Полтава: Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1911. – 164 с.
12. Хуторянин. – 1897. – № 4. – С. 44.

13. Бородин Д. Борьба с вредителями и болезнями садов в мае / Д. Бородин // Хуторянин. – 1914. – № 19. – С. 554 — 558.
14. Бородин Д. Борьба с вредителями и болезнями садов в июне / Д. Бородин // Хуторянин. – 1914. – № 24. – С. 697 — 701.
15. Балабанов М. Из практики садовода. Отчего плодовые завязи осыпаются / М. Балабанов // Хуторянин. – 1915. – № 10. – С. 229 — 231.
16. Балабанов М. Как нужно следить за образованием плодовых почек в саду? / М. Балабанов // Хуторянин. – 1915. – № 23. – С. 532 — 535.
17. Балабанов М. Выгодно ли ухаживать за плодовыми деревьями? / М. Балабанов // Хуторянин. – 1915. – № 27. – С. 611 — 613.
18. Рябой Д. Работы по садоводству и огородничеству в мае / Д. Рябой // Хуторянин. – 1916. – № 17. – С. 328 – 329.
19. Пупко С. Как устороить плодовый садик / С. Пупко // Хуторянин. – 1914. – № 10. – С. 469 — 733.
20. А.Н. Леонтович // Хуторянин. – 1897. – №4. – С. 45.
21. Хуторянин. – 1897. – № 11. – С. 139.
22. Хуторянин. – 1897. – № 13. – С. 168.
23. Хуторянин. – 1897. – № 38. – С. 532.
24. От постоянной Природоохранительной Комиссии при Императорском Русском географическом Обществе // Хуторянин. – 1914. – № 29. – С. 840 – 841.
25. Кайгородов М. К любителям природы / М. Кайгородов // Хуторянин. 1913. – № 4. – С. 111 — 112.
26. Кайгородов М. К любителям природы / М. Кайгородов // Хуторянин. 1914. – № 5. – С. 148.
27. Кайгородов М. К любителям природы / М. Кайгородов // Хуторянин. 1915. – № 6. – С. 151.
28. Дебогорий-Макриевич В. К любителям природы / В. Дебогорий-Макриевич // Хуторянин. 1914. – № 11. – С. 338 — 339.
29. Аскания-Нова – знаменитый акклиматизационный зоопарк // Хуторянин. – 1916. – № 20. – С. 406 — 407.
30. Весною в садах // Хуторянин. – 1915. – № 51. – С. 1374 — 1377.
31. Саенко К. Грач – птица полезная / К. Саенко // Хуторянин. 1915. – № 16 — 17. – С. 388.
32. Наши друзья и союзники по охране садов и плантаций от вредителей // Хуторянин. – 1915. – № 12. – С. 287 — 290.
33. Емельянов А. «Майский союз» защиты птиц /А. Емельянов // Хуторянин. – 1913. – № 18. – С. 505.
34. Ирецкая Е. Детские сельскохозяйственные клубы в Соединенных Штатах / Е. Ирецкая // Хуторянин. – 1913. – № 25. – С. 678 — 680.
35. Семявин Л. Беседы по естествознанию. Вода / Л. Семявин // Хуторянин. – 1911. – № 43. – С. 1125 — 1131.
36. Семявин Л. Беседы по естествознанию. Вода / Л. Семявин // Хуторянин. – 1911. – № 51. – С. 1360 — 1364.
37. Семявин Л. Беседы по естествознанию. Вода / Л. Семявин // Хуторянин. – 1911. – № 43. – С. 1390 — 1393.
38. Борткевич В. Об изучении ливней / В. Борткевич // Хуторянин. – 1911. – № 5. – С. 23 — 25.
39. От музея Полтавского губернского земства // Хуторянин. – 1913. – 3. – С. 78 — 79.
40. Спесивцев П.В. О болотах, их осушении и распашке / П.В. Спесивцев // Хуторянин. – 1915. – 15. – С. 345 — 349.
41. Курсы для агрономов и сельских хозяев // Хуторянин. – 1912. – № 47. – С. 1235.
42. Полтавские с.-х. курсы // Хуторянин. – 1913. – № 12. – С. 359 — 361.

43. Зимние сельско-хозяйственные курсы Полтавского общества сельского хозяйства // Хуторянин. – 1914. – № 10. – С. 302 — 306.
44. Шестинедельные с.-х. курсы // Хуторянин. – 1915. - №32. – С. 703 — 704.
45. Даценко И.А. Из сообщений хлеборобов. Мой луг / И.А. Даценко // Хуторянин. – 1915. – № 32. – С. 698 — 699.
46. Библиографические заметки // Хуторянин. – 1914. – № 10. – С. 316.
47. НА ПКМ. Од. зб. П 01-9. – А. 49.

Вопросы охраны природной среды на страницах журнала «Хуторянин» (Полтавщина, конец XIX - начало XX в.).

В статье проанализировано изложение вопросов охраны природы на страницах журнала «Хуторянин».

Ключевые слова: *заповедные участки, памятки природы, объекты изучения природы, просветительская деятельность, семейное воспитание.*

Questions of guard of natural environment on the pages of magazine "Khutoryanyn" (Poltava, the end of XIX - the beginning of XX centuries).

The article gives the analysis of throw light upon the questions of maintenance of natural environment on the pages of magazine "Khutoryanyn".

Key words: *protected areas, reminders of nature, objects of study of nature, elucidative activity, domestic education.*

ББК 63.3(2Ук)56

Гаухман М.В.

«СПРАВА БЕЙЛІСА» (1911–1913 РР.): ІНТЕРПРЕТАЦІЯ НАМІРІВ УРЯДУ

Аналізуються причини звернення російського уряду до фабрикації "справи Бейліса". Доведено, що уряд вдався до "кривавого наклепу" проти євреїв з метою посилення власних позицій на політичній арені та усунення з політичного життя питання нерівноправності російських євреїв.

Ключові слова: *"справа Бейліса", "кривавий наклеп", єврейське питання, чорносотенці, кадети.*

Стабільне майбутнє української держави та української нації залежить від досягнення толерантності в міжетнічних і міжконфесійних відносинах. Відтак особливого значення набуває вивчення історичного досвіду співіснування різних етноконфесійних спільнот на українських землях. Негативним прикладом проведення національної політики на засадах етноконфесійної виключності є національна політика Російської імперії. Апофеозом шовіністичних тенденцій у національній політиці та громадській думці Росії початку XX ст. була "справа Бейліса" (1911–1913 рр.), спрямована проти російського єврейства.

Історіографія "справи Бейліса" недостатньо багата, позаяк історія національних меншин залишається порівняно мало дослідженою цариною української історії. Єдиною монографією, спеціально присвяченою "справі Бейліса" є праця радянського правника О. Тагера "Царська Росія та справа Бейліса" [1]. Релігійна складова "справи Бейліса" стала основним предметом розгляду в монографії російського філолога Л. Кациса "Кривавий наклеп і російська думка" [2]. Книга виросла зі статті Л. Кациса "Справа Бейліса" в

контексті "Срібного віку", присвячена сприйняттю "справи" російською громадськістю [3]. Окремий розділ відведено "справі Бейліса" в монографії російського історика С. Степанова "Чорна сотня в Росії", у якому стисло розглядається перебіг досудового слідства і судового процесу [4, 265-321]. "Справа Бейліса" досить детально розглядається в однойменній статті російського історика Г. Йоффе [5].

Встановлення причин проведення "справи Бейліса" залишається невирішеною проблемою в історичній науці. Автор єдиної монографії про "справу Бейліса", О. Тагер не сформулював свою точку зору. Він вміщує "справу Бейліса" в контекст кризи самодержавства, що призвело до революції 1917 р. Але в праця О. Тагера не пояснюється, чому влада пішла на цю авантюру. Не наводять пояснення й інші дослідник. Позаяк в історіографії "справи Бейліса" не дається пояснення, чому російська влада на початку XX ст. вдалася до "кривавого наклепу" на євреїв, метою нашої праці є висвітлення причин фабрикації урядом "справ Бейліса".

Стенографічний звіт судового процесу по "справі Бейліса" належить до групи джерел владного походження, бо являє собою наслідок діяльності судової влади. Варто зауважити, що використані нами стенографічні звіти записані не судовими службовцями, а співробітниками щоденної газети "Київська думка", у номерах якої друкувалися стенографічні звіти кожного судового засідання. По завершенню судового процесу стенографічні звіти були видані окремим трьохтомним виданням [6; 7; 8].

"Справа Бейліса" є одною з ключових подій історії російського єврейства. "Справа" являла собою вузол російсько-єврейських відносин і загалом єврейського питання в Росії в декількох вимірах, які прямо чи опосередковано актуалізувалися під час її проведення з тою чи іншою метою: 1) Юдейсько-католицькі відносин; 2) Юдейсько-православні відносини; 3) Українсько-єврейські відносини; 3) Антисемітизм чорносотенців; 4) Офіційний антисемітизм; 5) Політична боротьба між урядом і правими, з одного боку, та ліберали, з іншого боку. Перед тим, як визначити мету проведення "справи Бейліса" схарактеризуємо виокремленні виміри відносин.

Юдейсько-католицькі відносини були актуалізовані на процесі в "справі Бейліса" у вигляді "кривавого наклепу". Сюжет "кривавого наклепу" сформувався на ґрунті типового обвинувачення "чужих", іновірців та інородців, в нелюдяності, до чого належить обвинувачення в людських жертвоприношеннях [9, 165-166]. Боротьба католицької церкви за контроль над душами своїх вірян призвело до активізації релігійного антисемітизму. Приблизно в XIII–XIV ст. в Західній Європі різноманітні обвинувачення євреїв у вживанні християнської крові об'єдналися в стійкий сюжет ритуального вбивства євреями християнських дітей (рідше – монахів) на Песах, єврейський Великдень [10, 117-147]. Сюжет "кривавого наклепу" через Річ Посполиту прийшов до Росії. У 1817 р. міністр народної просвіти Голіцин у циркулярі заборонив ритуальні обвинувачення проти євреїв [11, 173-174]. Але крапка в історії "кривавого наклепу" поставлено не було. На процесі в "справі Бейліса" середньовічний католицький антисемітизм був актуалізований стороною

обвинувачення, прокурором і громадськими позивачами, експертом психологічної експертизи І. Сікорського та експертом богословської експертизи І. Пранайтіса. Обидва експерти апелювали до історії ритуальних процесів у католицькому просторі. І. Пранайтіс висловлював "середньовічні" погляди на юдеїв як сатаністів і виправдовував слідчі практики інквізиції [7, 317-353]. Постать цього магістра теології є живим свідченням того, що релігійний антисемітизм не знімається секуляризацією, притаманною епохам Просвітництва та націоналізму, та виявляється здатними продовжувати самостійне існування, підживлюючи модерні антисемітські дискурси.

Позаяк "справа Бейліса" проводилася в Росії та була розрахована на російських підданих, на судовому процесі не обійшлося без актуалізації юдейсько-православних відносин, а саме звернення до "кривавого наклепу", перенесеного з католицького на православний простір. Православний "кривавий наклеп" міститься в "Книзі Неофіта", побудованої на "кривавому наклепі" та інших уявленнях про юдейські жертвопринесення християн, запозичені в середньовічного католицтва. "Книга" була використана під час богословської експертизи [7, 303-307]. Експертами на богословській експертизі, окрім єзуїта І. Пранайтіса та київського казенного рабина Мазе, були православні теологи, які заперечували "кривавий наклеп" [7, 295-439]. Отже, Російська православна церква не мала визначеної позиції щодо "кривавого наклепу" та не втручалася в "справу Бейліса". Окремі представники православного духівництва плекали настрої релігійного антисемітизму, які, до того ж, обґрунтовувалися "Книгою Неофіта".

Причиною звернення до релігійного обвинувачення євреїв "в епоху націоналізму" обумовлено тим, що модерна, національна, ідентичність конструюється на основі домодерних, етнічних і конфесійних, ідентичностей. Відтак успіх націоналізму в період націотворення залежить від актуалізації ними домодерних міфів і цінностей, позаяк націоналізм апелює до народних мас, які ще не ввійшли в "епоху націоналізму" [12, 99-120]. "Справа Бейліса" є прикладом спроби актуалізації релігійних почуттів російських православних підданих з націоналістичною метою.

"Справа Бейліса" була започаткована чорносотенцями, радикальними російськими націоналістами. Чорносотенний рух організувався під час Першої російської революції (1905–1907 рр.) як реакція правої громадськості на опозиційний рух. Антисемітизм був провідною ідеєю ідеології правих радикалів. Для розпалення антисемітизму чорносотенці вдавалися до "новітнього" євреїв у світовій змові. З 1903 р. чорносотенці поширювали "Протоколи сіонських мудреців", сфабриковані російською закордонною розвідкою [13]. Останній твір вплинув на ідеологію правих радикалів: самодержавство розглядалося ними як забороло проти світової потуги єврейства [14, 36-37]. Убивство А. Ющинського було вчинено під час з'їзду в Києві "Союзу російського народу". Київські чорносотенці поширювали листівки з обвинуваченням євреїв у ритуальному вбивстві ще на похованні А. Ющинського. Депутати від фракції націоналістів (чорносотенців) оголосили ритуальний характер убивства з думської трибуни. Права преса, газети "Новое

время" та "Земщина", почала роздмухувати ритуальну справу з квітня 1911 р. Нарешті, самого "вбивцю", М. Бейліса, знайшли активісти київської правої організації "Двохголовий орел".

Громадськими позивачами на судовому процесі в "справі Бейліса", представниками матері вбитого хлопчика, були чорносотенці О. Шмаков, автор псевдонаукових праць про юдейське віровчення та про прагнення євреїв до світового панування, та Г. Замисловський, депутат Державної Думи, автор брошури "Убийство Андрюши Ющинского", а також С. Дурасевич.

Після виправдання присяжними М. Бейліса, чорносотенці святкували перемогу: присяжні визнали фактичні обставини вбивства, описані в акті обвинувачення. Обставини вбивства були визначені відповідно до кривавого наклепу [8, 300]. Відтак, на погляд чорносотенців, присяжні довели ритуальний характер убивства.

Офіційний антисемітизм, антисемітизм чиновників, полягав у тому, що євреї є терпимими підданими Росії, вороже налаштованими до неї. Діяльність євреїв (євреїв як солідарної спільноти, а не поодиноких індивідів), з офіційної точки зору, була шкідливою для повноправних російських підданих. "Шкода" від євреїв полягала до кінця XIX ст. в експлуатації ними корінного населення смуги осілості, а на початку XX ст. бюрократія ототожнювала євреїв, особливо єврейську молодь, з революційним рухом. Різноманітні обвинувачення євреїв не були винайденням урядових кіл, а виникли в громадській думці Росії.

Причини прийняття владою ініціативи чорносотенців слід шукати в царині політичного життя Росії передодня Першої світової війни. Першу причину вбачаємо в потребі уряду заручитися підтримкою чорносотенців у Державній Думі. До того ж, після вбивства П. Столипіна у вересні 1911 р., у чому також звинувачували єврейство, уряду необхідно було підтвердити свою прихильність до правих радикалів. Якраз у жовтні 1912 р., за півтора року до вбивства А. Ющинського та початку "справи Бейліса", відбулися вибори в Державну Думу. Після того, як у квітні 1911 р. праві депутати зробили запит щодо ритуального вбивства А. Ющинського, найкращим засобом для уряду зберегти союз із чорносотенцями була підтримка цього запиту шляхом спрямування слідство в річище ритуального обвинувачення.

Друга причина полягає в тому, що після завершення Першої російської революції уряд став на позицію реакції, охороняючи позиції самодержавства. Єврейське питання було одним із проблем політичного життя. Для усунення цієї проблеми потрібно було дискредитувати все єврейство. Для цього можна було не гребувати найбільш абсурдним обвинуваченням. Якщо б присяжні визнали провину М. Бейліса, тоді б, у кращому випадку, збереглося status quo в єврейському питанні: євреї б залишилися неповноправними. Адже "людожерство" євреїв стало б найсильнішим аргументом проти скасування, навіть послаблення, виключного законодавства. А в гіршому випадку, уряд отримав би підставу для посилення виключного законодавства та застосування до євреїв репресивних заходів.

Для забезпечення вироку проти М. Бейліса, місцева влада навіть вплинула на склад колегії присяжних засідателів. які були набрані переважно з

малоосвічених людей. Представники влади, які "ставили" цей "ритуальний процес", прагнули в такий спосіб опертися на побутовий антисемітизм, який, на погляд можновладців, був поширеним серед простонароддя. Старшиною присяжних був чиновник середнього рангу (губернський секретар, помічник ревізора контрольної палати), два дрібних чиновника (службовці поштово-телеграфної контори), два міщанина (домовласник і службовець вокзалу), візник, шість представників селянського стану (два службовці та чотири землероба); запасними присяжними були дрібний чиновник і банківський клерк [8, І]. Своїм селянським складом колегія присяжних на судовому процесі в "справі Бейліса" від колегій на всіх інших судових процесах, які проходили в Київській судовій палаті у вересні-жовтні 1913 р. На інших процесах серед присяжних переважали освічені кияни, були й професори [15]. Проте розрахунки тих, хто складав списки присяжних не виправдалися: присяжні судили по совісті.

Політична боротьба між охоронними силами, урядом і правою громадськістю, та опозиційними силами, ліберальною й революційною громадськістю, була провідною темою громадського життя Російської імперії з 1905 по 1914 рр. Основні опозиціонери, кадети-ліберали, представники Партії народної свободи, переважали в Першій, революційній, Думі, посідали значні позиції в Другій Думі та залишалися авангардом опозиційної, не революційної, інтелігенції в роки пореволюційної реакції. Одним із пунктів програми кадетів було скасування виключного законодавства щодо євреїв. Кадетські депутати висунули законопроект про рівноправність громадян, що включав пункт про зрівняння євреїв у правах, під час роботи Першої Думи [16, 179-182]. Тому уряду й правим партіям було вигідно дискредитувати кадетів з єврейського питання. Поряд зі звичними звинуваченнями кадетів з боку чорносотенців у запроданстві євреям, на адресу всієї опозиційною громадськості могли пролунати нові закиди: мовляв, ліберали захищають "людожерів".

Кадети прийняли "справу Бейліса" як виклик своїх політичних опонентів. Кадетська газета "Речь" висвітлювала "справу Бейліса", виступаючи опонентом уряду й правих [17; 18]. Кадетський депутат В. Маклаков був одним із адвокатів М. Бейліса на процесі, виступаючи саме проти прокурорського потрактування "справи Бейліса" як "світової справи". Додамо, що після судового процесу В. Маклаков намагався замирити громадськість, розділену "справою Бейліса". Він обстоював тезу про антидержавний характер такого антисемітизму, який готовий переступити через правові норми для боротьби проти євреїв. Такий антисемітизм, виявлений у "справі Бейліса", закликаючи до захисту держави, насправді був ворожим державі, бо підриває законність і правопорядок, а відтак спрямовувався проти самого себе [19, 135-143].

Таким чином, "справа Бейліса" являла собою політичний процес, інспірований владою, уособленою міністерством юстиції та київською прокуратурою, за ініціативи чорносотенців. Влада, ставлячи на сцені громадського життя ритуальний процес, переслідувала чотири цілі: 1) Припинити політичні дискусії щодо нерівноправності євреїв; 2) Заручитися підтримкою чорносотенців у Державній Думі IV-го скликання; 3) Нанести вдар

кадетам-лібералам, одним із пунктів програми яких було надання євреям рівноправності; 4) Посилити позиції уряду в громадській думці як захисника російської нації.

Подальшими напрямками дослідження "справи Бейлісу" є з'ясування ставлення до політичного процесу громадськості, по-перше, власне російської громадськості, по-друге, російсько-єврейської інтелігенції, по-третє, національної інтелігенції інших народів Російської імперії.

Література

1. Тагер А. С. Царская Россия и дело Бейлиса. Исследование по неопубликованным архивным документом / [предисл. А. В. Луначарского]; Александр Семёнович Тагер. – Изд. 2-ое. – М.: Советское законодательство, 1934. – 324 с.

2. Кацис Л. Кровавый навет и русская мысль. Историко-теологическое исследование дела Бейлиса / Леонид Кацис. – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2006. – 495 с.

3. Кацис Л. Ф. "Дело Бейлиса" в контексте "Серебряного века" / Л. Ф. Кацис // Дело Бейлиса. А. С. Тагер. Царская Россия и дело Бейлиса. Репринтное воспроизведение 2-го издания, 1934 г. Исследования и материалы / [сост. Л. Ф. Кацис]. – М.-Иерусалим, 1995. – С. 412-434.

4. Степанов С. А. Чёрная сотня в России, 1905 – 1914 гг. / Сергей Александрович Степанов. – М.: Изд-во ВЗПИ, АО "Росвузнаука", 1992. – 330 с.

5. Иоффе Г. Дело Бейлиса / Генрих Иоффе // Свободная мысль. – 1993. – № 5. – С. 89-104.

6. Дело Бейлиса. Стенографический отчёт. – К.: Б. и., 1913. – Т. I. Судебное следствие (Первые шестнадцать дней). Обвинительный акт и допрос свидетелей. С приложением алфавитного поименного указателя. – 696 + II с.

7. Дело Бейлиса. Стенографический отчёт. – К.: Б. и., 1913. – Т. II. Судебное следствие. Допрос свидетелей и заключения экспертов. (Заседания 17-28). С приложением алфавитного поименного указателя. – 440 + I с.

8. Дело Бейлиса. Стенографический отчёт. – К.: Б. и., 1913. – Т. III. Прения сторон. Речи прокурора, гражданских истцов, защиты и резюме председателя. (Заседания 29-34). С приложением алфавитного поименного указателя. – 300 + IV с.

9. Панченко А. А. Христовщина и скопчество: Фольклор и традиционная культура русских мистических сект / Александр Александрович Панченко. – М.: ОГИ, 2002. – 544 с. – (Серия "Фольклор").

10. Трахтенберг Дж. Дьявол и евреи. Средневековые представления о евреях и их связь с современным антисемитизмом / [пер. В. Рынкевича]; Джошуа Трахтенберг. – М.-Иерусалим: Гешарим, 1998. – 294 с.

11. Короленко Вл. К вопросу о ритуальных убийствах / Вл. Короленко // Русское богатство. – 1911. – № 12. – С. 165-186.

12. Сміт Е. Нація та націоналізм у глобальну епоху / [пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала]; Ентоні Сміт. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 320 с. – (Серія "Зміна парадигми"; Вип. 11).

13. Бурцев. "Протоколы сионских мудрецов". Доказанный подлог / В. Л. Бурцев. – Париж: Издатель Орест Зелюк, 1938. – 190 с.

14. Дорошенко А. А. Правые в Государственной Думе Российской империи / Александр Анатольевич Дорошенко. – Самара: Изд-во Самарского государственного университета, 2004. – 261 с.

15. Короленко. Господа присяжные заседатели // Речь. – 1913. – № 294 (27 октября). – С. 2.

16. Маклаков В. А. Первая Государственная Дума. Воспоминания современника. 27 апреля – 8 июля 1906 г. / Василий Алексеевич Маклаков. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 335 с.

17. Левин Д. К делу Бейлиса / Д. Левин // Речь. – 1913. –№ 237 (31 августа). – С. 2-3.

18. Левин Д. Около дела Бейлиса / Д. Левин // 1913. – № 242 (5 сентября). – С. 2.

19. Маклаков В. Спасительное предостережение Смысл дела Бейлиса / В. Маклаков // Русская мысль. – 1913. – № 11. – С. 135-143.

Гаухман М.В. «Дело Бейлиса» (1911–1913 гг.): интерпретация намерений правительства.

Анализируются причины обращения российского правительства к фабрикации "дела Бейлиса". Доказано, что правительство прибегло к "кровавому навету" против евреев с целью усиления собственных позиций на политической арене и устранения из политической жизни вопроса о неравноправии российских евреев.

Ключевые слова: *"дело Бейлиса", "кровавый навет", еврейский вопрос, черносотенцы, кадеты.*

Gaukhman M.V. The «Beilis Affair» (1911–1913): interpretation of government's intentions.

The reasons of Russian government's attention to the "Beilis Affair" are analyzed. Government resorted to "Blood Libel" for reinforcement own positions in political arena and removal in political life the question of rights' inequality of Russian Jews are demonstrated.

Key words: *The "Beilis Affair", "Blood Libel", Jewish Question, Black-Hundreders, Constitutional Democrats.*

УДК 658.286:001:62:929

Демченко В.О.

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ОЛЕКСІЙОВИЧА ВИШНЕГРАДСЬКОГО

У статті розкрито наукові здобутки видатного вченого І.О. Вишнеградського. Відображається розвиток особистості вченого.

Ключові слова: *інженер-конструктор, проектувальник машин, машинобудування, технічна освіта.*

Іван Олексійович Вишнеградський народився (20 грудня 1831(1 січня 1832), Вишній Волочок — 25 березня (6 квітня) 1895, Петербург) — російський учений (фахівець в області механіки) і державний діяч. Основоположник теорії автоматичного регулювання, почесний член Петербурзької АН (1888).

Зіграв велику роль у створенні наукових основ конструювання машин. Створив вітчизняну наукову школу інженерів-машинобудівників. Увів викладання курсу теоретичних основ машинобудування, читав курси прикладної механіки, термодинаміки, теорії пружності, вантажопідйомних машин, токарських верстатів, парових машин та ін. Увів для студентів курсове і дипломне проектування. Автор посібника «Елементарна механіка», який протягом багатьох років вважався кращим в даній області.

Видатний інженер-конструктор. Серед сконструйованих ним машин: автоматичний прес для виготовлення призматичного пороху, піднімальні машини, прес для випробування матеріалів, механічний перевантажувач вантажів (для річкового порту) і ін. Брав участь у будівництві Охтинського порохового заводу, механічних майстерень Петербурзького арсеналу, патронних, порохових і збройових заводів. У роботі «Про регулятори прямої дії» (1877) представив метод розрахунку регуляторів цього типу. Сформулював умову стійкості системи регулювання (критерій Вишнеградського). Вперше

уведений ним у практику метод графічного поділу площини параметрів системи регулювання на області стійкості і метод дослідження якості перехідного процесу лежать в основі сучасної теорії регулювання.

Рідке з'єднання в одній особі фундаментальних знань в області математики і механіки з знаннями техніки артилерійської справи звернули увагу адміністрації Артилерійської академії на І.О. Вишнеградського.

У 1858 р. І.О. Вишнеградському доручили читання лекцій по прикладній механіці й у тому ж році він був відряджений академією в Київ, Шостку і Брянськ для детального ознайомлення з заводами артилерійського відомства.

З цього часу діяльність І.О. Вишнеградського одержала виразний прикладний напрямок. Він викладає різні відділи прикладної механіки, проводить курсове проектування механізмів і починає виступати як конструктор і інженер-практик.

І.О. Вишнеградський вкладає багато сил у справу популяризації знань по прикладній механіці і машинобудуванню. У 1858 р. він читає, публічні популярні лекції про машини в залі Петербурзького пасажу. Ці лекції мали величезний успіх. Видані в наступному році окремою книгою, вони принесли І.О. Вишнеградському широку популярність. Лекції являли собою блискучий зразок по ясності викладу. Деякі з цих лекцій (наприклад, лекція про настінний і кишеньковий годинник) не втратили свого інтересу дотепер.

У 1860 р. І.О. Вишнеградський випустив "Елементарну механіку", що була затверджена військовим відомством як обов'язковий підручник і яка протягом багатьох років вважалася кращим посібником з цього предмету.

У 1860 р. Артилерійська академія відрядила І.О. Вишнеградського за кордон для вивчення машинобудування. Понад півтора роки І.О. Вишнеградський провів за кордоном, знайомлячись зі станом машинобудування як у вищих технічних навчальних закладах, так і на заводах.

Після повернення в 1862 р. у Росію І.О. Вишнеградський був затверджений професором практичної механіки Михайлівської артилерійської академії, а незабаром і професором механіки Петербурзького технологічного інституту.

В обох цих навчальних закладах він розгорнув інтенсивну професорську діяльність. Він читав різні курси по машинобудуванню і машинознавству (курси вантажопідйомних машин, токарних верстатів, парових машин і ін.) і по суміжних дисциплінах (по прикладній механіці, теорії пружності, термодинаміці), а також провадив курсове і дипломне проектування.

Ця інтенсивна професорська діяльність І.О. Вишнеградського була пов'язана з науковою розробкою ряду питань машинобудування.

Ще до закордонного відрядження І.О. Вишнеградський відправив у "Артилерійський журнал" дві роботи про порохові преси й у бюлетень Російської Академії наук роботу про розрахунок деяких деталей водяних двигунів. У 1863 р. він надрукував у "Артилерійському журналі" роботу "Про міцність ланцюгів". Ряд інших наукових результатів в області машинобудування І.О. Вишнеградський виклав у своїх лекціях.

Далеко не усі з цих результатів побачили світ, тому що не всі лекції І.О. Вишнеградського були надруковані. Роботи з регулювання, що прославили

його ім'я і на які ми зупинимося особливо, були опубліковані в 1877-1878 р. у "Віснику технологічного інституту" – який був заснований І.О. Вишнеградським для друкування робіт з різних додатків науки до техніки.

У 1871 р. І.О. Вишнеградський організував у Петербурзі зі своїх співробітників і учнів "пентагональне товариство", душою якого був він сам. Це товариство, метою якого була наукова розробка питань прикладної механіки і суміжних дисциплін, одержало свою назву в зв'язку з тим, що складалося з п'яти членів, причому щотижневі засідання членів суспільства відбувалися по черзі в кожного з них. Цей невеликий кружок науковців, що розпався через кілька років, зіграв визначену роль у розвитку прикладної механіки в Росії. Саме тут І.О. Вишнеградський уперше виклав свої міркування про розрахунки регуляторів, що остаточно були оформлені ним пізніше.

Не менш інтенсивною була діяльність І.О. Вишнеградського й в області практики машинобудування.

З 1859 р. І.О. Вишнеградський разом зі своїми товаришами по Артилерійській академії - Н.В. Маєвським, роботи якого по зовнішній балістиці згодом одержали світову популярність, і А.В. Гадоліним, видатним кристалографом і найвизначнішим фахівцем з артилерійської технології, - був членом тимчасового Артилерійського комітету, на який була покладена задача по переозброєнню армії. З 1867 по 1878 р. І.О. Вишнеградський безпосередньо працював у Головному артилерійському управлінні на посаді інженера-механіка.

Шістдесяті і сімдесяті роки - це роки революції в артилерійській і стрілецькій справі. За цей час відбувся масовий перехід від бронзових гармат до нарізної сталевої зброї, від сферичного ядра до продовгуватого снаряда, від звичайного пороху до призматичного піроксилінового пороху, від гладкоствольної рушниці, що заряджається з дула, до скорострільної гвинтівки, що має патрони з металевими гільзами.

Роль І.О. Вишнеградського в проведені з 1863 р. перетвореннях російської артилерії й у реконструюванні заводів артилерійського відомства досить велика. Найбільші заводи артилерійського відомства реконструювалися по його проектах, і внутрішнє устаткування багатьох інших заводів і майстерень було виконано по його вказівках і кресленнях. У своїй мові про його діяльності В.Л. Кирпічов говорить: "По кресленнях покійного було виконано багато машин, переважно для артилерійського відомства, у якому він довгий час був головним механіком і для якого він улаштував механічну частину багатьох технічних закладів: гарматних, патронних, порохового заводів і ін. Самою чудовою роботою Івана Олексійовича в області практичного машинобудування була будівля Охтинського порохового заводу, для якого покійний улаштував двигун (три турбіни Жонваля по 140 сил кожна) і дротову передачу роботи від двигуна до окремих порохових фабрик, які були збудовані на декількох верстах, у відстані 25 саженів одна від одної, і багато виконавчих механізмів... З числа виконавчих механізмів цього заводу чудовий придуманий Іваном Олексійовичем прес для виготовлення призматичного пороху - досить дотепна

автоматична машина, що була потім застосована і на німецьких порохових заводах".

Діяльність І.О. Вишнеградського в області практичного машинобудування не обмежувалася артилерійським відомством. Ним були виконані численні проектні роботи для залізниць (у тому числі пристань у Рибінську з механічним перевантаженням вантажів з барж у вагони) і окремих приватних підприємств.

Починаючи з другої половини сімдесятих років, І.О. Вишнеградський став брати участь у управлінні залізницями і промисловими підприємствами (Південно-Західні залізниці, Рибінсько-Бологовська залізниця, Петербурзьке товариство водопроводів і ін.), займаючись не тільки технічною стороною їхньої діяльності, але і їхніми фінансами, входячи, як і завжди, в усі деталі адміністративних, фінансових, зокрема біржових, операцій. Поступово він скорочував свої професорські обов'язки, передаючи співробітникам і учням свої курси і керівництво проектуванням.

З початку 80-х років І.О. Вишнеградський почав висуватися як організатор технічної освіти в Росії і як державний діяч.

У 1875 р. І.О. Вишнеградський був призначений директором Петербурзького технологічного інституту, професором якого він був з 1862 р. У 1881 р. цей інститут був переданий з Міністерства фінансів у Міністерство народної освіти, і І.О. Вишнеградський взяв участь у справах цього міністерства. Після робіт з перегляду університетського статуту, по перегляду статуту училищ, по будівництву Всеросійської промислово-художньої виставки в Москві (1882 р.) він організував (у 1883 р.) при ученому комітеті Міністерства народної освіти відділення по технічній і професійній освіті. У 1884 р. як член Ради Міністерства народної освіти І.О. Вишнеградський склав проект розвитку професійної освіти в Росії. Цей проект, що представляє значний інтерес з багатьох сторін, передбачав як підготовку інженерів з вищою освітою і техніків із середньою освітою, так і широку підготовку майстрів і кваліфікованих робітників різних спеціальностей. Цей проект, з деякими змінами, був прийнятий пізніше і докорінно поліпшив справу середньої і нижчої професійної освіти в Росії. Особливо слід зазначити участь І.О. Вишнеградського в реорганізації Петербурзького й у створенні Харківського технологічних інститутів.

Іван Вишнеградський підвищив ряд податків, увів додаткові акцизи. Прихильник протекціонізму в митній політиці. Прагнув залучити в країну іноземний капітал і обмежити ввіз іноземних товарів. Сприяв розвитку експортно-орієнтованих галузей, розширенню експорту. Провів конверсію зовнішніх позик з 5-процентних у 4-процентні. Домігся встановлення активного платіжного балансу в зовнішній торгівлі, підготував уведення винної і тютюнової монополій. У цілому його політика опиралася на зроблене Н.Х. Бунге, причому Вишнеградський також прагнув до зменшення витрат на озброєння і пропонував почати міжнародні переговори про обмеження нарощування озброєнь.

По своїх політичних поглядах Вишнеградський був близький до консерваторів, підтримував дружні стосунки з М.Н. Катковим, виступав проти робітничого законодавства.

І.О. Вишнеградському вдалося, за допомогою ряду жорстких заходів, домогтися відсутності дефіциту в державному бюджеті Росії. Він організував при Міністерстві фінансів спеціальний департамент залізничних справ, провів ряд заходів щодо упорядкування, в інтересах держави, залізничних тарифів і почав ряд істотних кроків, спрямованих до переходу приватних залізниць у руки держави.

І.О. Вишнеградський розділяв точку зору тих кіл, що вважали, що Росія може бути дійсно самостійною і сильною державою лише в тому випадку, якщо вона буде країною не тільки землеробською, але і промисловою, і при ньому Росія круто повернула митну політику, перейшовши до системи мит, що охороняють вітчизняну промисловість. Проведений ним тариф 1891 р. надзвичайно ускладнив поширення німецьких фабрикатів на російському ринку і викликав митну війну з Німеччиною. Ця митна війна при І.О. Вишнеградському не була закінчена. Як відомо, ця війна закінчилася сприятливим для Росії торговельним договором 1894 р.

У серпні 1892 р. з І.О. Вишнеградським, сильно перевтомленим напруженою роботою в Міністерстві фінансів, де неврожайний рік викликав багато несподіваних утруднень, зробився удар. Йому довелося залишити посаду міністра фінансів і майже зовсім відмовитися від якої б то не було діяльності. 6 квітня 1895 р. І.О. Вишнеградський помер.

Популярність І.О. Вишнеградського серед російських технічних діячів була досить велика. Через кілька років після його смерті Товариство технологів зібрало по підписці значну суму грошей, відсотки з якої раз у три роки виплачувалися у вигляді премій імені І.О. Вишнеградського за кращі роботи в області "додатку наук до промисловості". Перше присудження премії відбулося в 1903 р. Найбільш значні наукові заслуги І.О. Вишнеградського в області теорії регулювання.

Усім відомий найпростіший відцентровий регулятор, винайдений ще Джеймсом Уаттом. Задачею такого регулятора Уатта є підтримка в можливо вузьких межах - навколо заданого значення - середньої кутової швидкості парової машини при змінах навантаження, тобто, наприклад, при включенні і вимиканні верстатів, що обслуговуються цією динамо-машиною і т.д. Коли число обертів машини зростає вище нормального, кулі регулятора, у результаті збільшення відцентрової сили, розходяться, муфта піднімається і за допомогою системи важелів зменшує надходження пари в циліндри машини. Навпаки, при зменшенні числа обертів муфта опускається, і надходження пари в циліндри збільшується. Регулятор Уатта - найпростіший регулятор прямої дії. Тут перестановка заслінки, що управляє надходженням пари в машину, виконується за допомогою системи важелів самим індикатором (чутливим органом) - у даному випадку масивними кулями, що сходяться або розходяться при зміні числа обертів. Але там, де для перестановки заслінки, або аналогічного пристосування, що управляє надходженням робочого тіла (пари, води),

потрібна більша сила, там улаштовуються регулятори непрямої дії. У них роботу перестановки робить не сам індикатор, а особливий двигун - так званий сервомотор, що володіє достатньою силою, а індикатор лише управляє цим сервомотором, на що потрібна незначна сила.

На перший погляд здається, що принцип дії регулятора Уатта настільки очевидний, що знання механіки дозволить швидко провести всі необхідні для техніки розрахунки. Однак справа зовсім не така проста. Коли в другій половині минулого сторіччя практика наполегливо зажадала від тільки що виниклого наукового машинобудування відповіді на питання, як розрахувати регулятор, як заздалегідь теоретично визначити його конструктивні дані таким чином, щоб він безвідмовно працював, то це питання викликало великі труднощі. Актуальність і життєвість задачі викликали поява десятків робіт, присвячених теорії регуляторів, але першою роботою, що дозволила конструкторам по-справжньому розраховувати регулятори типу Уатта і багато інших регуляторів прямої дії, була робота І.О. Вишнеградського "Про регулятори прямої дії" (1876 р.).

До І.О. Вишнеградського, як правило, розглядали рух машини окремо від руху регулятора. При розгляді регулятора припускали, що його вісь обертається з наперед заданою постійною кутовою швидкістю, тобто діяли, як правило, за законами статики, лише додаючи до сили ваги відцентрову силу інерції. Такий грубий, свідомо неправильний розгляд міг дати лише початкове орієнтування.

І.О. Вишнеградський твердо поставив розгляд процесу регулювання на ґрунт динаміки, врахувавши в керуваннях фактори, дійсно істотні для ходу процесу регулювання, зокрема взаємодія машини і регулятора, а також тертя в’язке і кулонівське.

При подальшому дослідженні отриманих у такий спосіб рівнянь руху І.О. Вишнеградський зневажив кулонівським тертям і одержав можливість розглядати всю задачу за допомогою теорії лінійних диференціальних рівнянь. Зневага кулонівським тертям привело І.О. Вишнеградського до твердження про необхідність для правильної роботи регулятора комплектувати його "катарактом" - спеціальним поршнем, який рухається в циліндрі з маслом і створює в’язке тертя. Озлоблена дискусія, що виникла навколо питання про необхідність катаракта, достатньо сприяла з’ясуванню багатьох пунктів теорії регулювання, і роботи які з’явилися через кілька років виправили цю помилку І.О. Вишнеградського і показали, як потрібно враховувати кулонівське тертя. Однак при обліку кулонівського тертя задача стає нелінійної і настільки складною, що аж до самого останнього часу залишалася не вирішеною в загальному випадку.

Саме собою зрозуміло, що це помилкове твердження І.О. Вишнеградського не позначається на фундаментальному значенні всієї його роботи. Якщо кулонівське тертя достатньо мале, а це часто на практиці має місце, усі висновки І.О. Вишнеградського залишаються в повній силі.

Зразковий аналіз цієї "лінеарізованої" задачі дозволив І.О. Вишнеградському зробити чіткі технічні висновки й установити знамениті "нерівності Вишнеградського", що з тих пір складають основу розрахунку

регуляторів. Ці нерівності були ним наочно представлені у виді так називаної "діаграми Вишнеградського", яка увійшла в багато, у тому числі і сучасні, підручники; по прямокутних осях цієї діаграми відкладені безрозмірні величини, просто пов'язані з практичними, конструктивними параметрами машини і регулятора; діаграма вказує області стійкої і нестійкої роботи системи машина - регулятор; більше того, вона показує в стійкій області окремо ту її частину, що відповідає роботі регулюючого пристрою без усяких небажаних коливань.

Висновки І.О. Вишнеградського, сформульовані також у виді декількох тез, були звернені безпосередньо до інженерів і винахідників, що займались проектуванням і конструюванням регуляторів, і утримували фундаментальні, практично украй важливі відомості про необхідні співвідношення між даними регуляторами і даними машини, що пояснили, зокрема, невдачу багатьох конструкцій.

Ця робота І.О. Вишнеградського, що з'явилася майже одночасно кількома мовами, відразу стала предметом самої пильної уваги в Німеччині, Франції й Америці. Загальновизнане її фундаментальне значення для сучасної теорії регулювання, як і її вплив майже на всі наступні роботи з теорії регулювання. Так, наприклад, відомий інженер Хорт, автор багатьох робіт і книг по прикладній механіці і теорії коливань і автор одного з деяких наявних у літературі оглядів по історії теорії регулювання, прямо пише, що цю роботу "варто розглядати як складову в основі сучасної теорії регулювання".

Подальший розвиток машинобудування привів до ускладнення схем автоматичного регулювання, причому основний розвиток теорії регулювання ішов по лінії дослідження "лінеаризованих" задач, тобто по лінії узагальнення результатів, отриманих І.О. Вишнеградським. На прохання знаменитого фахівця з парових турбін Стодола, роботи якого по теорії регулювання носять прямі сліди впливу Вишнеградського, німецький математик Гурвіц у 1895 р. розглянув загальний випадок лінеаризованих задач теорії регулювання й одержав "нерівності Гурвіца", що є не чим іншим, як узагальненням нерівностей Вишнеградського. Ці нерівності Гурвіца або, як їх іноді називають, Рауса-Гурвіца і зараз становлять основу більшості розрахунків теорії регулювання.

Література

1. Шилов Д. Н. Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений. 1802—1917. Библиографический справочник. СПб, 2001. С. 149—154.

2. Андронов А. А., И. А. Вышнеградский, в кн.: Люди русской науки, [кн. 4], М., 1965;

3. Бородин А.П. И.А. Вышнеградский // Инженер. 1895. №4;

4. Кирпичев В.Л. И.А. Вышнеградский как профессор и ученый // Вестник общества технологов. 1895. № 6;

5. Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений. 1802–1917: Библиографический справочник. СПб, 2001. С. 149-154;

6. Судейкин В.Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов (Очерк экономической и финансовой политики Н.Х. Бунге и И.А. Вышнеградского). СПб., 1895.

7. Константинов В.М., Недосекина И.Б. У истоков женского образования в России // Высшее образование в России - 1992, № 4.

Демченко В.А. Педагогическая деятельность Ивана Алексеевича Вышнеградского.

В статье раскрыто научные достижения известного ученого И.А. Вышнеградского. Отображается развитие личности ученого.

***Ключевые слова*:** *инженер-конструктор, проектировщик машин, машиностроения, техническое образование*

Demchenko V.O. Pedagogical activity of Ivan Oleksij Vishnegradsky.

In article, it is opened scientific achievements of known scientist I.A.Vyshnegradsky. Development of the person of the scientist is displayed.

Key words: *engineer-designer, designer of machines, engineer, technical education*

УДК 930+94

Довжук І.В., Полєхіна О.С.

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ НА ЛУГАНЩИНІ У 1920-х роках: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розглядається правове регулювання державно-церковних відносин на Луганщині у 20-х роках ХХ століття.

Ключові слова: *церква, радянський уряд, державно-церковні відносини, священнослужителі, релігійні громади.*

З приходом до влади більшовиків у 1917 р. розпочалася нова доба у відносинах між державою та церквою. У країні з того часу панували сили, що сповідували войовничий атеїзм. Тепер для церкви в умовах зростаючого тоталітарного режиму не було відведено зовсім ніякого місця.

Мета цієї розвідки полягає у розгляді нормативно-правової бази, що регулювала стосунки між державою та церквою, аналізі стану православ'я на Луганщині у 20-х роках ХХ століття.

Цю проблему так чи інакше розглядали у своїх працях П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик, А.М. Колодний, А.М. Киридон, В.І. Пащенко та інші дослідники.

Комуністичний уряд скасував старе законодавство, що визначало правове становище Російської православної церкви (РПЦ), і приступив до впровадження власного радянського права. Його норми проголошували забезпечення релігійних свобод, але влас ті із самого початку грубо порушили закріплений у радянській конституції принцип свободи совісті. Держава реально будувала свої відносини із церквою на основі не законів, а таємних підзаконних актів. Саме ними певною мірою визначалася релігійна політика на місцях з урахуванням особливостей регіонів України [7, 5].

Тому одним із логічних наслідків Лютневої революції 1917 р. став декрет Тимчасового уряду від 20 березня про відміну віросповідань і національних обмежень та рівність усіх церков у Російській імперії. Перебудова православної церкви в нових для неї умовах тільки почалася, коли більшовицький переворот у жовтні 1917 р. поставив церкву у ще більш жорстокі умови – співіснування з антирелігійною радянською державою.

Нова влада не потребувала сакралізації: комуністична ідеологія сама претендувала на те місце, яке до листопада 1917 року посідала православна церква. Комунізм був фанатично ворожий будь-якій релігії і, передусім, церкві православній, з огляду на її історичну роль.

20 січня (2 лютого) 1918 р. прийнятий Декрет „Про відділення церкви від держави та школи від церкви", за яким Церква була позбавлена прав юридичної особи та всього майна. У кожний райвиконком починають надсилати збірник інструкцій та циркулярів по відділенню церкви від держави, постанови якого успішно виконуються. До Луганського Окрліквідкому секретно надходять місячні відомості по ліквідації церков по окремим районам [5, 20].

З перших днів утвердження більшовиків репресивна система взялася за знищення Церкви як суспільного інституту. Невипадково державний орган, що займався справами релігії при наркоматі юстиції називався ліквідаційним відділом Народного комісаріату. Він був створений у 1921 р. та мав своїми функціями сприяння відділенню Церкви від держави та школи від Церкви, і у 1922 р. був перейменований у відділ культів НКВС УРСР [6, 92].

На духовному житті гостро позначилося прагнення правлячої партії будь-якою ціною створити „людину соціалістичного суспільства", упровадити в масову свідомість комуністичну ідеологію та марксистські догми. Спеціальною інструкцією від 10 листопада 1920 р. дозволялося закривати храми „У виняткових випадках, коли в розпорядженні місцевої ради не мається відповідних приміщень, необхідних для задоволення гострих існуючих потреб". Першою в Луганському повіті православні втратили Феодосівську церкву в 1919 р. у Слов´яносербську, яку було переобладнано в школу. Скасуванню підлягали каплиці й молитовні, побудовані на терені копалень, заводів, залізниць „і взагалі на всякій казенній землі й при казенних будинках". Закривалися храми при школах і лікарнях, як наприклад у Старобільську та Рубіжному [7, 40].

Радянське законодавство допускало зведення нових молитовних будинків за умови дотримання загальних технічно-будівничих правил (Циркуляр НКВС УСРР № 190 за 1925 рік), але водночас таємною інструкцією наркомат дав установку поступово скорочувати кількість церков, залишаючи в населених пунктах по одній молитовні. 1924 р. було заборонено спорудження нових храмів і добудову вже розпочатих. Були розібрані незавершені Успенська церква у Луганську, Вознесенська – у Малій Вергунці та ін. А 19 березня 1926 р. НКВС заборонив реєстрацію релігійних громад, які не мали молитовних приміщень [7, 41].

Як свідчать архівні документи, станом на 1 січня 1925 р. у Луганському повіті налічувалось 11 релігійних громад, в які входило 7936 членів, 10 молитовних будинків, 19 служителів культу. А вже через півроку 1 липня ми спостерігаємо майже ту саму картину, але кількість членів значно зменшилася – 4635 чоловік на 11 релігійних громад, 10 молитовних будинків, 18 служителів культу і 3 зачинених молитовних будинки. Основні релігійні течії: тихоновці, виявленці, євангельські християни, римо-католики, вірмено-григоріанці та адвентисти [2, 1].

Окрім цього влада встановлює пильний нагляд за духівництвом. Так, до Луганського окрадмінвідділу надсилаються реєстраційні картки, заведені на кожного священика або псаломщика. Простежується рух священнослужителів з однієї релігійної громади в іншу, про що свідчать секретні протоколи. Безперечно, це лише породжувало незадоволення віруючих та знущання з їх релігійних почуттів. Основну мету політичного керівництва доволі конкретно було викладено в одному із циркулярів більшовицького ЦК: „Зіштовхуючи між собою різні напрями, течії, секти, церкви, вірування, Радянська влада прагне до того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного". При цьому наступ слід було вести „не супроти якоїсь церкви чи напряму, а проти релігії в цілому" [5, 25].

Кожна новостворювана громада обов'язково складала та надсилала до губвиконкомів свій устав, який був прописаний до дрібниць. При цьому списки членів громади щорічно надаються до відділу управління губвиконкому. У випадку закриття громади все майно, що знаходиться в користуванні громади, повертається до місцевої ради за інвентарним описом спеціально створеної для цього ліквідаційної громади [1, 9].

Більшовицький провід закликав партійні, комсомольські та профспілкові організації, Народний комісаріат освіти, політорган Червоної Армії загострити увагу на проведенні атеїстичної роботи. Партійне керівництво наказало окружним парткомітетам активізувати діяльність Спілки войовничих безвірників (СВБ) та утворити з неї масову організацію робітників і селян. Згідно зі статутом СВБ перед її окружними радами ставилися завдання проводити у місті та селі атеїстичні конференції, семінари й курси для поглиблення антицерковної роботи і підготовки безвірницького активу; налагоджувати зв'язки з усіма громадськими та культурно-освітніми установами округу; друкувати в місцевій пресі атеїстичні матеріали й розповсюджувати відповідну літературу. Первинні осередки СВБ мали „пронизати антирелігійним напрямком усю культурну низову мережу", перевіряти бібліотеки та вживати заходи для поповнення їх новими атеїстичними книжками й журналами, вербувати нових передплатників на газету „Безбожник" і часопис „Безвірник" [7, 112].

На початку 20-х років більшовики провели ще одну насильницьку кампанію – вилучення церковних коштовностей. Улітку 1921 р. на півдні України, Кавказі, у Поволжі та Приуралліі спалахнув жахливий голод, що уніс життя близько мільйона людей. Церква одразу відгукнулась на велику трагедію. З благословення патріарха Тихона скрізь почалося створення церковних комітетів допомоги голодуючим, діяльність яких була припинена радянським урядом, а зібрані кошти реквізовані. Для більшовиків голод став зручним приводом, щоб завдати церкві нищівного удару, а заразом і поповнити спустошену за воєнні та революційні роки державну казну. Прикриваючись лихом, можна було провести конфіскацію церковних цінностей, не пітбурюючи проти себе загал [7, 50].

У січні 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У направило директиву губкомам п'яти губерній, у тому числі Донецької, які охопив голод, «...повести агітацію за збирання золота й срібла з церков для закупівлі насіння». При цьому рекомендовано не перешкоджати селянам експропріювати церковні коштовності. За пропозицією Л. Троцького ЦК РКП(б) порадив очолити кампанію таємним комісіям у складі секретарів губкомів партії або завідувачів

агітаційно-пропагандистських відділів. У квітні було створено Центральну комісію по вилученню церковних цінностей (вилкомісію), головою якої призначено Скрипника. За постановою ВЦВК і ВУЦВК безпосередньо конфіскацією займалися спеціальні комісії з представників комітетів допомоги голодуючим (помголи), голів виконкомів та фінвідділів. В акції також брали участь міліцейські або військові підрозділи, зокрема частини особливого призначення, котрі використовувалися в разі загострення ситуації [7, 51].

Окрім терору та підриву економічної основи Церкви, влада, вміло використовуючи внутрішньоцерковні протиріччя та поглиблюючи їх, провокувала розколи. Основну мету політичного керівництва доволі конкретно викладено в одному з циркулярів більшовицького ЦК: „Зіштовхуючи між собою різні напрями, течії, секти, церкви, вірування, Радянська влада прагне до того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного". При цьому наступ слід було вести „не супроти якоїсь церкви чи напряму, а проти релігії в цілому"[5, 25].

З огляду на це можна стверджувати, що йшлося про цілеспрямоване інспірування міжцерковних конфліктів для вирішення кількох завдань. По-перше, передбачалося ослабити Церкву як осередок протистояння новому режимові. По-друге, дискредитувати церковну ідеологію заради звільнення простору для нової офіційної ідеології [5, 25].

1929 рік підвів висновок тим подіям, що мали місце у державно-церковних відносинах у 1920-х р.р. Постанова ВЦВК „Про релігійні громади" від квітня 1929 р., яка поставила жорсткі межі існуванню церкви, описала параметри, за якими легко можна було визначити положення кожної конкретної групи віруючих: легальна вона чи ні. Усе це значно звузило зону легального церковного життя та звичайно розширило сферу церковного підпілля. З цього часу історія церковного підпілля входить у нову фазу. Повсюдне закриття храмів у 1930-х р.р. надало цьому явищу масовий характер [5, 21].

Таким чином, розглянувши стан православ'я на Луганщині у 1920-х р.р., ми можемо зробити деякі висновки. Саме з 1920-х р.р. влада починає проводити політику нових державно-церковних відносин з погляду соціального виміру. Події цього періоду супроводжує теза про прямий та безпосередній диктат щодо релігії та церкви з боку державно-партійної структури, порушення принципів свободи совісті, декларованих державою в конституції та відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви. Тобто, повний контроль за релігійною сферою життя суспільства.

Проблема має подальші перспективи дослідження, зокрема, в аналізі соціально-економічного аспекту стосунків Церкви та Радянської держави.

Література

1. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф.Р-435. – Оп. 1. – Спр.954.

2. Там само. – Спр.987.

3. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / А.М.Колодний, П.Л.Яроцький, Б.О.Лобовик та ін.; За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 735 с.

4. Історія Луганського краю / За ред В.С.Курила; авт. кол.: І.Ю.Бровченко, А.О.Климов, В.І.Красильников, В.І.Подов, В.Ф.Семистяга. – Луганськ: Вид-во ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2008. – 400 с.

5. Киридон А. Щоб вороги топили один одного... // Людина і світ - Червень, 2004. С.23-29.

6. Пащенко В. Трагедія Руської православної церкви крізь долю їх єпископів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Випуск XV. – 276 с.

7. Ульяновський В.І. Церква в Українській державі. 1917-1920 р.р. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
8. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917-1941 роках: Монографія. – Луганськ: РВС ЛІВС, 2000. – 166 с.

Довжук И.В., Полехина О.С. Государственно-церковные отношения на Луганщине в 1920-х гг.: правовой аспект.

Рассматривается правовое регулирование государственно-церковных отношений на Луганщине в 1920-х годах.

***Ключевые слова**: Церковь, Советское правительство, государственно-церковные отношения, священнослужители, религиозные громады.*

Dovzhuk I.V., Polehina O.S. State-church relationships in Lugansk region in 1920-s: juridical aspect.

Considers juridical regulation of the state-church relationships in Lugansk region in 1920-s.

***Key words:** the Church, Soviet government, state-church relationships, priests, religion masses.*

УДК 930+94

Дорош Т.О.

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ПОБУТ І ДОЗВІЛЛЯ АГРАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР 20-х рр. ХХ ст.

Проаналізовано доробок радянських вчених стосовно проблеми повсякденного життя представників аграрної інтелігенції Радянської України 1920-х рр.

***Ключові слова:** доробок, радянські вчені, повсякденне життя, аграрна інтелігенція, Радянська Україна.*

Історична наука у Радянському Союзі, як відомо, базувалася на марксистсько-ленінській універсальній теорії історичного розвитку, якій відповідала струнка методологія аналізу історичних фактів. У своїх дослідженнях радянські вчені розробили єдину концепцію висвітлення усіх аспектів життя і діяльності представників інтелігенції 1920-х рр., жорстко обмежену ідейними вимогами радянського режиму. Увесь фактичний матеріал, який суперечив «єдино вірній» моделі, або який ламав її внутрішню конструкцію, якщо не ігнорувався, то перекручувався, подавався у відриві від контексту або ж просто фальсифікувався.

Отже, фактичний матеріал, напрацьований радянською історіографією, не міг бути об’єктивним, оскільки ніхто цієї об’єктивності і не прагнув. Крім того, радянська історіографія не має достатньої кількості праць, які б вичерпно аналізували побут і дозвілля аграрної інтелігенції зазначеного періоду. Однак є дослідження, котрі тією чи іншою мірою торкаються висвітлення порушеного питання. У даній статті розкривається історіографія таких праць. Авторка робить спробу об’єктивно і критично проаналізувати літературу, яка була опублікована у радянський період та у якій знайшли своє відображення окремі аспекти повсякденного життя аграрної інтелігенції УСРР у 1920-і рр.

Опубліковані з даної теми дослідження мають різну наукову цінність. Праці, які були написані в радянський період, у силу тих догматичних

методологічних традицій, котрі панували у вітчизняній науці того часу, важко назвати об'єктивними. Зазначимо, що в офіційних документах, літературних джерелах та наукових дослідженнях представники аграрної інтелігенції розглядалися перш за все як агенти впливу радянської влади на широкі кола трудящого селянства. Наукову та історичну цінність такі праці представляють в основному лише за рахунок накопичення фактологічного матеріалу.

Шляхи і методи залучення «старої» аграрної інтелігенції до соціалістичного будівництва, форми і засоби «виховання» «нової» генерації спеціалістів сільського господарства, зміни їх культурно-освітнього рівня і професійної підготовки тощо досліджувалися попередниками у кілька етапів, на які авторка умовно розділила процес їх вивчення. Тобто дослідження праць з історії інтелігенції України 1920-х рр. потребує вивчення певних етапів розвитку наукових розробок при аналізі даної проблеми. Повний поетапний аналіз історіографічних джерел дасть змогу впорядкувати їх у хронологічній послідовності та визначити ряд факторів, які, безумовно, вплинули на зміст радянської історичної літератури у галузі вивчення історії інтелігенції [1, 7]. Серед них можна виділити наявність професійних кадрів, рівень оволодіння останніми кваліфікацією, вплив явищ суспільно-політичного життя і культури на повсякденність аграрного інтелігента тощо.

Автор дисертаційного дослідження «Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921 – 1928 рр.» В. Масненко вважає, що вітчизняна історіографія з теми про інтелігенцію може бути поділена на три етапи: «перший – 20-і роки; другий – 30-ті – середина 50-х рр.; третій – кінець 50-х – середина 80-х рр. На межі 80-90-х років почав формуватися новий історіографічний етап вивчення історії інтелігенції, який принципово відрізняється від попередніх як постановкою проблем, так і їх об'єктивним розглядом» [2, 3]. Ми вважаємо, що кристалізувати адекватну періодизацію історіографії історії аграрної інтелігенції УСРР та формування її соціально-історичного типу в умовах становлення тоталітаризму можна лише за умови врахування змін у науково-методологічному рівні праць та в еволюції загальних концептуальних підходів до вивчення цієї проблеми. Також варто мати на увазі ступінь нагромадження наукових знань.

Розглянувши та проаналізувавши варіантні підходи до періодизації процесу вивчення даної проблеми, ми дійшли висновку, що її дослідження за радянських часів пройшло у своєму розвитку три основні етапи: 1) 1920-і рр.; 2) 1930-і рр. – перша половина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – 1980-і рр.

Перший етап дослідження історії аграрної інтелігенції відбувався паралельно із його практичним втіленням. У цей період йшло активне накопичення фактичного матеріалу та загальне його осмислення, причому особлива увага приділялася соціально-політичним та ідеологічним аспектам проблеми, а саме суспільній приналежності «старих» та соціальним джерелам формування «нових» кадрів. Із середини 30-х рр. почали з'являтися перші узагальнюючі монографії. Вказаний період характеризується також великою кількістю статистичних збірок. На другому і третьому етапах попередні досягнення синтезувалися, проводилася робота з виявлення недоліків,

визначалася системність аналізу питання. Зауважимо, що включно до 80-х рр. XX ст. історіографічній літературі притаманне широке і майже обов'язкове використання доробків В. Леніна та інших державно-партійних діячів (А. Луначарського, М. Скрипника тощо) з питань ролі і значення інтелігенції у розвитку держави і суспільства, а також аграрних перетворень; більш ґрунтовне розкриття розвитку різних форм колективних господарств та аналіз напрямків класової боротьби на селі.

У той же час, якщо врахувати специфічний історіографічний розвиток у відповідності до внутрішніх дисциплінарних тенденцій і динаміки політичних та ідеологічних процесів, то історіографічні етапи в цій галузі можна умовно розділити ще й на певні періоди накопичення знань про матеріально-побутові умови та культурний і духовний розвиток аграрної інтелігенції УСРР у 1920-і рр. Виходячи із цього, на нашу думку, другий етап історіографічного огляду цієї проблеми можна розділити на два періоди: 1930-і рр. та друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.; у третьому етапі можна виокремити також два періоди: друга половина 1950-х рр. – перша половина 1980-х рр. та друга половина 1980-х рр. – включно по 1990 р. Протягом усіх трьох етапів радянська історіографія у вивченні історії інтелігенції керувалася інтересами марксистсько-ленінської ідеології із її класовим і партійним підходами.

У рамках хронологічного підходу до аналізу історіографії вважаємо за доцільне розподілити наукові праці за тематичним принципом, враховуючи концепції та аспекти розгляду окремих сторін процесу формування соціально-історичного типу такої суспільно-професійної групи, як аграрна інтелігенція.

У 20-і рр. XX ст. в історіографії проблеми, яка є предметом даного дослідження, були сформовані загальні концептуальні підходи до вивчення історії аграрної інтелігенції, визначені її місце і роль у соціальній структурі суспільства та у соціально-економічних відносинах. Зазначимо, що ці процеси відбувалися паралельно із власне процесом формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції УСРР. Тому у цей період активно накопичувався та у загальних рисах осмислювався фактологічний і цифровий матеріал, причому основний акцент робився на соціально-політичних та ідеологічних аспектах проблеми, а саме – на джерелах походження «старих» та «нових» агрономічних кадрів, їхньої громадсько-політичної позиції, лояльності до влади тощо.

Інтелігенція радянськими істориками розглядалася як «прошарок» між пануючими класами робітників і селян, причому її роль у житті суспільства обмежувалася суворим дотриманням лінії комуністичної партії та сумлінним виконанням завдань більшовицького керівництва. Радянська історична наука висвітлювала матеріальне становище представників земельної інтелігенції у контексті переваг соціалістичної системи, уникаючи негативних явищ. Дослідники не звертали уваги на мотиваційно-стимулюючі фактори професійної життєдіяльності дипломованих інженерів, агрономів, педагогів сільськогосподарських вищих навчальних закладів, які володіли інтелектуальною власністю, але не мали адекватної винагороди. Заробітна плата на початку 20-х рр. втратила не лише стимулююче значення, а також перестала бути засобом існування.

Протягом періоду, що вивчається, виходили друком праці, розраховані на масового читача, передусім селянина, позбавленого можливості критично сприймати закладені у брошурах ідеї, котрі заздалегідь програмували певний образ життя і праці «радянської» людини. Незважаючи на здебільшого загальний описовий характер і яскраво виражений ідеологічний крен, праці 20-х рр. містять багатий фактологічний матеріал (хоча його необхідно застосовувати із деякими обмеженнями) та представляють неабиякий інтерес з точки зору причетності їхніх авторів до досліджуваних нами подій. Авторами праць того часу зазвичай були партійні, державні і громадські діячі, а це, звісна річ, зумовило агітаційно-пропагандистську спрямованість їхніх доробків у викладенні фактів. Головним чином це були невеликі за обсягом видання, у яких знаходило своє відображення офіційне бачення місця і ролі представників інтелігенції у відбудові сільського господарства та у подальшій розбудові держави робітників і селян [3].

У цей період домінантне значення щодо визначення місця та ролі інтелігенції у радянському суспільстві мали виступи партійно-державних діячів і публіцистів. У рамках нашого дослідження особливий інтерес представляють роботи і виступи наркома освіти А. Луначарського [4], який є по суті першим науковцем, котрий вивчав історію радянської інтелігенції та досить часто використовував цитати із праць В. Леніна. Він об'єктивно розглядав інтелігенцію як носія специфічних знань і суспільного досвіду, необхідних для побудови соціалізму та врешті-решт адекватного розвитку держави.

Незважаючи на те, що у 20-х рр. XX ст. виходила друком література переважно агітаційно-публіцистичного характеру з елементами аналізу діяльності інтелігенції та її ролі у культурному розвитку країни, все ж таки у суспільстві мали місце стримані дискусії стосовно її місця у соціумі, рівня свободи тощо. Так, одні державно-партійні діячі розглядали інтелігенцію із суто класових позицій (М. Бухарін, Г. Зинов'єв), інші – із загальнолюдських (А. Луначарський [5], М. Скрипник [6]).

Для історіографії початку 30-х рр. характерним було поступове звернення до пошуку винних в економічних невдачах радянської влади, у голоді 1921-1922 рр. та голодоморі 1932-1933 рр., інших негараздах у державі. Автори невеликих за обсягом (близько 100 с.) брошур головною темою для аналізу обирали шкідництво у сільському господарстві [7].

Однак вже з другої половини 30-х рр., коли сталінізм остаточно встановився у суспільстві та торував собі шлях до контролю над ідеями, не маючи альтернативи і змушені коритися обставинам, дослідники зверталися до аналізу історії інтелігенції суто із класових позицій. Виходячи із цього, зауважимо, що за півтора десятиліття радянської влади в історіографії вже склався остаточний канон щодо вивчення загальної історії інтелігенції, який полягав у наступному. По-перше, аграрна інтелігенція розглядалася комуністичною партією як агент впливу на селянські маси та «засіб» досягнення поставлених більшовицьким керівництвом завдань у сільському господарстві; у разі їх невиконання (що було історичною реальністю) уся відповідальність покладалася на представників земельної інтелігенції, а це,

зокрема, виявилося у «розкритті» багатьох контрреволюційних організацій, членами яких начебто були аграрники. По-друге, в умовах тоталітаризму інтенсивно досліджувалася, у першу чергу, історія інженерно-технічної та науково-технічної інтелігенції, яка була безпосередньо задіяна у процес здійснення економічних реформ більшовицької влади. Що ж стосується об'єкту нашого дослідження, тобто історії аграрної інтелігенції, то вона в основному вивчалася обіжно, у контексті історії культурного будівництва в УСРР, у рамках загальної історії інтелігенції України або ж історії її науково-технічної групи, до якої окремі дослідники, власне, і відносили представників сільськогосподарської інтелігенції [8, 99].

Тим не менше, певний інтерес для даного дослідження представляє праця О. Дзюбенка [9]. Його книга проста, розрахована на пересічного селянина і колгоспника, спрямована на зміцнення колективних настроїв серед селян, однак містить досить цікаві свідчення останніх щодо їхнього ставлення до представників аграрної інтелігенції, зокрема, агрономів, і констатує потребу у такого роду спеціалістах на селі та неспроможність місцевої влади досягти цього. Корисним виявилося і звернення до праці А. Бейліна [10]. Хоча його увага зосереджена на вивченні формування інтелігенції всього Радянського Союзу, однак загальні тенденції та процеси, проаналізовані у роботі, мали місце і в УСРР.

Протягом другої половини 40-х – у 50-і рр. виходили друком праці, націлені дати загальне уявлення про розвиток народного господарства України, зокрема сільського, за роки радянської влади, і в рамках цього головного завдання автори мимохідь торкалися висвітлення ролі аграрної інтелігенції у цьому процесі [11].

Усі ці роботи потребують використання критичного методу при їхньому вивченні, оскільки вони були написані у рамках «Короткого курсу історії ВКП(б)» зразка 1938 року.

Початок третього етапу радянської історіографії (друга половина 1950-х – 1980-і рр.) пов'язаний із розвінчанням культу Й. Сталіна на XX з'їзді КПРС. Майже в усіх працях даного періоду історія інтелігенції вивчалася як історія окремої соціальної верстви, майбутнє якої визначалося процесом зникнення класів у ході комуністичного будівництва.

У 60-70-і рр. побачили світ перші монографії з історії розвитку інтелігенції. Серед цих робіт ми виділили доробки Ю. Курносова та А. Бондара [12], С. Федюкіна [13], Г. Андреюка [14], Н. Катунцевої [15], П. Амеліна [16], Б. Мигаля [17], В. Волкова [18], Р. Ляха [19] та В. Астахової [20], які з ідеологічних позицій свого часу розглядали процес формування радянської інтелігенції і тим не менше привносили у дослідження цієї проблеми частку свого власного бачення.

Зокрема, П.П. Амелін у своїй роботі дослідив методологічні питання вивчення проблем розвитку інтелігенції, проаналізував її соціальну природу та місце у суспільній системі. В.І. Астахова, спираючись на класовий підхід, дійшла висновку, що формування соціалістичної інтелігенції – об'єктивна закономірність етапу будівництва соціалізму. Цифровий та інший фактичний

матеріал, використаний авторами при написанні робіт, стосується в цілому СРСР, але загальний перебіг процесів, критерії спостереження і висновки науковців мають безпосереднє відношення до досліджуваної нами теми. Разом із тим, автори практично не торкалися питань повсякденного буття представників інтелігенції.

Крім того, у цей період з'явилися узагальнюючі роботи з історії інтелігенції за весь час існування радянської влади [21], історичне дослідження змін у соціальній структурі радянського суспільства [22], а також низка узагальнюючих праць та збірників документів з питань історії колективізації сільського господарства УСРР [23], головний акцент у яких робився, з точки зору нашого дослідження, на ролі спеціалістів сільського господарства у його піднесенні і подальшому розвитку. Певний інтерес представляють також праці, котрі розкривають деякі аспекти суспільно-політичного та культурного життя різних верств суспільства України означеного періоду [24].

У 80-і рр. XX ст. в історичній науці відмічається певний спад кількості наукових досліджень, присвячених проблемам історії аграрної інтелігенції періоду першого десятиліття радянської влади, оскільки для науковців того часу на порядок денний вийшли проблеми розвитку сучасного їм сільського господарства та сучасної ж інтелігенції.

Тим не менше корисними для вивчення окремих аспектів побуту і дозвілля земельної інтелігенції стали автореферат С. Ляха [25], монографії Л. Іванової [26], Л. Ткачової [27], А. Дьяченка [28], колективні монографії [29, 30], а також збірник наукових праць з актуальних проблем аграрної історії України [31] та підручник з соціології праці [32].

В історіографічній монографії авторського колективу у складі Г.С. Брега, М.М. Варварцева, М.В. Комаренка, Ю.О. Курносова, Л.І. Ткачової та В.Н. Шейко на чолі з Ю.О. Курносовим [29] на тлі загалом досить детального і комплексного аналізу історичної літератури, яка присвячена питанням формування та різнобічної діяльності окремих загонів інтелігенції у роки радянської влади, червоною ниткою проходить односторонній заідеологізований виклад матеріалу. Наприклад, автори особливу увагу звертали перш за все на «якісні зміни у складі інтелігенції, її союз із робочим класом і селянством», виокремлювали «характерні та невід'ємні риси її духовної культури… - комуністична ідейність, радянський патріотизм та соціалістичний інтернаціоналізм, братська співпраця та взаємна допомога соціалістичних націй та їх культур, непохитне зростання творчої активності трудящих, які мають високий загальноосвітній та культурний рівень, непримиренність до буржуазної ідеології» [8, 9] тощо.

Незважаючи на залучення до наукового обігу значної кількості джерельних матеріалів, несміливі намагання радянських дослідників критично висвітлити процеси формування «нової» та використання «старої» інтелігенції в інтересах більшовицької влади, розширити межі історичних досліджень, в цілому радянська історіографія була витримана у рамках комуністичної ідеології. Крім того, за цей період автори жодної із виданих праць не ставили

собі за мету проаналізувати процес формування і розвитку, життєдіяльності аграрної інтелігенції УСРР.

Таким чином, аналіз радянської історіографії щодо повсякденного життя аграрної інтелігенції УСРР 20-х рр. ХХ ст. дозволяє зробити висновок, що, з одного боку, видано багато різнопланових праць, котрі з різних точок зору висвітлюють історію інтелігенції Радянської України 20-х рр., однак з іншого – жодна із цих робіт не присвячена дослідженню процесу формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції зазначеного періоду.

З урахуванням вище сказаного, предметом подальших досліджень для представників сучасної вітчизняної історичної науки повинні стати питання умов та оплати праці спеціалістів сільського господарства; їх соціального та санаторно-медичного забезпечення; особливостей харчування; дозвілля і відпочинку; задоволення культурних потреб тощо.

Література

1. Коцур В.П. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія / В.П. Коцур, О.І. Висовень. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 170 с. – Бібл.: с. 135-170.
2. Масненко В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921 – 1928 рр.: Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / КППМ / В.В. Масненко. – К., 1993. – 16 с.
3. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Х.: Изд-во Украины, 1923. – Вып. 2. Обобществление сельского хозяйства. – 112 с.; Шліхтер О. Завдання сільського господарства / О. Шліхтер. – Х.: Держвидав України. – 1927. – 32 с.; Доленко І. До питання про організацію вивчення методики роботи агронома в колективізації / І. Доленко. – Харків: ХКС-ГДС, 1929. – 8 с.; Шимонович І. Рух сільськогосподарчих колективів на Україні / І. Шимонович / Післямова Я.А. Туна. – Х.: ДВУ, 1929. – 199 с.; Звігальський Я., Іванов В. Професійна освіта на Україні / Я.Звігальський, В. Іванов. – Х., 1927. – 410 с. тощо.
4. Луначарский А.В. Об интеллигенции / А.В. Луначарский. – М., 1923. – 55 с.; Луначарский А.В. Интеллигенция в её прошлом, настоящем и будущем / А.В.Луначарский. – М., 1924. – 75 с.; Луначарский А.В. Интеллигенция и её место в социалистическом строительстве / А.В. Луначарский // Ком. революция. – 1927. - № 1. – С. 21-55.
5. Луначарский А. Интеллигенция и социализм / А. Луначарский // ВАРНИТСО. – 1930. – № 2; Луначарский А. Интернационал и интеллигенция / А. Луначарский // Работник просвещения. – 1921. - № 7.
6. Скрипник М. Інтелігенція в реконструктивну добу / М. Скрипник // Шлях освіти. – 1930. - № 7/8. – С. 8-17; Скрипник М. Десять заповідей культурного будівництва / М.Скрипник // Радянська освіта. – 1927. - № 12.
7. Желєзногорський Г. Кондратьєвщина в дії. Контрреволюційна шкідницька організація в сільському господарстві України / Г. Желєзногорський. – Х.: Пролетар, 1931. – 100 с.; Шкідництво в сільському господарстві на Україні / Всеукраїнське товариство аграрників-марксистів. – К.: Держсільгоспвидав, 1931. – 102 с.
8. Интеллигенция советской Украины (некоторые вопросы историографии и методологии исследования): Монография / [Г.С.Брега, Н.Н.Варварцев, Н.В.Комаренко и др.]; [ред. кол.: Ю.А. Курносов]. – К.: Наукова думка, 1988. – 189 с.
9. Дзюбенко О. Гуртовим виконанням агромінімуму найшвидше збільшимо врожай / О.Дзюбенко. – Харків: Книгоспілка, 1930. – 89 с.

10. Бейлин А.Е. Кадры специалистов СССР. Их формирование и рост / А.Е. Бейлин. – М., 1935. – 420 с.
11. Нариси розвитку народного господарства УРСР / Ред. кол.: Д.Ф. Вірник. – К.: Вид-во АН УРСР. Ін-т ек-ки, 1949. – 579 с.; Середенко М. Народне господарство України за роки радянської влади. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 14 с.; Власюк П.А. Досягнення сільськогосподарської науки за роки радянської влади / П.А. Власюк. – К., 1957. – 72 с.
12. Курносов Ю.О. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю.О. Курносов, А.Г. Бондар. – К., 1964. – 341 с.
13. Федюкин С.А. Советская власть и буржуазные специалисты / С.А. Федюкин. – М., 1965. - 253 с.; Федюкин С.А. Великий октябрь и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма / С.А. Федюкин. – М., 1972. – 470 с.; Федюкин С.А. Привлечение буржуазной технической интеллигенции к социалистическому строительству в СССР / С.А. Федюкин. – М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1960. – 87 с.
14. Андреюк Г.П. Выдвиженчество и его роль в формировании интеллигенции (1921-1932 гг.) / Г.П. Андреюк // Из истории советской интеллигенции. – М., 1966. – С. 5-38.
15. Катунцева Н.М. Роль рабочих факультетов в формировании интеллигенции СССР / Н.М. Катунцева. – М., 1966. – 120 с.; Катунцева Н.М. Опыт СССР по подготовке интеллигенции из рабочих и крестьян / Н.М. Катунцева. – М., 1977. – 229 с.
16. Амелин П.П. Интеллигенция и социализм / П.П. Амелин. – Л.: Изд-во ун-та, 1970. – 151 с.
17. Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період. (1921-1925 рр.) / Б.К. Мигаль. – Х.: Вища школа, Вид-во при ХДУ, 1974. – 167 с.
18. Волков В.С. Подготовка национальных кадров социалистической интеллигенции как составная часть культурной революции в ССР (ноябрь 1917 – конец 30-х годов) / В.С.Волков // Интеллигенция и социалистическая революция. Сборник научных трудов. – Л., 1975. – С. 165-169.
19. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні. 1917-1923 рр. / Р.Д. Лях. – К.-Донецьк: Вища школа, 1975. – 118 с.
20. Астахова В.И. Советская интеллигенция и её роль в общественном прогрессе / В.И.Астахова. – Харьков: Вища школа, 1976. – 156 с.
21. Советская интеллигенция (История формирования и роста, 1917-1965 гг.). – М., 1968. – 432 с.; Советская интеллигенция: Краткий очерк истории (1917-1975 гг.). – М., 1977. – 318 с.
22. Изменение социальной структуры советского общества. 1921 – середина 30-х гг. – М., 1979. – 343 с.
23. Очерки развития народного хозяйства УСРР. – 1956.; Історія колективізації сільського господарства УРСР. – 1962. – 851 с.; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. У 2-х т. / Під ред. З.П. Шульги. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1967. – Т.1. – 511 с.
24. Денисовець М.П. Культосвітня робота в колгоспах України і формування нового побуту на селі у відбудовний період (1921-1925 рр.) / М.П. Денисовець // Питання історії народів СРСР. – Вип.7. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1968. – С. 61-68; Кувеньова О.Ф. Громадський побут українського селянства / О.Ф. Кувеньова. – К.: Наукова думка, 1966. – 136 с.; Хорош І.Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР / І.Д. Хорош. – К.: Здоров'я, 1969. – 170 с.; Березовський І.П. Українська народна творчість (20-30 роки XX ст.) / АН УРСР; Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського / [П.Д. Павлій (відп.ред.)] / І.П. Березовський. – К. : Наукова думка, 1973. – 152с.; Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917 – 1937 рр.) / М.А. Бистров. – Х.: Вища шк., 1974. – 144 с.; Леонова Л.С. Из истории подготовки партийных кадров в советско-партийных школах и коммунистических университетах. (1921 – 1925 гг.) / Л.С. Леонова. – М.: Изд-во

Московского ун-та, 1972. – 181 с.; Руткевич М.Н. Социалистический образ жизни и его развитие в СССР / М.Н. Руткевич. – М.: Политиздат, 1977. – 180 с.
25. Лях С.Р. Формирование елементов советского образа жизни в доколхозной деревне Украинской ССР (1921-1929 гг.): автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / С.Р. Лях. – К.: Институт истории партии, 1981. – 23 с.
26. Иванова Л.В. Формирование советской научной интеллигенции (1917-1927 гг.) / Л.В.Иванова. – М., 1980. – 392 с.
27. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л.І.Ткачова. – К., 1985. – 191 с.
28. Дьяченко А. Динамика социально-классовой структуры населения Украинской ССР (1917-1987 гг.) / На материалах исторической литературы, изданной на Украине в 1980-1987 гг.: Научно-аналитический обзор / А. Дьяченко. – К.: АН УССР, 1988. – 48 с.
29. Интеллигенция советской Украины (некоторые вопросы историографии и методологии исследования): Монография / [Г.С.Брега, Н.Н.Варварцев, Н.В.Комаренко и др.]; Ред. кол.: Ю.А. Курносов. – К.: Наукова думка, 1988. – 189 с.
30. Кульчицький С.В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С.В. Кульчицкий, С.Р.Лях, В.И.Марочко; АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1988. – 180 с.
31. Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сборник научных трудов / [Ред. кол.: Д.П. Пройда]. – Днепропетровск, 1980. – 187 с.
32. Кравченко А.И. Социология труда в XX веке / А.И. Кравченко. – М.: Наука, 1987. – 182 с.

Дорош Т.А. Советская историография о быте и отдыхе аграрной интеллигенции УССР 20-х гг. XX в.

Проанализированы наработки советских учёных относительно проблемы повседневной жизни представителей аграрной интеллигенции Советской Украины.

Ключевые слова: *наработки, советские учёные, повседневная жизнь, аграрная интеллигенция, Советская Украина.*

Dorosh T.O. Soviet historiography about way of life and leisure of agrarian intelligentsia of Ukraine in 20th years of XX century.

Works of soviet scientists are analyzed in relation to the problem of everyday life of representatives of agrarian intelligentsia of Soviet Ukraine.

Key words: *works, soviet scientists, everyday life, agrarian intelligentsia, Soviet Ukraine.*

УДК 6669736(043)

Дорошенко О.Ю.

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ Й ВЛАСТИВОСТІ ПІНОБЕТОНУ

В статті розглянута історія створення і властивості пінобетону. Наводяться прізвища вчених, які вперши розробили технологію одержання пінобетону та вивчали його властивості. Також в статті розглянуті перспективи використання ніздрюватих бетонів у будівництві.

Ключові слова: *ніздрюватий пінобетон, виробництво, піноутворюючі речовини, властивості, перспективи розвитку.*

Пінобетон (або ніздрюватий бетон) – це звичайний бетон, що має ніздрювату, як би спінену внутрішню структуру. За рахунок цієї своєї відмінної риси пінобетон у багато разів легше звичайного бетону, але при цьому майже не уступає йому по своїй міцності. Пінобетон одержав широке поширення наприкінці двадцятого століття й по праву міг би вважатися будівельним матеріалом двадцять першого століття. Але, заглянувши в історію, ми можемо довідатися, що, виявляється, пінобетон уміли робити ще в 19 столітті. Будівельники в цементно-вапняний розчин додавали бичачу кров, і білок, який знаходиться у крові, вступаючи в хімічну реакцію з розчином, утворював піну. Спосіб цей був дорогим й малоефективним і згодом був забутий.

Уперше спосіб одержання пінобетону шляхом змішування розчинів в'яжучих речовин з піною запропонував датський інженер Е.С. Байер в 1911 р. Але практичне виготовлення пінобетону цим способом почалося в 1923-1925 рр. спочатку в Данії, потім у Німеччині й інших країнах. З тих пор була видана велика кількість патентів на способи одержання пінобетону з різних видів мінеральної сировини й з різними піноутворювачами. Окремі різновиди пінобетону відомі за кордоном під назвами «целленбетон», «ізобетон», «бетосел» та ін.

Виробництво ніздрюватих бетонів у закордонній практиці значно розширилося в післявоєнний період. Так у Швеції в 1945 році обсяги виробництва стінових блоків і армованих елементів з ніздрюватого бетону перевищили довоєнний рівень, а в 1947 році на 9 заводах обсяг випуску виробів склав 885 тис. м^3, близько 25% всіх конструкцій, вироблених у той час у Швеції. Після 1947 року відзначається постійне зростання виробництва виробів з ніздрюватого бетону. В 1964 році обсяг виробництва армованих газобетонних конструкцій склав 1,5 млн. м^3, що дозволило покрити 50% потреб у стінових конструкціях країни. ФРН була наступною країною після Швеції й СРСР, де виробництво ніздрюватих бетонів у післявоєнний період стало широко розвиватися. До 1966 року випуск ніздрюватого бетону в цій країні зріс до 1,2 млн. м^3. Майже половину із цього обсягу склали армовані стінові панелі й плити покриттів, інше – мілкоштучні блоки.

Перші дослідження технології й властивостей ніздрюватих бетонів у нашій країні відносяться до тридцятих років. Радянські вчені П.А. Ребиндер, А.А.Брюшков, Б.Н. Кауфман і інші розробили технологію теплоізоляційного пінобетону природного твердіння й вивчили його властивості. Роботи

М.Н.Гензлера, Б.Н. Кауфмана, К.И. Шульца й ін. на початку 30-х років сприяли практичному впровадженню у будівництво неавтоклавного монолітного пінобетону, який виробляли в умовах будмайданчика. И.Т. Кудряшов і ін. у середині 30-х років установили, що в порівнянні з неавтоклавним пінобетоном, автоклавний має ряд переваг: скорочення витрат цементу, зниження явища усадочних деформацій, підвищення міцності бетону й скорочення часу його твердіння. Уперше виготовлення автоклавних пінобетонних виробів почалося в 1939 р. у Новосибірську й Челябінську. На початку сорокових років И.Т.Кудряшовим була розроблена технологія виготовлення виробів з автоклавного піносилікату із застосуванням вапняка-кипелки й меленого піску.

У післявоєнний період помітно розширилися дослідницькі роботи з ніздрюватих бетонів. Вони, в основному, були спрямовані на вивчення різної сировини й використання відходів промисловості, розробці технологічних параметрів виготовлення ячеістобетонних виробів, у тому числі режимів автоклавной обробки.

У середині шістидесятих початку сімідесятих років минулого століття в Радянському Союзі недовгий час вироблявся так званий автоклавний пінобетон, але так само через ряд об'єктивних причин того часу його виробництво було згорнуто.

В 70-х рр. починають проводитися науково-дослідні роботи в МІБІ під керівництвом Меркина А.П. і Сахарова Г.П. по розробці нових технологій пінобетону. Були розроблені нові способи поризації цементно-кремнеземистих розчинів: метод аерирования, комбінований газопінний спосіб, метод мінералізації піни.

У Києві науково-дослідні роботи з пінобетонної технології проводяться під керівництвом директора НДІБМВ Удачкина И.Б. Розроблена їм баротехнологія проходить виробничу апробацію на заводах України. У цей час ця пінобетонна технологія знаходить широке впровадження на заводах будівельної індустрії й будмайданчиках Росії. Причому використовується кілька видів піноутворювачів, у тому числі й смола деревна омилена. Цей піноутворювач виробляється на багатьох підприємствах лісохімічної промисловості. Його вартість у кілька разів нижче закордонних аналогів.

В 80-х роках на кафедрі технології бетонів і в'яжучих ДІБІ проводилися науково-дослідні роботи під керівництвом зав. каф. ТБиВ, чл.-кор. АН УРСР, Г.Д.Диброва по поризованним бетонах: керамзітопінобетону й ніздрюватому бетону. Результати цих розробок впроваджені на заводах України й Молдавії. Ефект від впровадження нових розробок наступний: продуктивність праці підвищилася на конвеєрі на 1/3, вартість виробів знизилася на 15%, але, головне, - покращилися умови праці формувальників. Справа в тому, що раніше як утеплювач у цих плитах покриття використовувався мінераловатний утеплювач, що укладався вручну й при його низькій якості був причиною профзахворювань.

Результати науково-дослідної й впроваджувальної роботи ДІБІ обговорювалися на координаційній нараді по ніздрюватих бетонах в 1986 році в НИПИ силикатобетона в м. Таллині, що був у той час головним науково-

дослідним інститутом по ніздрюватих бетонах при Міністерстві будівельних матеріалів СРСР.

І от, через десятиліття після проведених науково-дослідних і впроваджувальних робіт в 80-х рр. МІБІ, НДІБМВ, ДІБІ зароджується новий етап розвитку технології пінобетону. У зв'язку з новими вимогами по енергозбереженню житлових і суспільних приміщень спостерігається новий попит на цей матеріал і впровадження його технології на підприємствах будівельної індустрії.

Технологія виробництва пінобетону досить проста. Ніздрювата структура може бути отримана на основі піно - або газоутворення. Виробництво неавтоклавного пінобетону відрізняється простотою встаткування й дозволяє здійснювати технологічний процес у полігонних і заводських умовах. Технологічна лінія виробництва складається з операцій (вузлів): готування піноутворювачого складу; збивання піни (піноутворення); готування цементного тісту або розчину; готування пінобетонної маси змішуванням піни із цементним тістом або розчином; заповнення форм; твердіння виробів.

Як основні матеріали у виробництві застосовуються портландцемент і піноутворювач. Для виготовлення неавтоклавного пінобетону застосовують портландцемент або пуцолановий портландцемент марки не нижче 400. Використання портландцементу меншої активності небажано, тому що в цьому випадку може бути отриманий пінобетон зниженої міцності. Підвищення міцності шляхом збільшення витрати цементу приводить до збільшення об'ємної ваги й, природно, до погіршення теплоізоляційних властивостей. Застосування шлакопортландцементу у виробництві неавтоклавного пінобетону неприпустимо, тому що цей вид в'яжучого викликає значну усадку свіжепокладеної пінобетонної маси, обумовлену впливом доменних шлаків на стійкість системи.

У виробництві пінобетону важливе значення має правильний вибір водоцементного відношення. Оптимальне водоцементне відношення визначають із умов одержання заданої рухливості пінобетонної маси. У виробництві пінобетону до води затвору пред'являються наступні вимоги: вона не повинна бути забруднена керосином, жирами, маслами й іншими домішками, містити невелику кількість солей кальцію, тобто не бути «жорсткою». У якості піноутворюючих речовин застосовують клееканифольну емульсію, алюмосульфонафтенову емульсію та ін.

Процеси готування піни, цементного тіста або розчину й змішання піни із цементним тістом відбуваються в пінобетонозмішувачах. Існують різні типи пінобетонозмішувачів, що складаються із двох або трьох барабанів. Найбільше поширення одержали трьохбарабанні пінобетонозмішувачі.

Тривалість циклу роботи пінобетонозмішувача складається із тривалості готування розчину, піни й змішання їх у барабані - змішувачі. Середня тривалість циклу готування пінобетонної маси дорівнює 6 хв. Продуктивність мішалки виражається ємністю її змішувача, що й визначає видачу пінобетонної маси за один заміс.

Готову однорідну пінобетонну масу розвозять пересувним кюбелем і розливають в підготовлені форми або безпосередньо в опалубку будівельної конструкції. Для твердіння (набору міцності) пінобетону досить пропарювання виробів у камерах при атмосферному тиску (на відміну від газобетону, де пропарювання проходить у енергоємних автоклавних камерах під високим тиском і високою температурою).

Одержувані вироби з пінобетону по своїх якісних показниках не уступають традиційному ніздрюватому газобетону автоклавного твердіння. Завдяки простоті технології й застосованого устаткування (виключення з технологічного циклу подрібнення сировинних компонентів у кульових млинах і автоклавної обробки), вартість виробів в 1.5-2 рази нижче, ніж вартість таких же виробів з ніздрюватого газобетону.

Витрата піноутворювача визначається необхідною щільністю пінобетону й коливається в межах 0.5-1.2 л/м^3.Технологія дозволяє виготовляти конструкційно-теплоізоляційні вироби щільністю 500-1200 кг/м^3 і теплоізоляційні вироби щільністю менш 500 кг/м^3.

Таблиця 1

Основні характеристики пінобетону

Вид пінобетону	Марка пінобетону за середньою густиною	Пінобетон неавтоклавний	
		клас по міцності на стиск	Марка по морозостійкості
Теплоізоляційний	D400	B0,75	Не нормується
	D500	B1	Не нормується
	D600	B2,5	Від F15 від F35
Конструкційно-теплоізоляційний	D700	B3,5	Від F15 від F50
	D800	B5	Від F15 від F75
	D1000	B7,5	Від F15 від F50
Конструкційний	D1100	B10	Не нормується
	D1200	B12,5	Не нормується

Пінобетон характеризується наступними властивостями: високими теплозахистними властивостями - опір теплопередачі в три рази більше, ніж у пустотілої цегли, що істотньо знижує витрати на опалення й прогрівання холодного приміщення; широким діапазоном міцності: 3-100 кг/см^2; максимальна поверховість будівництва - 4 поверхи; підвищеною морозостійкістю - більше 35 циклів; підвищеною пожаробезпечністю - стіни з пінобетону (150 мм) витримують прямий вплив вогню протягом 4 годин, а товщиною 100 мм - 2,5 години; високою пористістю - у приміщеннях з пінобетону не накопичується радон, продукти метаболізму, шкідливі домішки й вогкість, ніздрюватість структури забезпечує оптимальну повітря- і паропроникність; сорбціона вологість 5-6%, що менше допустимих по нормах на 10%; вироби з пінобетону добре пиляються, "гвоздяться" і "шурупяться"; добре шумопоглинання - до 58 ДБ; коефіцієнт лінійного розширення для пінобетону має таке ж значення, що й для нормального бетону. Цей коефіцієнт важливий при використанні бетону на більших площах дахів, які піддаються впливу тепла й холоду.

Пінобетон - це будівельний матеріал, який ідеально підходить для утеплення житлових будівель. Унікальний набір переваг робить його незамінним у багатьох галузях застосування.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика пінобетону й традиційних будівельних матеріалів

Показники	Одиниця виміру	Цегла будівельна		Будівельні блоки		Пінобетон
		Глиня-ний	Силі-катний	Керамзи-тобетон	Газо-бетон	
Середня густина	кг/м ^{3}	1550-1700	1700-1950	900-1200	600-800	400-1200
Маса 1м^2 стіни	кг	1200-1800	1450-2000	500-900	200-300	70-900
Теплопровід-ність	Вт/(мК)	0, 6-0,95	0, 85-1,15	0, 5-0,7	0, 18-0,28	0, 05-0,38
Морозостій-кість	цикл	25	25	25	35	35
Питома витрата палива	кг ум. палива/ тис.шт. ум. цегли	246	60-80	35	65	немає
Питома витрата електроенергії	кВт год/ тис.шт. ум. цегли	80-82	36-38	30-32	35	1,5-4
Водопогли-нання	% по масі	12	16	18	20	14
Межа міцності при стиску	МПа	2, 5-25	5-30	3, 5-7,5	2, 5-15	2, 5-7,5

Але кілька недоліків у пінобетону є. Перший недолік - це невисока міцність на стиск у пінобетонов з невисокою щільністю. По цьому параметрі пінобетон уступає автоклавному газобетону. Але першість в інших важливих характеристиках належить пінобетону. Другий недолік пінобетону - його вповільненому наборі міцності. Інші бетони, наприклад, газобетон, набирають міцність значно швидше.

Були зроблені численні виміри міцності на різних строках твердіння. Ступінь дозрівання пінобетону можна простежити на наступній пропорції. За 100 % візьмемо марочну міцність пінобетону. Тоді через 3 доби – 35 %; 7 діб – 65 %; 28 доби – 100 %; 90 діб – 125 %; 180 доби – 140 %; 1 рік – 150 %; 3 – 5 років – 180 %; 10 років – 190 %; 15 – 25 років – 225 %.

Як видно із пропорції твердіння пінобетону із часом не припиняється. Проблема полягає в тому, що пінобетон на початковій фазі твердіння повільно набирає міцність. Виробники зацікавлені у швидкому наборі транспортабельної міцності, тому що сповільнюється оборот готової продукції. Виробникам необхідно робити місткий склад або площадку для здійснення витримки піноблоков. Ця обставина вимагає додаткових фінансових витрат. Дозрівання

пінобетону можливо прискорити декількома методами, найбільш доцільним з яких є пропарювання.

Третій і останній недолік пінобетону випливає із другого - явище усадки і як наслідок, виникнення тріщин. Пінобетон, як будь-який інший будівельний матеріал, що містить цемент у якості в'яжучого, підданий явищу усадки. Її ступінь залежить від декількох факторів, серед яких метод витримування, якість піску й розмір його зерен, тип цементу, водоцементне відношення й щільність пінобетону. Основний період усадки проходить за перші 28 діб після укладання, далі її розвиток незначний. Якщо дотримувати всіх умов і рекомендації при готуванні пінобетону, то ступінь усадки складе близько 0,1 %. Але все-таки усадка пінобетону проявляється сильніше, ніж, приміром, в автоклавному газобетоні.

У той же час слід зазначити, що пінобетон - перспективний будівельний матеріал. Енергозберігаючі технології у виробничій і побутовій сферах стали одним з основних напрямків розвитку індустрії західної цивілізації. У розвинених країнах вже давно переконалися, що заощаджувати енергію значно вигідніше, ніж нарощувати її виробництво.

В Україні щорічно будівельний комплекс споживає приблизно 30% загальних енергоресурсів країни. Із цієї кількості приблизно 85% доводиться на частку тепла, що витрачається для опалення житлових і суспільних будинків. При цьому втрати тепла в навколишнє середовище в різних типах будинків становлять 20 - 60%, що відбувається в т.ч. через низькі теплозахисні властивості конструкцій.

Програми енергозбереження в Україні підвищили теплотехнічні вимоги до конструкцій, що огороджують, для збудованих будинків (Зміна №1 до СНиП II-3-79 «Будівельна теплотехніка», наказ Мінбудархитектури України №247 від 27.12.93 р.). У результаті істотно зросла важливість питання вибору ефективних стінових матеріалів. Продовження використання для одношарових огороджувальних конструкцій, керамзитобетону, силікатної й керамічної цегли стало економічно не вигідно й технічно недоцільно, оскільки ці матеріали мають високий коефіцієнт теплопровідності. Для забезпечення нормованого рівня теплозахисту в будинках потрібне застосування відповідних енергозберігаючих матеріалів і виробів. Основним з таких високоефективних стінових матеріалів є ніздрюватий бетон. Цей матеріал більше чим інші відповідає новим нормативним вимогам по енергозбереженню в житлових і суспільних будинках.

У зв'язку із цим, в 2004 році в Україні була прийнята Програма «Розвитку виробництва ніздрюватобетонних виробів і їхнього застосування в масовому будівництві в Україні на 2005-2011 роки» (постанова КМУ від 26.05.2004 р. №684) (далі - Програма). Програма припускає можливі шляхи збільшення обсягів виробництва ніздрюватобетонних виробів, розширення існуючої номенклатури виробів, підвищення точності їхніх геометричних розмірів. Одним з напрямків збільшення обсягів виробництва ніздрюватих бетонів в Україні відповідно до документа є переоснащення існуючої виробничої бази - заводів силікатної цегли, що дозволить використовувати існуючу

інфраструктуру для виробництва автоклавних ніздрюватобетонних виробів. Пріоритетним напрямком для зростання виробництва ніздрюватобетонних виробів однозначно є створення нових потужностей для виробництва неавтоклавних пінобетонів. Такі виробництва будуть більше наближені до споживача й більше мобільні для своєчасного реагування на попит, що формується в Україні, на певні види ніздрюватобетонних виробів. Слід зазначити, що Програма орієнтована на збільшення обсягів виробництва ніздрюватобетонних виробів значною мірою за рахунок виробництва вітчизняного високотехнологічного встаткування.

Відносно технологій ніздрюватих бетонів відзначимо, що нові заводи для їхнього виробництва можуть створюватися по автоклавним технологіям закордонних фірм (Ytong, Masa-Henke, Wehrhahn, Hotten, Хебель, Итонг, Сипорекс, Верхан, Дюрокс-Кальсинокс і др.). Поява на вітчизняному ринку зазначених фірм дозволяє вирішувати проблеми модернізації виробництва й підвищення якості автоклавного ніздрюватого бетону до світового рівня. Подібні заводи оснащуються сучасним устаткуванням, що дозволяє одержувати якісні вироби, їхні технології відрізняються високою продуктивністю й високим ступенем автоматизації виробництва, на таких заводах можуть вироблятися дрібні й великі стінові блоки з ніздрюватого бетону, перегородкові плити, перемички, армовані стінові панелі, плити покриттів і перекриттів, теплоізоляційні матеріали. Однак вартість таких заводів дуже висока й недосяжна для більшості вітчизняних підприємців. У Росію за останні роки зазначеними фірмами було поставлено близько 12 заводів. Це ще одне підтвердження того, що для задоволення попиту на вироби з ніздрюватих бетонів перспективним є виробництво неавтоклавного пінобетону.

У цілому реалізація різних напрямків виробництва ніздрюватих бетонів необхідна для збільшення обсягу виробництва виробів із цього матеріалу в Україні й поступовому задоволенні існуючого й постійно зростаючого попиту на цю продукцію. Зростання виробництва ніздрюватих бетонів спостерігається у всіх країнах, і світове виробництво цього матеріалу становить близько 45 млн. $м^3$ у рік. Прискорений розвиток виробництва й застосування ніздрюватих бетонів в Україні, Росії й Білорусі дозволяє передбачати ріст його виробництва на найближчу й віддалену перспективу. У зв'язку з постійним ростом цін на енергоносії щорічний економічний ефект від застосування ніздрюватих бетонів буде зростати. Природньо буде розширюватися й кількість виробників цього будівельного матеріалу. У цей час завдяки науково-технічним дослідженням і розробкам, зробленим в останні роки, технологія і якість ніздрюватих бетонів значно покращилася. У т.ч. властивості неавтоклавного пінобетону завдяки проведеним дослідженням і накопиченому досвіду наблизилися до властивостей автоклавних ніздрюватих бетонів. Використання сучасного устаткування й технології виробництва, дозволять робити якісні ніздрюватобетонні виробу, які відповідають вимогам сучасного будівництва.

Література

1.Меркин Л.П., Кобидзе Т.Е. Особенности структуры и основы технологии получения эффективных пенобетонных материалов « Строительные материалы», 1988, № 3, 16-18 с.

2.Меркин А.П. Ячеистые бетоны: научные и практические предпосылки дальнейшего развития « Строительные материалы», 1995, № 2, стр. 11-15.

3.Кобидзе Т.Е., Коровяков В.Ф., Самборский С.А. Получение низкоплотного пенобетона для производства изделий и монолитного бетонирования «Строительные материалы», 2004, № 10, 56-58 с.

4.Баженов Ю.М., Комар А.Г. Технология бетонных и железобетонных изделий. - М., Стойиздат 1984. 672с.

Дорошенко А.Ю. История возникновения и свойства пенобетона.

В статье рассмотрена история создания и свойства пенобетона. Приводятся фамилии ученых, которые впервые разработали технологию получения пенобетона и изучали его свойства. Также в статье рассмотрены перспективы использования ячеистых бетонов в строительстве.

Ключевые слова: *пористый пенобетон, производство, пенообразующие вещества, свойства, перспективы развития.*

Doroshenko O.Y. History of creation and property of pinobetonu.

The article discusses the history of creation and the properties of foam concrete. We give the names of scientists who first developed the technology for producing foam and studied its properties. Also in the article discussed the prospects for the use of cellular concrete in construction.

Key words: *porous pinobeton, production, pinoutvoryuyuchi matters, properties, prospects of development.*

УДК 94 (477.41+477.53)”1941/1944”

Д’яконіхін А.В.

ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ (1941-1944 рр.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Досліджено театральне життя України під час німецько-фашистської окупації. Показано загальні риси формування та діяльності театрів.

Ключові слова: *театр, театральне життя, репертуар, культурний простір.*

Соціокультурна трансформація, що відбувається в Україні і світі, примушує критично поглянути на стан дослідження історії українського театру як складової частини національної культури. Поміж ряду проблем її нового осмислення першорядною уявляється ліквідація дискретності у вивченні історичного руху театру, здобуття знань про невідомі етапи його діяльності.

Театр окупованої України 1941-1944 років розглядається як історичне перехрестя української сцени, тогочасну найдієвішу соціокультурну систему, вияв духовного опору фашизмові, фактор націотворення та гуманізації людства. Сьогодні театр суверенної України має можливості для вільних контактів з європейським культурним простором, до чого завжди, але малорезультативно, спрямовувалися творчі амбіції національної сцени. Саме в окупації 1941-1944 років її діяльність уперше (нехай у парадоксально-трагічних умовах) була покликана на суд європейців і здобула високу оцінку як неповторне явище світової культури. Цей аспект теми автор вважає також

актуальним для поглибленого розуміння художніх можливостей українського театру та його сприйняття інтернаціональною глядацькою аудиторією.

Аналізуючи сучасний стан розробки досліджуваної проблеми необхідно відзначити внесок М. Коваля [1]. Дослідник В. Ревуцький вказував, що період 1941-1944 років історично вагомий, почасти суперечливий відтинок українського театрального мистецтва, що в певних аспектах мав продовження у повоєнній практиці українського театру діаспори [2]. Мистецтвознавчий аспект діяльності театрів в добу німецько-фашистської окупації знайшов своє відображення в монографії В. Гайдабури [3]. Проте, саме в історичному аспекті дана проблематика є малодослідженою.

Мета статті полягає в ретельному історичному аналізі театрального життя в окупованій Україні.

За свідченням фашистської пропаганди, першими паростками „відродження нормального життя" на окупованих територіях завжди ставало відкриття кінотеатрів та міських театрів. Цими справами займалися місцеві відділи культури, які зразу по створенні брали на особливий облік усіх культпрацівників, що залишилися в окупації. Це був поширений пропагандистський крок, щоб прикрити справжні цілі захоплення українських земель. На фоні закритих магазинів та величезних спекулятивних цін на ринках відкриття культурних закладів сприймалося більшістю населення, спочатку, негативно, лише українська інтелігенція раділа відродженню культури в національному дусі. Згодом ейфорія перших днів змінилася буднями окупації: населення сприйняло функціонування культурних установ як засіб відволікання від жахів буденного життя, а націоналістичні сили – як спосіб збереження українських традицій.

Історію розвитку театру в період окупації М.Гайдабура запропонував розділити на декілька етапів [4]:

Перший – становлення (середина 1941 – початок 1942 року). Характеризується швидкістю утворення нових колективів, орієнтацією на національно-патріотичну тематику, при низькому художньому рівні та відсутності матеріальної бази. Початок репресій серед націоналістичних кіл.

Другий етап – стабілізація (середина 1942-середина 1943 років). Адаптування до вимог німецької влади, стабілізація творчих колективів, налагодження контакту з глядачем. Початок руйнації театрального життя.

Третій – фінальний, позначений переломом у ході війни та відступом фашистів (середина 1943 – 1944 рр.). Характеризується дестабілізацією театральної роботи, початком евакуації та виїздом деяких акторів за кордон, звільненням території України та репресіями за співробітництво з німцями.

Підґрунтям для роботи українського театру в окупації стає легітимність, надана йому німецькою окупаційною владою, яка була зацікавлена в існуванні сцени як розваги для своїх вояків. За висловом Гітлера: „артистам на окупованих східних територіях, котрі вимушені грати під німецькою владою, необхідна бодай часткова компенсація з огляду на складні обставини" [5]. Німці дають митцям роботу, хліб, за що вони „морально" сплачують борги.

Хоча відвідували театр як українці так і німці, але мистецькі уподобання їх розрізнялись. Так, кількість відвідування оперно-балетних, опереткових вистав становить таке співвідношення: німці – 70%, українці – 30%. Але відвідування драматичного театру прямо протилежне: німці – 30%, українці – 70%. Так, театр опери та балету став мистецьким капітолієм німців, який постійно відвідували найвищі військові та партійні чини. На честь прибуття в червні 1942 р. до Києва А.Розенберга, в „Великій опері" поставили виставу „Коппелія" [6].

Драматичні театри окупованої України носили ім'я видатних українських класиків. Наприклад, театри в Білій Церкві, Черкасах, Києві були названі в честь Т.Г.Шевченка, в Полтаві – М.Гоголя, в Кременчуці – І.Тобілевича. До речі, на театральній сцені існували образи, згадка про які була заборонена в реальному житті, це постаті євреїв та циган („Циганка Аза"). Так само й антимосковські політичні настрої не відбивалися в українському театрі на репертуарі російських класиків драматургії О.Островського, М.Гоголя, О.Толстого, а серед західноєвропейських п'єс, на першому місті стояли не німецькі, а французькі (Мольєр) та італійські (Гольдоні).

Театральне життя відновило свою діяльність в перші місяці окупації. В Києві з середини жовтня 1941 року почали підготовчу роботу три українські театри [7]:

- міський український драмтеатр ім. Т.Г.Шевченка, під керівництвом І.Сагатовського, в якому грало 45 акторів;

- музично-драматичний театр ім. Г.Затиркевич-Карпинської, в будинку колишньої оперети, під керівництвом Ю.Григоренко;

- Київський драматичний театр ім. М.Садовського в приміщенні російського драматичного театру ім. Лесі Українки. Очолив директор М.Радомецький, а художнім керівником став М.Тінський (М.Л.Перепеліцин).

Поки останній готував до відкриття драму Л.Старицької-Черняхівської „Гетьман Дорошенко", перші два театри вже гастролювали по області, ставлячи вистави в Білій Церкві, Умані та інших містах [8].

На початку листопада 1941 року в Києві почали працювати два музичні колективи: „Мюзік-хол", який складався з артистів філармонії, естради та цирку та „Веселий театр", створений на базі театру-мініатюр, ляльківого театру і який мав в своєму складі 82 артисти естради, як повідомляла газета „Література та мистецтво" в жовтні 1941 року [9]. В 1942 році перший був реорганізований в театр „Вар'єте", що давав свої концерти в приміщенні закритого музично-драматичного театру ім. Затиркевич-Карпинського. В будинку драматичного театру ім. Садовського з 24 травня почав працювати театр оперети, реорганізований з „Веселого театру" та інших закритих театрів. Керував оперетою С.Жданов, а потім Л.Новиков. При театрі існувала балетна студія. Після закриття в серпні 1942 року основний склад оперети влився в склад Київської опери. На час закриття в театрі працювало 202 чол., з них 22 актора, 27 учнів балетної студії, 36 чол. хор та оркестр, 19 балет [10].

По районних центрах місцеві драматичні театри діяли весь період окупації до відходу німецьких військ. Це пояснюється допомогою місцевої української

адміністрації. Так, весь період окупації в Кременчуці працював міський театр імені І.Тобілевича, під керівництвом режисера Н.Баля. Театр крім вистав ще й давав благодійні концерти на користь шпиталю для військовополонених. Крім театру місто мало свій хоровий гурток та духовий оркестр. Працював драмгурток і в Крюкові, що під Кременчуком []. В Умані театр почав працювати з лютого 1942 року, створений на базі аматорського гуртку. Пізніше з Києва до Умані приїхав М.Тінський, який організував групу малих форм „Вар'єте", в якому і став художнім керівником при директорові з фольксдойчів Лерхе [11]. Функціонував селянський театр в Обухові, український драмтеатр ім. Котляревського в Кагарлику, самодіяльний театр в Ржищеві. В Баришівському районі існувала капела бандуристів з 8 осіб, які мали великий репертуар, при районній управі організували ще й духовий оркестр (9 осіб) та аматорський хор на 30 чол. По селах також були організовані аматорські драматичні гуртки [12].

В м. Білій Церкві за квітень 1942 року в театрі пройшли п'єси: „Украдене щастя" І.Франка, „Мірондоліна" Гольдоні, „Коварство и любовь" В.Шекспіра. Твори звучали як на німецькій, так і на українській та російських мовах. При театрі працювали духовий та джазовий оркестри та хорова капела [13].

Весною 1943 року в Києві був створений український театр комедії, який підпорядковувався відділу пропаганди рейхскомісаріату. Директором став німецький лейтенант П.Беккерс, а художнім керівником – В.Ходський [14], режисер В.Лісовський. Пізніше театр взяв назву „Дніпротеатр", який в цей час поповнився евакуйованими акторами з звільненої радянськими військами території. В цей час організувався український драматичний театр і при київському штадтскомісаріаті, директор якого став німець Фрайнбергер, а фактично керували театром Г.Завадович з М.Тінським (художній керівник). Восени 1943 р. перед відступом з Києва ці обидва театри об'єдналися в театр „Українська драма" на чолі з доктором Беляміновим, який згодом влився в склад „Кляйнкунстеатру", під керівництвом Ганс Гелена, що виїхав в Німеччину.

У колишньому Ворошиловграді в 1942 р. відкрився новий український драматичний театр імені Т.Г. Шевченка. Театр знаходився у приміщенні колишнього Театру юного глядача. Директором театру був п. Дубінін, режисером – Бондаренко, композитором – Гавриленко. Протягом серпня 1942 р. колектив театру проводив репетиції вистав «Наталка Полтавка», «Циганка Аза» та «Безталанна» з якої і планувалось почати 1 вересня 1942 р. театральний сезон [15]. Проте, прем'єра-відкриття відбулась лише 10 вересня. Поставили драму Тобилевича «Безталанна» на 5 дій. Ціни на квитки коливались від 8 до 20 крб [16]. Крім того у місті було відкрито 26 серпня 1942 р. театр «Кабаре» на зразок закордонних театрів. Він займав приміщення колишнього кінотеатру імені Сталіна. Зокрема дирекція театру запрошувала німецьких і італійських артистів до співпраці [17]. На прем'єрному виступі перше місце в програмі зайняла капела бандуристів на чолі керівником Джуржієм. Крім капели виступали акордеонист з класичними творами та італійський солдат який показував публиці карточні фокуси [18].

Отже, не можна все-таки ігнорувати факт існування театрального мистецтва. Адже, в середньому за роки окупації кожен театр поставив до 20 постановок. Обслуговуючи потреби армії завойовників, як цивільних так і військових, акторські трупи намагалися зберегти традицію розвитку українського театрального мистецтва, започатковану ще І.Тобілевичем, М.Старицьким. В подальшому дана проблематика потребує більш детального вивчення, зокрема, в питанні ідеологічного значення театрів.

Література

1. Коваль М. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Український історичний журнал. – К. – 1993. – № 9. – С. 13-28; Коваль М. Доля української культури за "нового порядку" 1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – К. – 1993. – № 11-12. – С. 15-38.
2. Ревуцький В. Нескорені березільці: Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська. – Нью-Йорк, 1985; Ревуцький В. В орбіті світового театру. – Київ – Харків–Нью-Йорк, 1995; Ревуцький В. Віра Левицька. Життя і сцена. – Торонто–Нью-Йорк, 1998; Ревуцький В. По обрію життя. – Київ, 1998.
3. Гайдабура В. Театр, захований в архівах. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944): Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі. – К.: Мистецтво, 1998.
4. Гайдабура В.М. Назв. праця. – С. 75.
5. Гайдабура В.М. Назв. праця. – С. 72.
6. Гайдабура В.М. Назв. праця. – С. 72.
7. Гайдабура В.М. Назв. праця. – С. 19.
8. Літаври. – 1941. – 7 грудня.
9. Малаков Д. Згадка про трьохсот киян з 1942 р.// Київська старовина. – 2000. – №5. – С.76-95; Літаври. – 1941. – 19 жовтня.
10. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р–2356, оп. 13, спр. 29, арк. 1.
11. Фарина С.Я. Національно-культурне життя на Кременчуччині в роки гітлерівської окупації (1941-1943 рр.) // Науково-теоретична конференція. До 50-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників. – Кременчук, 1994. – С. 36.
12. Гайдабура В.М. Назв. праця. – С. 54.
13. ДАКО. – Ф. Р–2418, оп. 1, спр. 13, арк. 60.
14. ДАКО. – Ф. Р–2225, оп. 3, спр. 87, арк. 8; оп. 1, спр. 770, арк. 2.
15. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-1755, оп. 1,спр. 1, арк. 1.
16. ДАЛО. – Ф. Р-1755, оп. 1,спр. 1, арк. 10.
17. ДАЛО. – Ф. Р-1755, оп. 1,спр. 1, арк. 3.
18. ДАЛО. – Ф. Р-1755, оп. 1,спр. 1, арк. 10.

Дьяконихин А.В. Театральная жизнь в Украине (1941-1944 гг.): исторический аспект.

Исследована театральная жизнь Украины во время немецко-фашистской оккупации. Показаны общие черты формирования и деятельности театров.

Ключові слова: *театр, театральне життя, репертуар, культурний простір.*

Dyakonikhin A.V. Theatrical life in Ukraine (1941-1944): historical aspect.

Theatrical life of Ukraine is investigational during fascist occupation. The general lines of forming and activity of theaters are rotined.

Key words: *theater, theatrical life, repertoire, cultural space.*

УДК 82-92:821.161.1 Даль

Євдокимов М.О.

УЗАГАЛЬНЕННЯ Й АНАЛІЗ ІСТОРІЇ ПУБЛІКАЦІЙ ПРО ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ - ПИСЬМЕННИКА Й ПУБЛІЦИСТА

У статті узагальнюється й коротко аналізується репертуар видань по бібліографії творчості Великого лексикографа, письменника-публіциста, близьких до теми: "Історія й мотиви публіцистичної діяльності Володимира Даля". Намічені шляхи подальшого розкриття цієї теми.

Ключові слова: *життя й творчість Даля, історія, публіцистика, листування, статті про медицину, спогади про Даля.*

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що обрана нами тема для докторської дисертації "Історія й мотиви публіцистичної творчості Даля" вимагає окремого узагальнення й аналізу вже створених праць про внесок цього видатного поборника російської мови, невтомного борця за включення в літературну мову ємних, точних і дивно поетичних простонародних слів і словосполучень, а також прислів'їв і приказок.

Подібного роду спроби в науці вже неодноразово вживали. Так, приміром, в 2007-м р. кандидат філологічних наук Н.Л. Юган видала бібліографічний покажчик "В.І. Даль: Біографія й творча спадщина" [1]. Однак ні в цьому покажчику, ні в інших працях немає узагальнення а тим більше аналізу публікацій про В. Даля як письменника-публіциста. Звідси ціль даної статті - відновити даний пробіл і на основі вже виданих робіт більш повно й вичерпно розкрити зазначену вище тему й зробити відповідні висновки.

Дореволюційні й радянські книгознавці й історики літератури й журналістики зробили чимало для виявлення, що цікавить нас репертуару добутків у вітчизняній і західноєвропейській науці про багатогранну творческой діяльності Володимира Даля. Дане положення підтверджується багатьма дослідниками життя і творчості В. Даля. Вся література з даного питання на січень 2007 року становить 361 одиницю. Її можна розділити на роботи загального характеру, яких налічується понад 30. Серед них можна виділити найбільш значимі за обсягом, змістом і висновками праці М.Я. Бессараб «Владимир Даль» [2; 4], М.О. Булатова, В.І. Порудомінського «Собирал человек слова…: Повесть о В.И. Дале» [4], З.І. Власової «В.И. Даль» [5], А.О. Зражевського «О литературных псевдонимах В.И. Даля» [6], Т.О. Ісаченко «Я думаю по-русски» [7], В. Лосєва «Великое благо: Даль Владимир Иванович (1801-1872)» [8], Г.П. Матвієвської, І.К. Зубової «Владимир Иванович Даль, 1801-1872» [9], Є.Р. Ольховського «Владимир Иванович Даль» [10], В.І. Порудомінського «В.И. Даль, 1801-1872 гг.» [11], його ж: «Жизнь и слово: Даль: Повествование: Для среднего и старшего возраста» [12], «Что может сделать один?»: Путь Даля и движение литературы» [13], П.П. Татурова «...И слово это было – Россия» [14], П.С. Фатєєва «Михаил Михайлов – революционер, писатель, публицист» [15], Ю.П. Фесенка «Судьба Казака

Луганского: (Пробл. творчества и биогр.)» [16], його ж: «Шестые Международные Далевские чтения: «Владимир Даль и мировая культура», що відбулися в Луганську [17], Ф.П. Філіна «В.И. Даль и русская культура» [18], Д.П. Шестакова «В.И. Даль» [19].

З даного списку ми виділяємо особливо близькі до нашого дослідження роботи. Особливе місце в нему загального характеру про життя і творчість В.І. Даля займають статті з енциклопедій і бібліографічних словників. Їх налічується більше тридцяти [20]. Кожна з них обсягом одна-чотири сторінки. Першим статтю про В. Даля для «Справочного энциклопедического словаря» за редакцією А. Старчевського ще за життя Володимира Івановича написав в 1855 р. С.В. Максимов, і цим вона цінна [21]. З тих пір майже у всіх біографічних енциклопедичних словниках і енциклопедіях, що виходили в 1874, 1876, 1878, 1883, 1886, 1888, 1889, 1893, 1907, 1909, 1910, 1911, 1912, 1915, 1930, 1959, 1964, 1971, 1972, 1977, 1990, 1992, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001 роках, були розміщені статті про головні віхи в життєдіяльності Володимира Івановича, названі його головні літературні і публіцистичні твори, зазначені його заслуги у різних галузях науки і літератури. Серед них слід виділити завдяки глибині викладу матеріалу оцінки світогляду В. Даля, його внесок в розвиток слов'янської культури, літератури і публіцистики статті в «Справочном словаре о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и списке русских книг с 1725 по 1825 г.» [22], а також в «Критико-биографическом словаре русских писателей и ученых» С.О. Венгерова [23], «Энциклопедическом словаре» Брокгауза и Єфрона [24], в «Биографиях лучших писателей» німецького автора Ф. Коппена [25], в «Русском биографическом словаре» за редакцією О.О. Половцова [26], «Энциклопедическом словаре Русского библиографического института Гранат» статтю І.О. Бодуена де Куртене «Владимир Иванович Даль» [27].

У радянський період опубліковані ідеологічно перероблені статті про Даля у «Большой советской энциклопедии» [28], «Малой советской энциклопедии» [29], «Краткой литературной энциклопедии» [30], в бібліографічних словниках «Русские писатели» [31], «Советской военной энциклопедии» [32], «Оренбургской Пушкинской энциклопедии» [33], в «Русском библиографическом словаре», який вийшов в 1999 р. в 20 томах [34], в енциклопедичному словнику «Николаевцы» [35], «Школьном энциклопедическом словаре» [36], «Оренбургской биографической энциклопедии» [37], а також в енциклопедичному словнику-довіднику «Самые знаменитые люди России», складеним О.М. Щукиним [38], і бібліографічних матеріалах «Отечественные лексикографы XVIII-XX веков» [39].

Сьогодні відомі 33 біографічних матеріали про В. Даля, що дозволяють на точній документальній основі робити висновки про його суспільно-політичний світогляд. На думку М. Полевого, необхідно всебічно знати особисте і суспільне життя письменника, щоб показати «образ поэта из его творений» [40, 1]. До цього слід додати, що обставини особистого і суспільного життя письменника лише пояснюють специфіку його творчості і причини, що сприяли або перешкоджали розкриттю його таланту як публіциста.

Для нашого дослідження зі всієї великої кількості вищеназваного матеріалу про життєдіяльність В. Даля перш за все цінна «Автобиографическая записка» самого Володимира Івановича [41; 42; 43], а також «Очерк истории Морского кадетского корпуса: С приложением списка воспитанников за сто лет» [44; 45; 46; 47; 48], «Исторические записки и материалы за сто лет» товариства любителів Російської словесності при Московському університеті [49] та ін.

Останні названі нами видання є цінними через те, що в них історично точно подані такі важливі факти з життя письменника-публіциста, як «В.И. Даль в списке почетных членов Общества», «В.И. Даль в списке действительных членов Общества», «К истории издания «Словаря живого великорусского языка» В.И. Даля» и единогласном избрании без баллотировки В.И. Даля почетным членом Общества», «О докладе А.А. Котляревского о заслугах В.И. Даля по составлению «Словаря живого великорусского языка» на 241 заседании членов Общества и о письме В.И. Даля А.И. Кошелеву о возврате денег, пожертвованных на издание «Словаря живого великорусского языка»; цінні також «Информация о статье А.А. Котляревского «О значении «Словаря живого великорусского языка, составленного В.И. Далем», прочитанной на 248 публичном заседании Общества 31 декабря 1867 г.» [49], «Некролог П.И. Бартенева» [50], «Юбилейные торжества в РГБ» про святкування 200-річного ювілею В.І. Даля і відкритті його бюсту в Російській державній бібліотеці [51], «Горели венчальные свечи» А. Ганюшкіна про вінчання В.І. Даля другим шлюбом в с. Нікольськоє, нині Сакмарського району Оренбурзького краю [52].

Цінні відомості про публіцистичні матеріали В. Даля містяться в дисертації А.Л. Гулака «В.І. Даль і Україна» [53]. У Оренбурзі в 1983 році була видана книга «Исследователи Оренбургского края», в якій міститься наукова стаття «Даль Володимир Іванович, 1801-1872» про заслуги В. Даля в дослідженнях Оренбурзького краю [54].

Важливий внесок до вивчення суспільних поглядів Даля зробила його онука О.В. Даль, перу якої належить нарис «Моя жизнь: (Для детей моих)» [55]. Цікаві факти з життя В. Даля навів у своїй праці «Некоторые обстоятельства жизни Владимира Ивановича Даля» його товариш по Морському корпусу Д.І. Завалишин [56]. Луганці В.І. Висоцький і Т.Н. Свиридова детально висвітили життєвий шлях В. Даля в путівнику «Дом-музей В.И. Даля» [57].

У публіцистичній спадщині В. Даля велике місце займає його листування. Так або інакше, виступаючи в будь-якому жанрі, публіцисти через засоби інформації звертаються до людей, чекають їх відгуків. Але є жанр безпосереднього звернення до них. Це – відкритий лист. Він має перевагу безпосереднього звернення до великої кількості людей, а також окремої людини. Цей жанр публіцистики став провідним для Даля.

Історія становлення і розвитку жанру листа починається на Русі з «Поучення» Володимира Мономаха, «Слова до князів» – невідомого автора, «Переписки Ивана Грозного с князем Курбским», «Послания» Герасима Смотрицького і Івана Вишенського, зокрема, послання останнього князю

Василію, а Г. Смотрицького – «К народам русским». Особливо цінно для зрозуміння жанру листування в творчості публіцистів, у тому числі і Даля, «Послание до всех вообще, в Лядской земле живущих» Івана Вишенського [58, 122].

З розвитком газетно-журнальної справи в Росії зростало значення епістолярної публіцистики. «Усі відомі майстри друкованого слова від Ломоносова до Чернишевського, від Короленка до Толстого в Росії, від Шевченка до Франка в Україні зверталися в своїй багатогранній діяльності до цього жанру» [59, 255].

Багатоадресне листування і Володимира Даля. За даними Російської державної бібліотеки, більше 40 листів з неї опубліковано з коментарями в наукових журналах, періодиці [20, 73-75].

Вивченню змісту епістолярної спадщини Даля присвятили свої роботи К. Бер [60], Н.П. Борсуков [61], С.П. Шевирьов [62], О.В. Головнін [63], М.Г. Козлова [64], В.М. Лазаревський [65], Г.П. Матвієвська, І.К. Зубова [66], О.О. Ільін-Томіч [67], Ю.М. Акунін [68], Г.П. Матвієвська і А.Г. Прокоф'єва [69], В. Дерягін [70], А. Прокоф'єва [71], П.А. Путятін [72], В.І. Савва [73], Е.Е. Пастернак [74], П.І. Ципляєв [75].

Проте ці та інші автори в основному лише наводять і коментують листи Даля різним кореспондентам або висловлюються з приводу окремих подій як в житті письменника-публіциста, так і в суспільному житті Росії і України, не торкаючись проблем розвитку і становлення жанру листування в роки його творчої діяльності. Сюди належать праці про В.І. Даля як державного службовця, його офіційній ідейній позиції в питаннях державної служби [76]. Професор Г.П. Щедрова висвітлила проблему «Владимир Иванович Даль – на службе государства» [77].

У окремий блок входить наукова і науково-популярна література про життя і творчу діяльність В. Даля в Оренбурзі і Казахстані, що нараховує 45 одиниць. Для повнішого розкриття теми «Володимир Даль як публіцист» цінними є видання О. Бєлого «Рапорт Даля» [78], Д.А. Броннікової «Даль в Оренбургском крае: (К 140-летию приезда В.И. Даля в Оренбург») [79], К.А. Буха «Из воспоминаний К.А. Буха»: Приезд в Оренбург: О знакомстве с А.С. Пушкиным» [80], В.В. Гасарова «Произведения В.И. Даля как источник по истории Оренбургского края» [81]. Важливе з точки зору вивчення листування на сторінках періодичних видань В.І. Даля з В.Ф. Одоєвським (1835, 1837 рр.), дослідження, проведене П.І. Шлейден, її спогади про Пушкіна, розповіді, записані 17 січня 1860 р. П.І. Бертенєвим, записи, опубліковані в 1907 р., унікальне видання «В.И. Даль: Оренбургский период жизни» [82]. До цього переліку належить видання «Оренбург» [83] і «Хивинский поход» [84] із спогадами дочки письменника-публіциста Є.В. Даль. Н.В. Євстратов в брошурі «В.И. Даль и Западный Казахстан» [85; 86] приводить важливий для нас уривок з листа Володимира Івановича до П.І. Шлейден від 4 серпня 1837 року. Цьому ж автору належить книга «Русские писатели в Казахстане» [87], в якій розповідається про перебування Даля в Уральське, про його зв'язки з Казахстаном.

У 2001 році в Луганську була проведена зустріч далезнавців за «круглим столом», присвячена 190-річчю з дня народження Володимира Івановича Даля. У однойменному виданні [88] також містяться матеріали, що цікавлять нас, про збирання і дослідницьку діяльність Даля в Оренбурзькому краї. Г.П. Матвієвська в дослідженнях «Рукопись, найденная в Оренбурге» [89] і «Первый музей Оренбурга» [90] розповідає про рідкісні архівні документи, що стосуються діяльності В. Даля в Оренбурзі. Цій проблемі присвячена і робота М.М. Модестова «Володимир Іванович Даль в Оренбурзі» [91]. У ній, окрім покажчика літератури про життя і діяльність В.І. Даля, наведено перелік його публіцистичних творів і наукових праць, а також тексти листів Ф.Ф. Брандту і О.І. Середі. Д. Ніколич наводить характеристику публіцистичних праць В.І. Даля про Казахстан в книзі «К русско-казахским литературным отношениям» [92]. Прикмети оренбурзького побуту в розповідях Даля про його творчу діяльність в Оренбурзькому краї детально висвітлюються в роботах П.Є. Попова [93], В.Ю. Прокоф'євой [94], Н. Прянишникова [95; 96; 97], В.Л. Савельзона [98; 99], П. Столпянського [100; 101] та ін.

Проте ближче до теми даної наукової роботи стоять дослідження М.В. Сафронової про відбиття говірок уральських козаків в творах В.І. Даля [102] і М. Чеснокової про нариси і наукові праці письменника, написані їм під час його перебування в Уральську [103].

Відомо п'ять дослідницьких робіт про діяльність В.І. Даля в Нижньому Новгороді [104; 105; 106; 107; 108]. Серед них ближче нам за темою одна з них – «Просветительская деятельность В.И. Даля в удельной деревне Нижненовгородской губернии» О.В. Сєдова [106], в якій згадується ряд журналістських праць письменника.

Численні також наукові і науково-популярні роботи різних авторів про В.І. Даля – фольклориста і етнографа. В даний час їх налі-чується більше двадцяти п'яти [20]. В першу чергу це література про збірку прислів'їв В. Даля, про жанри усної народної творчості, про нариси Даля про козаків Уралу, про його етнолінгвистичну спадщину [109; 110; 111; 112; 113; 114]. В.В. Ніякий дав можливість познайомитися нам з невідомими «Отрывочными путевыми заметками В.И. Даля» [115], Ю.А. Новиков досліджував матеріали російський-фінського симпозіуму про етнолінгвістичну спадщину В. Даля [116], а Т.О. Новикова детально охарактеризувала когнітивну метамовну діяльність носія повсякденної свідомості на матеріалах прислів'їв [117], що буде використано нами при розгляді індивідуальності стилю В.І. Даля. М.С. Плещунов і В.І. Порудомінський наводять історію друкування «Пословиц русского народа» В.І. Даля, характеризують їх особливості [118; 119; 120; 121; 122], а В.І. Чернишов – його праці в галузі вивчення російської мови і російського народу [123]. В.І. Даль як пареміолог розглянутий детально М. Шахновичем в «Краткой истории собирания и изучения русских пословиц» [124]. У свою чергу С.Г. Юлдашбаєв на десяти сторінках розглянув етнографічні дослідження життя народів Оренбурзького краю В.І. Далем [125]. В цьому відношенні цікава і робота французького ученого C. Carey «Les proveres erotigues russes» [126].

Велика кількість наукової і популярної літератури про В.І. Даля як натураліста [127, 80-81]. Як відомо, в 1838 році Даль був обраний членом-кореспондентом Російської Академії наук по відділенню природничих наук за зібрання колекцій флори і фауни Оренбурзького краю. Цьому періоду життя і діяльності Даля присвятили свої роботи Г.П. Матвієвська, М.О. Надель-Червінська, П.П. Червінський, В.І. Порудомінський, О.О. Чибильов та інші [128; 129; 130; 131]. Їх видання є серією наукових статей, тематичних випусків, підібраних в певному порядку словарних матеріалів, мета яких – познайомити читача з мовним і культурним шаром російської національної традиції, відображеної в «Толковом словаре живого великорусского языка» і «Пословицах русского народа» В.І. Даля, світом птахів в словнику В. Даля, з прикметами, пов'язаними з цим світом, про психологію казок і знакові системи смислів, психофізичною мораллю традиційної свідомості, Деривацією системою кодування сакрального, створення світу і міфічних птахів східних слов'ян, з іменами птахів в поетичній номінації Анни Ахматової, про Даля як перекладача книги Е.А. Еверсмана «Естественная история Оренбургского края». Зазначена література необхідна буде нам для нашого дослідження таких науково-публіцистичних матеріалів В. Даля, як його наукова стаття «О козьем пухе» та ін.

Володимир Іванович написав також багато статей і листів на медичні теми. Ці матеріали з погляду медиків досліджуються понад сто п'ятдесят років. Тема «В.І. Даль – лікар» багато разів підіймалась на сторінках медичних журналів, зокрема – на сторінках «Вестник хирургии», в якому опублікована велика дослідницька стаття Я.І. Коца «Володимир Іванович Даль» [132].

Проте тема «Володимир Даль як публіцист» ні в цьому, ні в інших матеріалах про Даля-лікаря не тільки не розроблялася, але і не порушувалась, хоча це важливо при з'ясуванні публіцистичних мотивів газетно-журнальної творчості Володимира Івановича в роки його роботи лікарем і після.

З цього боку, наприклад, цікава науково-популярна книга Л.А. Дорожиної «Владимир Даль: восхождение к гомеопатии» [133]. У ній наводяться не тільки деякі маловідомі факти біографії Володимира Даля, але і даються оцінки його лікарської і публіцистичної діяльності. Так, Л.А. Дорожина повідомляє, що, відчувши розчарування в існуючій медицині, залишивши лікарську практику, В.І. Даль важким шляхом пошуку Істини прийшов до гомеопатії і залишився її гарячим прихильником. Він був ініціатором проведення при Петербурзькій лікарні унікального восьмирічного експерименту, результати якого підтвердили перевагу гомеопатичного методу. У Нижньому Новгороді за ініціативою В.І. Даля була відкрита Удєльна лікарня, де «іншого терапевтичного лікування, окрім гомеопатичного», не було. Все це сталося однією з причин публічних виступів В. Даля, він усвідомив, що тільки через періодичні видання можна довести до широкої аудиторії результати особисто проведених над собою дослідів.

Його листи друзям – доктору Карлу Карловичу Зейдліцу, князю Володимиру Федоровичу Одоєвському («О гомеопатии»), лист до хворого приятеля («Верующие и неверующие»), опублікований в 1861 році в часописі

«Гомеопатическое лечение», «стали свідченням його професійного і громадянського подвигу» [133, 27] і однією з вершин публіцистичної майстерності лікаря, що буде детальніше підтверджено в наступних розділах монографії.

У медичній науці гомеопатія розглядається зазвичай як один з методів існуючої медицини (поряд з траволікуванням, фізіотерапією і т.д.) і ніколи – з позиції некласичної медицини, самостійної медичної науки. Принцип існуючої пануючої медицини – нейтралізувати, усунути, подавити симптоми хвороби. Гомеопатична медична наука, діючи за іншим принципом, допомагає там, де звичайна медицина безсила. Але на початку 1833 року Володимир Іванович категорично виступив проти гомеопатії, і свою категоричність він виклав в статті «Самуил Ганеман Pseudomessias medicus всеразводитель», яку опублікував в одному з наймасовіших на той час журналів «Сын Отечества» в надії попередити широкі верстви населення про ніби «шарлатанство» Ганемана і його палких послідовників в Росії.

Проте звернення Даля до гомеопатії відбулось у тому ж 1833 році в Оренбурзі (1833-1840) [133]. Через чотири роки він мужньо і покаянно напише в листі до князя В.Ф. Одоєвського, який за згодою його автора було опубліковано в журналі «Современник» № 12 за 1838 р. під заголовком «О гомеопатии»: «Я знаю по опыту, что нелегко отступать от слова, за которое по крайнему разумению и убеждению стоял горою; нелегко принять и отстаивать другое, которое сам назвал доселе исчадием сумасбродства или обмана. Насмешки, толки и пересуды – все это может устрашить и застращать даже и честного благомыслящего человека» [133, 47-50]. З висоти XXI століття ми бачимо, що ніщо не злякало Даля і він відкрито розповів про свій шлях до Істини в «Современнике» – журналі, засновники і редактори якого були прихильні до правди життя у всіх її виявах.

Життєвий шлях будь-якої творчої особи особливо емоційний. Кожен поворот життєвого шляху висвітлює нові душевні якості, вчинки, які сприймаються оточуючими абсолютно протилежно. Із цього приводу П.І. Мельников відмітив: «Сумління не дозволило йому займатися справою, в яку він більше не вірив, – і до того ж якою ще справою, від якої залежало життя багатьох людей». За його словами, він «остаточно» зневірився у звичайному алопатичному способі лікування» [134, т. 1, XVIII]. Будучи людиною незаможною стану, він, проте, знайшов в собі достатньо твердості, щоб строго слідувати внутрішньому переконанню. «Незважаючи на те, що не було у нього ніякого майна, він вийшов у відставку і зовсім полишив медичну практику» [133, 31]. Проте такий поворот долі привів його до необхідності відкритого публіцистичного осмислення не тільки погляду на стан тодішньої медицини, але і власного світовідчуття, що важливе для розуміння публіцистичних поглядів Володимира Івановича на питання виховання в Росії в другій чверті XIX століття.

З цієї точки зору важлива і численна література спогадів про В.І. Даля за темою: «В.И. Даль и А.С. Пушкин» [135, 82-85]. Як вихідний матеріал для частини нашого дослідження необхідно буде праця з 703 сторінок В.В.

Вересаєва «Пушкин в жизни: системный свод продленных свидетельств современников» [136]. У ній на сторінках 580-604 наводиться справжнє науково-публіцистичне свідоцтво В.І. Даля про поранення і смерть О.С. Пушкіна, участь у розтині його тіла.

Про цікаві риси характеру і особистості В.І. Даля розповідається в спогадах про нього Я.К. Грота [137]. Тут же наводиться запис автобіографії В.І. Даля за його розповіддю. Проте для нашого дослідження понад усе важливі в цьому виданні листування Я.К. Грота з В.І. Далем і листи В.І. Даля до Г.П. Гельмерсена.

Про Московський період життя Даля і його близьких розповідається в спогадах дочки Е.В. Даль і онуки О.В. Демидової [138; 139], в яких указуються деякі причини, що змусили Володимира Івановича звернутись до публіцистики. В.В. Майков в брошурі «Сказка о рыбаке и рыбке» Пушкина и ее источники» [140] подає інформацією про те, що сюжет казки повідомлений О.С. Пушкіну В.І. Далем. Тут же наведені спогади В.І. Даля про О. Пушкіна.

Новим предметом для нашого дослідження поділився Ю.П. Фесенко в статті «Стихотворное обращение В.И. Даля к А.С. Пушкину» [141].

Разом з тим найширша бібліографія представлена з розділу «Творчість В.І. Даля – лінгвіста-лексикографа і письменника» [20, 86-104], що нараховує більше, ніж сто п'ятдесят публікацій. Але лише в незначній частині з них згадуються і аналізуються публіцистичні твори Даля, та й то уривками, не повністю, фрагментарно. Такі, наприклад, статті Г.В. Морозової «Словесный портрет в физиологическом очерке» [142, 55-59], К.Г. Тарасова «Поиск исконных основ национальной культуры в творчестве В.И. Даля: на материале «Пятка первого» [142, 80-85], С.О. Фомичева «Актуальный Даль» [142, 111-112], Л.В. Юсупової «Возможности изучения этнолингвистической проблематики по Словарю В.И. Даля» [142, 151-152], І.А. Магеррамова «От пословиц русского народа» В.И. Даля до современных паремий: (Некоторые наблюдения над структурой и семантикой малых текстов)» [142, 178-183], Т.О. Чеботникової «Проблема экологии языка в физиологическом наследии В.И. Даля и его современников» [142, 231-236], І.О. Шевякової «Живая речь в прозаических произведениях В.И. Даля» [142, 237-240], І.М. Габдулгафарової «Образ жизни уральского казачества в описании В.И. Даля» [142, 256-259], Г.П. Матвієвської «Новые данные о научной деятельности В.И. Даля в Оренбурге» [142, 274-277], С.А. Ханаша «Вопросы политической жизни общества в «Толковом словаре живого великорусского языка» В.И. Даля» [142, 292-297], І.Є. Брякової «К вопросу об изучении творчества В.И. Даля в школе» [142, 321-325], С.Л. Вашкинеля «Пейзажные зарисовки в «Новых картинах русского быта» В.И. Даля» [142, 326-332], Я. Горячка і В. Горячка «О духовных привязанностях В.И. Даля» [142, 333-338], Ю.Г. Пихтіної «Провинциальный город в рассказе В.И. Даля «Домик на Водяной улице» [142, 360-364], Н.Л. Вершиніної «Жанр «физиологии» в творчестве В.И. Даля и традиция русского литературного анекдота» [142, 218-228], Ю.В. Лазарева «Национальный характер в литературном творчестве В.И. Даля» [142, 259-268], В.В. Тихомирова «В.И. Даль и натуральная школа» [143, 282-294], С.М. Усманова

«В.И. Даль и «восточно-западные» искания русской интеллигенции» [143, 295-296], Л.Г. Чапаєвої «Лингвистическая концепция В.И. Даля в контексте идеологии славянофильства» [143, 297-306], Ю.А. Воронцової «Пословицы из словаря В.И. Даля – источник образности языка современной публицистики» [143, 154-157], Н.Б. Єгошиної «Использование заимствований в языке журналистики электронных средств массовой информации» [143, 164-171], Н.В. Мозгалової «Композиционно-стилистическая структура текста: универсальные приемы смыслоразмещения: (На материале одного рассказа В.И. Даля» [143, 199-207], І.В. Тяпкової «О дуальной семантике русских пословиц: текст и контекст: (На материале сборника В.И. Даля «Пословицы русского народа» [143, 420-428].

Окрім цього, проблеми мовної культури в словотворчості В.І. Даля торкаються такі учені, як А.Ю. Дейкіна [144], Ю.П. Фесенко в статті «Идейно-художественное своеобразие очерка В.И. Даля «Денщик» [145, 35-36], О.В. Никітенко – в «Отчете о деятельности II Отделения Имперской Академии наук за 1872 год» [146], І.А. Співак – в статті «В. Даль и украинская культура его времени» [147, 5-7], Ж.Т. Ляхова – «Проблемы творчества Г.Ф. Квитки-Основьяненко в рецензиях В.И. Даля» [147, 12-14], Ю.П. Фесенко «Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года» А.С. Пушкина и «Болгарка» В.И. Даля» [147, 30-31], Е.І. Анненкова «Творчество В.И. Даля 40-х годов в контексте идейно-эстетических споров эпохи» [147, 37-40], А.Г. Прокоф'єва – «Оренбургские материалы в творчестве В.И. Даля» [147, 59-61].

Значними на сьогоднішній день є філологічні дослідження творчості В.І. Даля. Наприклад, І.В. Жогіна висвітила питання «Диалектная лексика сибирских летописей XVII в. и ее отражение в трудах В.И. Даля» [148, 30-32], І.С. Сініца – «Способы представления автора в статье В.И. Даля «О наречиях русского языка» [148, 238-241], В.А. Доманський – «Петербургский текст» В.И. Даля» [148, 295-297], І.П. Зайцева – «Лингвокультурологическая концепция Владимира Даля и осмысление целостности языка современной наукой» [148, 301-305]. У даному контексті важлива монографія М.В. Канкави «В.И. Даль как лексикограф» [149] та ін.

Про «Толковый словарь живого великорусского языка» В.І. Даля написано понад 80 фундаментальних робіт [20, 100-105]. Для нашого дослідження актуальними є лише видання «Занимательное путешествие по страницам истории русской лингвистической науки» В.Д. Янченка [150], в якому в підрозділі «Великий ученый-лексикограф В.И. Даль» и его «Толковый словарь живого великорусского языка» згадуються окремі публіцистичні матеріали Володимира Івановича і повідомляється про зарубіжні дослідження A.V. Blyume, що розглянув історію підготовки І.О. Бодуеном де Куртене третього видання «Словаря…» В.І. Даля [151] і Gajdamowisz – Mazureke, що уточнив учення про полонізми в третьому виданні словника В. Даля [152]. Тут же дана оцінка критиками третього видання цього словника, в якій є посилання на публіцистику В. Даля [153].

Різноманітна наукова література про художню творчість В.І. Даля. Оскільки в нашому дослідженні мова йде і про письменницьку публіцистику великої лексикографії, то в даному контексті цікаві роботи таких учених, як «Даль – беллетрист» Є.В. Баркової [154], «Ответ Москвитянину» В.Г. Бєлінського [155, т. 8], в яких говориться про всебічний талант В. Даля. У «Письме к Боткину» Віссаріон Григорович зробив розгорнений відгук про твори письменника-публіциста «Игривый», «Колбасники и бородачи», «Денщик», «Дворник», «Небывалое в былом или бывалое в небывалом» [155, т. 8, 611-617]. Більш глибоко В. Бєлінський розглянув нариси Даля як зразки жанру фізіологічного нарису в огляді-рецензії «Русская литература в 1845 году» [155, т. 8, 19-26]. Цікавий і глибокий відгук про творчість Даля-письменника зробив М.В. Гоголь в «Письме к Плетневу». І.П. Відуецька всебічно розглянула термін «Натуральна школа» і визначила її роль в становленні російського реалізму [156, 37-59]. Використання цієї та інших праць у подальшому дасть змогу виявити зв'язок художньої творчості Даля з його публіцистикою.

У 1986 році видавництво «Книга» випустило нарис В. Даля «Уральский казак» з докладними примітками до тексту, де є історія створення цього твору, що цікавить нас, відгуки про нього В.Г. Бєлінського і І.С. Тургенєва. Наведені також фрагменти листів В.І. Даля М.І. Гречу з Уральська 25 вересня 1833 року і В.Ф. Одоєвському з Орен-бурга 5 квітня 1837 року [157]. Проблему жанру казок досліджував О.В. Захаров на прикладі казки В.І. Даля «Илья Муромец: Сказка Руси богатырской» [158]. Тут же подається синтез жанрової традиції оповіді і билини в творі В.І. Даля. У статті «...Я пишу не сказку, а быль» І.К. Зубова підтверджує думку про те, що більшість повістей і розповідей В.І. Даля мають документальну, публіцистичну основу [159]. Критичні зауваження про розповідь В.І. Даля «Ворожейка» з циклу «Картины из русского быта» містяться в книзі М.П. Борсукова «Жизнь и труды М.П. Погодина» [160]. Тлумачення висловлювання, що відноситься до персонажа «Сказки о Иване, молодом Сержанте, Удалой голове, без роду, без племени, сирота без прозвища», провела З.О. Носкова в публікації «В валентиновом халате с парламентом на шее: Читая В.И. Даля» [161].

При аналізі мови публіцистичних творів В.І. Даля буде враховано дослідження В.Н. Прохорової «Использование диалектных особенностей языка в художественных произведениях Даля» [162]. Про роль фольклору Оренбурзького краю в літературній творчості В.І. Даля провела дослідження Т.Н. Пузаньова [163]. В.І. Семеновський детально висвітив селянське питання в творчості В. Даля [164], що є важливим для більш повного виявлення ідейної платформи Володимира Івановича як публіциста на зламі боротьби за скасування кріпосництва в Росії. Рання творчість В.І. Даля (30-40 рр. XIX ст.) охарактеризована з наукової точки зору А.М. Скробовою в однойменному авторефераті дисертації кандидата філологічних наук [165]. В.О. Смирнова підготувала автореферат дисертації кандидата філологічних наук «В.И. Даль и натуральная школа» [166]. В.Ф. Соколова провела історико-філологічні дослідження з художньої творчості Даля [167]. Пасхальні мотиви у творчості

Володимира Івановича, зокрема, жанр пасхального оповідання досліджував К.Г. Тарасов [168]. До цих праць додаються публікації Ф.В. Фархутдінової «Картина мира и концепты народной культуры в лингвокультурологической дилогии В.И. Даля» [169], Ю.П. Фесенка «Изображение народа в творчестве Даля и Салтыкова-Щедрина» [170]; його ж: «Проза В.И. Даля: Творческая эволюция: [Монография]» [171], «Пушкинские традиции в «Уральском казаке» В.И. Даля» [172] і «Традиции светской комедии в прозе В.И. Даля 1830-х годов» [173].

Актуальні дослідження М.І. Фетисова «Первые русские повести на казахские темы В.А. Ушакова и В.И. Даля» [174], в яких наводяться тексти листів В. Даля Джангерхану, В.О. Жуковському і П.І. Шлейден. На матеріалі творчості В.І. Даля О.Л. Фокєєв видав в 1992 році наукову працю «Истоки «этнографического направления» в русской демократической прозе второй половины XIX века» [175]. Т.В. Чикова на матеріалі творів В. Даля розглянула в 2000 році питання «Безэквивалентной лексики в произведениях русских писателей» [176]. М. Епштейн у тому ж році опублікував в журналі «Континент» багатосторінкову роботу «Однословие как литературный жанр» [177], в якій розглянув образну природу слова у творчості В. Хлєбнікова, В. Даля і О. Солженіцина. Н.Л. Юган у монографії «Художественная специфика цикла В.И. Даля «Были и небылицы» в 2006 році досліджувала ранню художню творчість Володимира Івановича, проаналізувала твори цього циклу, розглянула їх жанри і стиль, визначила місце і роль «Былей и небылиц» в історико-літературному процесі 30-х рр. XIX ст. [178].

За кордоном про творчість В. Даля вийшли наукові публікації, з яких для даного дослідження важливі лише три з них: I.T. Baera [179], «Literaturwissen schaftliches: Seminar...»[180] і L.Stieda «Aus dem Leben Dahls» [181].

Таким чином, незважаючи на велику кількість публікацій про різноманітну творчість В.І. Даля, критичних оглядів його численних творів, а також відомих робіт про публіцистику російських і українських письменників і журналістів, що співпрацювали з ним, публіцистична діяльність Володимира Івановича в повному обсязі залишається недослідженою і являє собою широке поле для наукових пошуків у цьому перспективному напрямі, що в майбутньому дозволить заповнити ще одну «білу пляму» в історії російської та української журналістики.

Література

1. Юган Н.Л. Владимир Иванович Даль.. Библиография и творческое наследие: Библиографический указатель (1950-2007). – Луганск: Альма-матер, 2007. – 231 с.
2. Бессараб М.Я. Владимир Даль. – М.: Моск. рабочий, 1968. – 264 с.: ил. – библиогр.: с. 259. – Указ. имен.: с. 260 – 263.
3. Бессараб М.Я. Владимир Даль. – М.: Моск. рабочий, 1972. –288 с.: ил.
4. Булатов М.А., Порудоминский В.И. Собирал человек слова...: Повесть о В.И. Дале: [Для сред. и ст. возраста]. – М.: Дет. лит., 1966. – 224 с.: ил., 1 л. порт.
5. Власова З.И. В.И. Даль // Русская литература и фольклор: (первая половина XIX в.). – Л.: Ленин. госуд. ун-т, 1976. – С. 34-345.
6. Зражевский А.А. О литературных псевдонимах В.И. Даля // Рус. речь. – 1991. – № 6. – С. 18-23.
7. Исаченко Т.А. «Я думаю по-русски» // Библиотековедение. – 2000. – № 3. – С. 82-87.

8. Лосев В. Великое благо: Даль Владимир Иванович (1801 – 1872) // Слово. – 1999. – № 4. – С. 11-13.
9. Матвиевская Г.П., Зубова И.К. Владимир Иванович Даль, 1801 – 1872 / Лит. ред. Э.Н. Мирзоян. – М.: Наука, 2002. – 223 с.: ил. – (Науч.-биогр. лит.).
10. Ольховский Е.Р. Владимир Иванович Даль // Деятели русской науки XIX – XX вв. – СПб., 2000. – Вып. 2. – С. 34-52.
11. Порудоминский В.И. В.И. Даль, 1801 – 1872 гг. – М.: Мол. гвардия, 1971. – 348 с.: ил. – (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр.).
12. Порудоминский В.И. Жизнь и слово: Даль: Повествование: Для сред. и ст. возраста / Худож. Ю. Иванов; послесл. В.П. Аникина. – М.: Мол. гвардия, 1985. – 222 с.: ил. – (Пионер – значит первый; Вып. 86).
13. Порудоминский В.И. «Что может сделать один?»: Путь Даля и движение лит. // Лит. обозрение. – 1987. – № 6. – С. 98-102.
14. Татуров П.П. ...И слово это было – Россия // Татуров П.П.… И слово это было – Россия; Стрежнев И. «Спаси меня… Соловецким монастырем». – М., 1990. – С. 4 – 44. – (Б-ка журн. «Молодая гвардия»; № 50 (465).
15. Фатеев П.С. Михаил Михайлов – революционер, писатель, публицист. – М.: Мысль, 1969. – 373 с.
16. Фесенко Ю.П. Судьба Казака Луганского: (Пробл. творчества и биогр.) // Лугань. – Луганск, 1995. – С. 49-67.
17. Фесенко Ю.П. Шестые Международные Далевские чтения // Рус. литература – 2002. – № 3. – С. 235-238.
18. Филин Ф.П. В.И. Даль и русская культура: (К 100-летию со дня смерти) // Вести АН СССР. – 1972. – № 9. – С. 104-108.
19. Шестаков Д.П. В.И. Даль. – Казань, 1901. – 23 с. – (Чтения в О-ве любителей рос. словесн. в память А.С. Пушкина).
20. Владимир Иванович Даль. Жизнь и творчество: Библиогр. указат. – М.: Рос. гос. биб-ка, 2004. – 136 с.
21. Максимов С.В. Даль Владимир Иванович // Справочный энциклопедический словарь / Под ред. А. Старчевского. – СПб., 1855. – Т. 4 (Прибавление). – С. 425-427.
22. Даль Владимир Иванович // Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825 г. / Г.Н. Геннади. – Берлин, 1876. – Т. 1. – С. 276 – 277.
23. Даль (Казак Луганский), Владимир Иванович // С.А. Венгеров. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. – СПб., 1888. – Т. 1, Вып. 1/3. – С. 228.
24. Булик С. Даль В.И. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1893. – Т. 10. – С. 46-48.
25. Köppen F. Th. Biographieen solcher Schiftateller. – СПб., 1907. – Bd. 2, Halfte – S. 43-239.
26. Даль Владимир Иванович // Русский биографический словарь / Под ред. А.А. Половцова. – СПб., 1915.- Т. 6. – С. 42-48.
27. Бодуэн де Куртенэ И.А. Владимир Иванович Даль // Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. – М., 1909. – Т. 17. – С. 529-532.
28. Даль Владимир Иванович // Большая советская энциклопедия. – М., 1930. – Т. 20. – Стб. 208-210, портр.
29. Даль Владимир Иванович // Малая советская энциклопедия. – М., 1959. – Т. 3. – С. 274, портр.
30. Даль Владимир Иванович // Краткая литературная энциклопедия. – М., 1964. Т. 2. – Стб. 504-505, портр.
31. Даль Владимир Иванович // Русские писатели. – М., 1990. – Ч. 1: А-Л – С. 241-244.
32. Даль Владимир Иванович // Советская военная энциклопедия. – М., 1977. – Т. 3. – С. 82-83.
33. Даль Владимир Иванович // Оренбургская Пушкинская энциклопедия. – Оренбург, 1997. – С. 110-111.
34. Даль Владимир Иванович // Русский биографический словарь / Сост. П. Калинников, И. Коренева. – М., 1999. – Т. 6. – С. 130-134, портр.
35. Даль Владимир Иванович // Николаевцы. – Николаев, 1999. – С. 119-120, портр.
36. Щербаков М.И. Даль Владимир Иванович (1801-1872) – писатель, лексикограф, этнограф // А.С. Пушкин: Школьный энциклопедический словарь. – М., 1999. – С. 417.

37. Владимир Иванович Даль // Оренбургская биографическая энциклопедия. – Оренбург; М., 2000. – С. 97-98.
38. Даль Владимир Иванович // А.Н. Щукин. Самые знаменитые люди России. – М., 2001. – С. 276 – 278.
39. В.И. Даль: Очерк жизни и деятельности // Отечественные лексикографы XVIII-XX века. – М., 2000. – С. 85-122: портр.
40. Полевой Н. Очерки русской литературы. – СПб, 1839. - Т. 1.
41. Даль В.И. Автобиографическая записка / Сообщ. О.В. Демидовой // Рус. архив. – 1872. – Вып. 11. – С. 2246-2250.
42. Даль В.И. Автобиографическая записка. 1841 // Рус. старина. – 1878. – №5. – С. 183-184.
43. Даль В.И. Автобиографическая записка // Рус. вести. – 1873. – №3. – С. 285.
44. Веселаго Ф.Ф. Очерк истории Морского кадетского корпуса: С прил. списка воспитанников за 100 лет – СПб.: Тип. Мор. кадет. корпус, 1852. – 143с.
45. Комовский В.Д. Письмо Н.М. Языкову // Лит. наследство. – Т. 19/21. – С. 90.
46. Никитский А. Архивная справка о Дале // Сборник Учёно-литературного общества при Имп. Юрьевском университете. – Юрьев, 1902. – Т. 5. – С. 165-169.
47. Общий морской список: Ч. 7 / Печ. по распоряжению Мор. м-ва. – Спб.: Тип. Мор. М-ва и Гл. Адмиралтейства, 1893.
48. Список произведённых Морского шляхетного корпуса из унтер-офицеров, капралов и гардемарин в корабельный и галерный флоты, в мичмана, а из артиллерийских кадет в морскую артиллерию в констапели; флагманам в адъютанты и морские солдатские батальоны: С 1762 г. [По вып. С 1762 по 1845 гг.]. – СПб, Б.г. – 287с.
49. Общество любителей Российской словесности при Московском университете: Ист. зап. и материалы за сто лет. – М., 1911. – 199 с.
50. Бартенев П.И. В.И. Даль: Некролог // Рус. архив. – 1872. – Вып. 10. – С. 2023-2031.
51. Баринов Л.А. Юбилейные торжества в РГБ // Библиотековедение. – 2002. – № 3. – С. 87-88: ил.
52. Ганюшкин А. «Горели венчальные свечи...» // Оренбургский край. – 2001. – №4. – С. 44-45.
53. Гулак А.Н. В.И. Даль и Украина: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1975. – 31 с.
54. Даль Владимир Иванович // Исследователи Оренбургского края. – Орнебург, 1983. – С. 20-21.
55. Даль О.В. Моя жизнь: (Для детей моих) // Моск. журнал – 2001. – №11.- С. 28-30.
56. Завалишин Д.И. Некоторые обстоятельства жизни Владимира Ивановича Даля: (По поводу статьи В.И. Даль (По воспоминаниям его дочери)) // Русская старина. – 1904. – №8. – С. 321-339.
57. Дом-музей В.И. Даля: Путеводитель / Сост.: В.И. Высоцкий, Т.Н. Свиридова. – Донецк: Донец. изд-во, 1990.
58. Евдокимов Н.А. Жанры журналистики: Хрестоматия (с комментариями автора): Учебное пособие. – Луганск: Светлица, 2006. – 328 с.
59. «Записки из Хивинского похода» В.И. Даля / Вступ. заметка, публ., коммент. Ю.П. Фесенко // Филология = Philologica. Краснодар. – 1998. – №14. – С. 47.
60. Бэр К. Письма к В.И. Далю по поводу Хивинской экспедиции // Из эпистолярного наследия К.М. Бэра в архивах Европы. – Л., 1978. – С. 30-36.
61. Даль В.И. [Выдержки из писем В.И. Даля к М.П. Погодину] // Н.П. Барсуков. Жизнь и труды М.П. Погодина. – СПб., 1895. – Кн. 9. – 288 с.
62. Из бумаг С.П. Шевырева // Рус. архив. – 1878. – Кн. II, вып. 5. – С. 47-87.
63. Историко-литературные материалы и письма в 1853-1855 гг. / Сообщ. А.В. Головнин // Рус. старина. – 1889. – Т. 62, апр. – С. 35-42.
64. Козлова М.Г. Г.П. Данилевский, по личным его письмам и литературной переписке: (Письма братьев Аксаковых, Достоевских, кн. П.А. Вяземского, П. Плетнева, А. Краевского, В. Даля (Луганского), Н. Костомарова, О. Бодянского и др.). – Харьков: Тип. «Юж. Края», 1893. – 91с.
65. Лазаревский В.М. Из бумаг В.М. Лазаревского: Биогр. очерк; Знакомство с Далем; Переписка с Далем // Рус. архив. – 1894. – № 8. – С. 537-580.
66. Матвиевская Г.П., Зубова И.К. «Твой верный брат В. Даль...»: (Письма В.И. Даля к сестре, П.И. Шлейден, из Оренбурга) // Гостиный двор. – 2001.- Вып. 12. – С. 117-182.

67. Переписка В.И. Даля и М.П. Погодина / Публ. А.А. Ильина-Томича // Лица: Биогр. альманах. – М.; СПб., 1993. – Вып. 2. – С. 287-388.
68. Переписка В.И. Даля с А.Ф. Вельтманом: [Письма 1846-1857 гг.] / Публ. Ю.М. Акунина // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1976. – Т. 35, № 6. – С. 527 – 532.
69. Письма В.И. Даля из Оренбурга / Предисл. и коммент. Т.П. Матвиевской, А.Г. Прокофьевой // Урал. – 2000. – № 3. – С. 167-173.
70. Письма В.И. Даля из Оренбурга к Гречу / Вступ. заметка В. Дерягина // Родина. – 1992.- № 4. – С. 102-105.
71. Прокофьева А. Два письма В.И. Даля [В. Одоевскому, 1835-1837 гг.] // Блокнот агитатора.- 1983. – № 17. – С. 30-32.
72. Русские достопамятные люди в их письмах: Имп. Павел I; А.Л. Дельвиг; Кн. М. Сибирская; П. Черкасский, М.Д. Мамонов; И. Всеволожский; В.А. Жуковский; М.Л. Корф; В.И. Даль; Д.В. Давыдов: Из собр. П.А. Путятина // Русская старина.- 1889. – Т. 61, янв. – С. 172; март. – С. 577-584.
73. Савва В.И. П.Ф. Кузмищев, корреспондент В.И. Даля. – К., 1908. – 45с.
74. Письма Кузмищева 1840 – 1849 гг. к В.И. Далю в Бахметьевском архиве / Публ. Е. Е. Пастернак // Новое лит. обозрение. – М., 1995. – № 11. – С. 154-160.
75. Цыпляев П.И. Из переписки оренбургского военного губернатора гр. В.А. Перовского о Владимире Ивановиче Дале // Рус. старина. – 1913. № 7. – С. 80-94.
76. Шумахер А.Д. Поздние воспоминания о давно минувших временах: Для моих детей и внучат // Вести. Европы – 1899. Т. 2, № 3. - С. 89-128; № 4. - С. 694 –728.
77. Щедрова Г.П. Владимир Иванович Даль – на службе государства // Место и роль Владимира Даля в славянской культуре. – Луганск, 2003. – С. 51-54.
78. Белый А. Рапорт Даля // Простор. – 1980. – №3. – С. 137-139.
79. Бронникова Д.А. Даль в Оренбургском крае: (К 140-летию приезда В.И. Даля в Оренбург). – Оренбург, 1973.
80. Бух К.А. Из «Воспоминаний К.Л. Буха»: Приезд в Оренбург: О знакомстве с А.С. Пушкиным // Зап. ОР. – 1938.- Вып. 1. – С. 8-10.
81. Гусаров В.В. Произведения В.И. Даля как источник по истории Оренбургского края // Исследования и исследователи Оренбургского края XVIII – начала XX вв. – Оренбург; Свердловск, 1983. – С. 146-147.
82. [В.И. Даль: Оренбургский период жизни] // Пушкин и Оренбургский край. – Оренбург, 2000. – С. 84-150.
83. Даль Е.В. Оренбург / Публ., вступ. ст. и коммент. А. Прокофьевой // Гостиный двор. – 1995. – № 1. – С. 140-149.
84. Даль Е.В. Хивинский подход / Публ., предисл., примеч. А.Г. Прокофьевой // Гостинный двор. – 1995. №2. – С. 168-173.
85. Евстратов Н. В.И. Даль и Западный Казахстан. – Уральск, 1957. – 16 с.
86. Евстратов Н. В.И. Даль и Западный Казахстан // Учён. зап. / Урал. пед. ин-т им. А. С. Пушкина. – 1957. – Т. 4, вып. 12. – С. 7-19.
87. Евстратов Н.Г. Русские писатели в Казахстане. – Алма-Ата: Жазушы, 1979. – 164 с.
88. К 190-летию со дня рождения Владимира Ивановича Даля: (Материалы юбил, «круглого стола»). – Луганск, 2001. – 59 с.
89. Матвиевская Г.П. Рукопись, найденная в Оренбурге // Гостиный двор. – 2000. - № 9. – С. 74-81.
90. Матвиевская Г.П. Первый музей Оренбурга // Оренбургский край. – Оренбург, 2001. – С. 7-36.
91. Модестов Н.Н. Владимир Иванович Даль в Оренбурге: Ист. очерк. – Оренбург: Тип. Тург. обл. правл., 1913. – 92, IV с., 1 л. портр. – (Тр. Оренбург, учен. арх. комис.; Вып. 27). – Библиогр., Указ. лит. о жизни и деятельности В.И. Даля, его произв. и науч. тр. – С. I – III.
92. Николич Д. К русско-казахским литературным отношениям // Сов. Казахстан. 1958. – № 12. – С. 154-158.
93. Попов П.Е. Документальные материалы Государственного архива Оренбургской области о деятельности В.И. Даля в Оренбургском крае // Юж. Урал, археогр. сб. 1973. – Вып. 1 – С. 289-290.
94. Прокофьева А.Г. Оренбургские материалы в творчестве В.И. Даля // Творческое наследие В.И. Даля в идейно-нравственном формировании личности. – Ворошиловград, 1988. – С. 59-61.

95. Прянишников Н. В.И. Даль в Оренбурге // Прянишников Н. Писатели-классики в Оренбургском крае. – Челябинск, 1977. – С. 54-70.
96. Прянишников Н. В.И. Даль в Оренбурге // Прянишников Н. Писатели – классики в Оренбургском крае. – Чкалов, 1956. – С. 60-76.
97. Прянишников Н. В.И. Даль в Оренбурге // Русские о казахской литературе. – Алма-Ата, 1957. – 278с.
98. Савельзон В.Л. Дело всей жизни: Даль Владимир Иванович (1801-1872) // Савельзон В. Оренбургская история в лицах. – Оренбург, 2000. – С. 39-46.
99. Сафронова М.В. Отражение говора уральских казаков в произведениях В.И. Даля // История и культура славян Южного Урала. – Оренбург, 1995. – С. 50.
100. Столпянский П. Эпизод из жизни В.И. Даля // Моск. журн. – 2001. № 11. – С. 30-31.
101. Суханцева В.К. В.И. Даль в контексте западноевропейской и славянской культур // Шестые международные Далевские чтения, посвящённые 200-летию со дня рождения В.И. Даля, 20-26 ноября 2001 г. – Луганск, 2001. – С. 106-110.
102. Матвеева С.А. Творчество В. Даля в системе интернет-коммуникации // Место и роль Владимира Даля в славянской культуре. – Луганск, 2003. – С. 77-80.
103. Чесноков М. Уральск // Сов. Казахстан. – 1955. № 10. – С. 90 – 96.
104. Седов А.В. Нижегородский подвиг В.И. Даля / Департ. образования и науки Администрации Нижегор. обл. и др. – Н. Новгород: Изд-во Нижегор. ин-та повыш. квалиф. работн. образов., 1993. – 139 с.: ил.
105. Седов А.В. Почему В.И. Даль уехал из Нижнего Новгорода // В памяти Отечества. – Горький, 1989. – С. 184-190.
106. Седов А.В. Просветительская деятельность В.И. Даля в удельной деревне Нижегородской губернии // Идеология и культура феодальной России. Горький, 1988.- С. 82-90.
107. Ухмылкина Е.В. В.И. Даль в Нижнем Новгороде // Учен. зап. Горьк. пед. ин-та. Сер. филол. – Горький, 1943. – Вып. 42.
108. Формулярный список о службе управляющего Нижегородской удельной конторой действительного статского советника Даля В.И. (1858) / Садовский А.Я. // Действия Нижегородской губернской ученой архивной комиссии. – Н. Новгород, 1898. – Т. III. – С. 36-43.
109. Аникин В.П. Владимир Иванович Даль и его сборник пословиц // Пословицы и поговорки русского народа. - М., 1987. - С. 637-648.
110. Атамановская Н.А. Проблемы исторического развития содержания и формы русской литературы в литературно-критических статьях Н.Г. Чернышевского // Некоторые вопросы русской и зарубежной литературы. – Саратов, 1969. – Вып. 3. – 321 с.
111. Бахтин В.С. От былины до считалочки: Рассказы о фольклоре. – Л.: Дет. лит., 1988. – 191 с.: ил.
112. Вяничева Т.В., Леушина Л.Т. Пословицы латинского происхождения в сборнике В.И. Даля «Пословицы русского народа» // Православие и Россия: прошлое, настоящее, будущее. – Томск, 1998. – С. 220-222.
113. Емельченко И.Р. Расшифровка этнографических заметок по Уралу в путевом дневнике В.А. Жуковского // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. – М., 1974. – Вып. 6. – С. 45-56. – (Тр. / Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Нов. сер.; Т. 102).
114. Листова-Правда Ю.Т. Собственное личное имя в пословицах и поговорках, собранных В.И. Далем // Язык и поэтика фольклора. – Петрозаводск, 2001. – С. 110 – 117.
115. Ниякий В.В. Неизвестные «Отрывочные путевые заметки» В.И. Даля // Исследования по истории СССР.- Горький, 1987. – С. 64-75.
116. Новиков Ю.А. Этнолингвистическое наследие Владимира Даля // Народные культуры русского Севера. – Архангельск, 2001. – С. 242-249.
117. Новикова Т.А. Когнитивная и метаязыковая деятельность носителя обыденного сознания: (На материале пословиц В.И. Даля) // Народная культура Сибири. – Омск, 2000. – С. 151-155.
118. Лыпин А.Н. История русской этнографии.– СПб., 1890. – Т. 1. Общий обзор изучений народности и этнография великорусская.– 424 с.
119. Плещунов Н.С. К истории печатания «Пословиц русского народа» В.И. Даля // Изв. Азерб. фил. АН. 1937. – № 2. – С. 29-37.

120. Порудоминский В.И. «Пословицы русского языка» Владимира Даля // Нар. образование. – 2001,. – № 2. – С. 60-61.

121. Смирнова Л.Г. Мир русского народа в пословицах сборника В.И. Даля // Культура. Филология. Методика. – Смоленск, 2000. – С. 39-51.

122. Фаттахова Н.Н. Условно-временные отношения в синтаксисе народных примет: (На материале сб. В.И. Даля «Пословицы русского народа») // Предложение и слово. – Саратов, 1999. – С. 91-93.

123. Чернышев В.И. Владимир Иванович Даль и его труды в области изучения русского языка и русского народа // Даль В. И. Избранные труды. – М., 1970. – Т. 1. – С. 384-439.

124. Шахнович М. Краткая история собирания и изучения русских пословиц // Советский фольклор. – М.; Л, 1936. – № 4. – 320-325; № 5. – С. 364-368.

125. Юлдашбаев С.Г. Этнографические исследования жизни народов Оренбургского края В.И. Далем // Исследования и исследователи Оренбургского края XVIII–начала XX в. – Свердловск, 1983. – С. 180-189.

126. Carey C. Les proverbs erotiques russes. – Paris:The Hague, 1972. – p: ill.

127. Седов А.В. Нижегородский подвиг В.И. Даля / Департ. образования и науки Администрации Нижегор. обл. и др. – Н. Новгород: Изд-во Нижегор. ин-та повыш. квалиф. работн. образов., 1993. – 139 с.: ил.

128. Матвиевская Г.П. Натуралист Владимир Даль // Вопросы истории естествознания и техники. – 1999. – № 4. – С. 36-42.

129. Надель-Червинская М.А., Червинский П.П. Энциклопедический мир Владимира Даля: Кн. первая: Птицы / Предисл., указ. назв. птиц, синоним. слов., этимол. ч., энцикл. слов, птиц, список сокр. и примеч. П.П. Червинского; Мир птиц в слов. Вл. Даля, синоним. слов., пословиц и примет, теорет. прил. М.А. Надель-Червинской. – Ростов н/Д: Феникс, 1996. – Кн. 1. т. 1 – 2. – 5212 с.

130. Порудоминский В.И. Естественнонаучные интересы В.И. Даля // Природа. -1976. – № 1. – С. 104-115.

131. Чибилев А.А. В глубь степей. Очерки о естествоиспытателях Оренбургского края. – Екатеринбург, 1993. – 201 с.

132. Коц Я.И. Владимир Иванович Даль // Вестн. хирургии. – 1962. № 6. – С. 6-131.

133. Дорожина Л.А. Владимир Даль: восхождение к гомеопатии. – Луганск, Светлица, 2001. – 80 с.; портр.

134. Даль В.И. (Казак Луганский) Полное собрание сочинений: В 8-и т. / Подгот. текстов, сост., предисл. В.Я. Дерягина, З.С. Дерягиной; крит.-биогр. очерк А. Мельникова-Печерского. – М.: Столица, 1995.

135. Щеголев П.Е. Дуэль и смерть Пушкина. – 2-е изд. – СПб, 1917.

136. Вересаев В.В. Пушкин в жизни: Сист. свод подлин. свидетельств современников. – М.: Моск. рабочий, 1984. – 703 с.

137. Грот Я.К. Воспоминания о В.И. Дале: (С извлеч. из его писем); Воспоминания о П.П. Пекарском // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Имп. Акад. наук. 1873. – Т. 10, № 9. – С. 35-54.

138. Даль Е.В. Владимир Иванович Даль: (По воспоминаниям его дочери) // Рус. вестн. – 1879. – Т. 142, № 7. – С. 71-112.

139. Демидова О.В. Даль в Москве / Публ. подгот. В.Ф. Молчанов // Рус. речь. – 2001. – № 6. – С. 27-46.

140. Майков В.В. «Сказка о рыбаке и рыбке» Пушкина и ее источники. – СПб., 1892. – 16 с.

141. Фесенко Ю.П. Стихотворное обращение В.И. Даля к А.С. Пушкину // Рус. речь. – 1999. – №2. – С. 39-41.

142. Вторые международные Измайловские чтения, посвященные 200-летию со дня рождения В.И. Даля, 25-27 окт. 2001 г.: Материалы / Оренбург, гос. пед. ин-т; Отв. ред. А.Г. Прокофьева. – Оренбург: Изд-во Оренбург, гос. пед. ун-та, 2001. – 392 с.

143. В.И. Даль в парадигме идей современной науки: язык – словесность – самосознание – культура: Материалы Всерос. науч. конф., посвящ. 200-лет. юбилею В.И. Даля, Иваново, 5-7 апр. 2001 г.: В 2 ч. / Иван. гос. ун-т; Редкол.: А.А. Хуснутдинов (отв. ред.) и др. – Иваново, 2001. – Ч. 1-2. – Библиогр. в конце отд. ст. – Ч.1. – 309 с; Ч. 2. – 437 с.

144. Дейкина А.Ю. Пуризм и языковая культура в словотворчестве В.И. Даля // Человек культуры. – Бийск, 2000. – С. 174-176.

145. Фесенко Ю.П. Идейно-художественное своеобразие очерка В.И. Даля «Денщик» // Третьи Далевские чтения: тезисы, статьи, материалы. – Ворошиловград, 1986. – С. 35-36.

146. Никитенко А.В. Отчет о деятельности II Отделения Имп. наук за 1872 год // Зап. АН. – 1873. – Т. 22, № 1.- С. 50-58.

147. Творческое наследие В.И. Даля в идейно-нравственном формировании личности: Тез. докл. и сообщ. Четвертых Далев. чтений / Ворошиловград, гос. пед. ин-т им. Т.Г. Шевченко, Обл. орг. Союза писателей УССР, Обл. науч. универс. б-ка им. А.М. Горького и др.; Редкол.: И.В. Абрамец и др.; Ворошиловгр. обком КП Украины и др. – Ворошиловград, 1988. – 143 с.

148. Владимир Иванович Даль и современные филологические исследования: Сб. науч. работ / Киев. нац. ун-т им. Т.Г. Шевченко, Ин-т филологии, Укр. ассоц. преп. рус. яз. и лит., Ин-т языковедения им. А.А. Потебни НАН Украины; Под ред. Л.А. Кудрявцевой. – К.: Київ. ун-т, 2002. – 382 с. – Библиогр. в конце ст.

149. Канкава М.В. В.И. Даль как лексикограф: Автореф. дис. – Тбилиси, 1952. – 19 с.

150. Щеголев П.Е. Дуэль и смерть Пушкина. – 2-е изд. – СПб, 1917.

151. Blyum AV. Dal's "Dictionary" and the censorship: new material on Baudouin de Courtenay // Oxford Slavonic papers: NS. Oxford, 1990. Vol. 23. – P. 61-66.

152. Gajdamowisz-Mazurek A. Polonizmy w III wyd. Slownika W. Dahla // Slavia onentalis. W-wa, 1984. Rocz. 33, № 3-4. – S. 357-363.

153. Gajdamowicz-Mazurek A. Trzeciewydanie slownika Dahla w opinii krytykow // Zeszyty nauk. Wyzszej szkoly ped. Filologia ros. Opole, 1987. № 26. – S. 29-37.

154. Баркова Е.В. В.И. Даль как беллетрист // Воронеж. Ист.-археол. вестн. – 1921. – Вып. 1.- С. 21-30; Вып. 2. – С. 11-17.

155. Белинский В.Г. Собрание сочинений: В 9-ти т. / Вступ. ст. Н.К. Гея. – М.: Худож. лит., 1976-1982.

156. Видуэцкая И.П. В.И. Даль // «Натуральная школа» и ее роль в становлении русского реализма. – М.: Высш. шк., 1997. – С. 37-59.

157. Даль В.И. Уральский казак / Виньетки рисованы В. Тиммом; Гравированы на дереве бар. Клоттом и Г. Линком: Изд. факсимил. – М.: Книга, 1986. – С. 158-178: ил. (прод. паг.). – (Наши, списанные с натуры русскими: Первое роскош. рус. изд. / А.П. Башуцкий; Вып. 14).

158. Захарова О.В. «Илья Муромец: Сказка Руси богатырской» В.И. Даля: (Пробл. жанра) // Евангельский текст в русской литературе XVIII-XX веков. – Петрозаводск, 1998. – Вып. 2. – С. 283-294.

159. Зубова И.К. «...Я пишу не сказку, а быль» // Оренбургский край. – Оренбург, 2000. – Вып. 1. – С. 122-128.

160. Материалы научно-практической конференции, посвященной 200-летию со дня рождения лексикографа, писателя, этнографа и общественного деятеля Владимира Ивановича Даля (1801-1872), 24 дек 2001 г.: Сб. / Сост. сб. и авт. «Краткой биографической хроники» и «Библиографии» С.И. Зинин. – Ташкент, 2001. – 63 с.

161. Носкова З.А. В валентиновом халате с парламентом на шее: Читая В.И. Даля // Рус. речь. – 2002. – № 6. – С. 21-24.

162. Прохорова В.Н. Использование диалектных особенностей языка в художественных произведениях Даля // Прохорова В.Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. – М., 1957. – С. 19 – 26.

163. Пузанева Т.Н. В.И. Даль – собиратель фольклора Оренбуржья // Четвёртые Далевские чтения. – Ворошиловград, 1988. – С. 61-62.

164. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVII и первой половине XIX века. – СПб., 1888. – Т. 2. – С. 273-278.

165. Скробова А.М. Раннее творчество В.И.Даля (30 - 40 гг. XIX). - М.: Мысль, 1972. - 40 с.

166. Смирнова В.А. Даль и натуральная школа: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Саратов, 1972. – 27 с.

167. Соколова В.Ф. Историко-филологические изыскания и художественное творчество В.И. Даля // Синтез культурных традиций в художественном произведении. – Н. Новгород, 1999. – С. 58-65.

168. Тарасов К.Г. Пасхальные мотивы в творчестве В.И. Даля // Евангельский текст в русской литературе XVIII-XX веков. – Петрозаводск, 1998. – Вып. 2. – С. 295-302.

169. Фархутдинова Ф.В. Картина мира и концепты народной культуры в лингвокультурологической дилогии В.И. Даля // Вестн. Иванов. гос. ун-та. Сер. Филология. – Иваново, 2000. – Вып. 1. – С. 96-105.

170. Фесенко Ю.П. Изображение народа в творчестве Даля и Салтыкова-Щедрина // М.Е. Салтыков-Щедрин в зеркале исследовательских пристрастий. – Тверь, 1996. – С. 69-76.
171. Фесенко Ю.П. Проза В.И. Даля. Творческая эволюция. – Луганск; Санкт-Петербург: Альма-матер, 1999. – 262 с.
172. Фесенко Ю.П. Пушкинские традиции в «Уральском казаке» В.И. Даля // Рус. речь. – 1997. – № 2.- С. 107-114.
173. Фесенко Ю.П. Традиции светской комедии в прозе В.И. Даля 1830-х годов // Пушкин и другие. – Новгород, 1997. – С. 238-246.
174. Фетисов М.И. Первые русские повести на казахские темы [В.А. Ушакова и В.И. Даля]. – Алма-Ата: Изд-во Акад. наук Казах. СССР, 1950. – 154 с.
175. Фокеев А.Л. Истоки «этнографического направления» в русской демократической прозе второй половины XIX века / Сарат. пед. ин-т. им. К. А. Федина. – Саратов, 1992. 16 с. – Библиогр.: с. 15-16. – Рукоп. деп. в ИНИОН РАН № 46538 от 28.05.92.
176. Чикова Т.В. Безэквивалентная лексика в произведениях русских писателей: (На материале произв. В. Даля) // Филол. журн. – Южно-Сахалинск, 2000. – Вып. 7. – С. 13-19.
177. Эпштейн М. Однословие как литературный жанр // Континент М. – Париж, 2000. – № 104. - С. 279-313.
178. Юган Н.Л. Художественная специфика цикла В. И. Даля «Были и небылицы»: Монография. – Луганск: Альма-матер, 2006. – 263 с.
179. Baer J.T. Vladimir Ivanovic Dal'as a belletrist. – Paris: The Hague: Mouton, 1972. – 204 p. – (Slavistic printings and reprintings. / Ed. by C.H Van Schooneveld; 276). – Bibliogr.: p. 197-200; Ind.: p. 201-204.
180. Literaturwissenschafthches; Seminar zur Analyse dreier Erzalung en von V.I. Dal' Modellierung eines Lebensweges. Munchen, 1974-1975. [Materialen]. Red. Und hrag. Von Johanna Renata Doring mit einem methodologischen geleinw. von Johannes Holthusen. – Műnchen; Sangek, 1975. – 203c. (Slavistische Baitrage Begr. von Alois Schmans.Hrsg von Johannes Holthusen und Josef Schrenk. Rel.: Peter.
181. Stieda L. Aus dem Leben Dahls / Hit Benutzung rus Quellen Von. Stieda. -Doprat, 1873. - 11 S.S. – Adlr. Aus. № 92. der "Neuen dorptschen Ztg.". 1873.

Евдокимов Н.А. Обобщение и анализ истории публикаций о Владимире Дале – писателе и публицисте.

В статье обобщается и кратко анализируется репертуар изданий по библиографии творчества Великого лексикографа, писателя-публициста, близких до темы: «История и мотивы публицистической деятельности Владимира Даля». Намечены пути дальнейшего раскрытия этой темы.

Ключевые слова: *жизнь и творчество Даля, история, публицистика, переписка, статьи о медицине, воспоминания о Дале.*

Evdokimov N.A. Generalization and analysis of history of publications about Vladimir of Dale – writer and publicist.

In article it is generalised and the repertoire of editions under the bibliography of creativity Great lexicongraph, the writer-publicist, relatives to a theme is short analyzed: «History and motives of publicistic activity of Vladimir Dalja». Ways of the further disclosing of this theme are planned.

Keywords: *a life and creativity of Dalja, history, publicism, correspondence, articles about medicine, memoirs on Dale.*

УДК 930+94

Земзюліна Н.І.

ШЛЯХИ ЗАЛУЧЕННЯ СЕЛЯНОК ДО ВИРОБНИЧОЇ СФЕРИ В ПЕРШІ РОКИ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

В статті з'ясовується місце та роль жінок у розбудові аграрного сектору економіки в 20-х рр. XX ст., аналізуються основні тенденції державної політики щодо залучення селянок до виробничого сектору.

Ключові слова**:** *селянка, виробничий сектор, державна політика.*

В сучасній історичній науці активно досліджуються процеси соціального, економічного розвитку, становлення політичної системи СРСР 20-30-х років XX ст. Історики на пострадянському просторі, та й не тільки, намагаються пов'язати тенденційні явища в політичному житті з реальними соціально-економічними відносинами, які мали власні закони розвитку, визначити багатовекторність суспільних відносин, що впливає на формування сучасних концепцій наукових досліджень.

Актуальною для історичної науки залишається сільськогосподарська проблематика, дослідженню якої присвячена левова частка монографій і дисертацій істориків. Вони не ідеалізують соціально-економічних відносин у 1920-х років, виокремлюють суперечливі явища повсякденного життя непманів і суспільства загалом, спростовують усталені в радянській історіографії тлумачення про відбудовний період 1921-1925 років, про своєрідний "непівський ренесанс". Але помітний певний вакуум стосовно розробки базових питань розвитку промисловості в умовах непу, соціальних аномалій, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, концесій. Фактично сформовано науковий напрямок дослідження аграрних відносин, а решта пріоритетних проблем перебувають на стадії формування нової історіографії. З огляду на це, ми вирішили в якійсь мірі заповнити дану прогалину.

Метою даної статті є з'ясування місця та ролі жінок у розбудові аграрного сектору економіки в 20-х рр.XXст. Висвітлення основних тенденцій державної політики щодо залучення жіноцтва до виробничого сектору.

Хронологічно даний період охоплює відбудовний період 1921-1925 років та початковий період соціалістичних перетворень - індустріалізації і колективізації.

Сучасна українська історіографія питання почала формуватися на зламі 1980 - 1990-х років. Пріоритетними стали проблеми теорії та історії соціально-економічних відносин в українському селі, кооперативного руху, розвиток селянських господарств різних форм, формування приватного підприємництва, становлення ринку і кредитно-банківської системи. Вони представлені працями В.Марочка, В.Калініченка, О.Ганжі, Ю.Котляра, О.Сушка, О.Пиріга, М.Олійника, Ю.Волосника та інш[1]. Теоретичні аспекти запровадження та особливості формування радянської економічної та соціальної моделі тривалий час досліджує С.Кульчицький [2].

В 20-х роках XX ст. особливо нагальним постало питання соціалізації жінок шляхом залучення їх до виробничої сфери як в місті, так і на селі. В цьому питанні, правляча партія керувалася положеннями В.І.Леніна, який, конкретизуючи задачі й етапи рішення проблеми участі жінок у суспільному виробництві в перехідний період від капіталізму до соціалізму, відзначав, що перше завдання і перший етап — це скасування всякої нерівності жінок із чоловіками за законом. Другим кроком він вважав скасування приватної власності на засоби виробництва, тому що, на його думку, „тільки через це відкривається шлях для повного...звільнення жінки від її „хатнього поневолення" [3,369]. Й.Сталін у своїх промовах також підтверджував роль жіноцтва у розбудові радянського суспільства: „...селянки є найбільшим резервом робітничого класу. Чи буде жіночий резерв за робітничий клас, чи проти нього, - від цього залежить доля пролетарського руху...І справа тут не лише в тому, що жінки складають половину населення...Жінки в колгоспах - велика сила [4,121]".

Слід відзначити в цьому контексті, що у досліджуваний період перевага частки жінок в сільському населенні над чоловіками становила різницю пересічно майже у 3% [5,6], що було зумовлено демографічними наслідками І Світової війни та природнім і механічним рухом населення.

Протягом радянського періоду високий рівень зайнятості жінок у народному господарстві тлумачився як показник емансипації та досягнень соціалізму. У радянському суспільстві існував стереотип, що непрацюючі жінки не виконували певною мірою свій громадський обов'язок перед державою, а суспільна виробнича діяльність жінок допомагала їм подолати „пасивність та обмеженість власних інтересів"[6,12]. Практичним втіленням проголошених соціальних та економічних прав повинно було стати залучення жінок до суспільно-продуктивної праці й одночасне звільнення їх від домашнього господарства, тому що, не втягуючи жінок у суспільне виробництво, не вириваючи їх з „хатньої кухонної обстановки, яка отупляє, не можна будувати навіть демократію, не кажучи вже про соціалізм [3,370]". Але сільські жінки, „вирвані з хатньої кухонної обстановки", вже на етапі підготовки до суцільної колективізації зіткнулися з необхідністю заміняти чоловіків у виробництві.

З огляду на політику партії, направлену на перетворення СРСР із аграрної держави на індустріальну, потрібно було змінити динаміку зростання сільського населення по відношенню до міського. Проблему аграрного перенаселення країни держава вирішувала за декількома напрямками, які також відповідали господарським потребам держави. Першим, і основним напрямком, було подолання безробіття в містах до 1930 р. та додаткове залучення робочої сили з села на промислові об'єкти.

Забравши кваліфікованих робітників, які перебували на обліку бірж праці, промисловість почала шукати потрібну їй робочу силу поза міського ринку праці, і з 1926 р. посиленими темпами приймала на виробництво всіх тих, хто шукав роботу, у тому числі й селян. Вже у першому кварталі 1926 р. 57,7% від

загальної кількості прийнятих у промисловість робітників були вихідцями із сільської місцевості [7,31].

Внаслідок вищевказаних причин в українському селі відбулись певні зміни у кількості сільського населення, яке зросло з 24 112,4 тис. чоловік у 1927 р. до 24 742,7 тис. чоловік у 1933 р. (загальна кількість населення України на початок 1933 р. становила 31901,4 тис. чоловік [8,150]). Сільське населення у 1927 р. становило 82,8% від усього населення України, а у 1933 р. майже 77,5%. Зменшення питомої ваги сільського населення в складі всього населення УРСР свідчило, з офіційної точки зору, про швидкий індустріальний розвиток республіки.

Проведений у 1929 р. вибірковий перепис населення показав, що склад робітничого класу України за післявоєнний період обновився майже на 60%, а питома вага некваліфікованих робітників у промисловості складала 59% [9,174-175]. Це було пов'язано з аграрним перенаселенням країни, і як наслідок цього, з великим напливом у промисловість вихідців із села. На 1 червня 1928 р. безробітних жінок-членів спілки сільгоспробітників по Україні було 9448, а чоловіків – 31 710 [10,61]. У жовтні 1928 р. на сорок одній біржі праці в Україні було зареєстровано 1,95 тис. безробітних сільських жінок, які переїхали до міста [11,251].

Докорінний перелом у використанні жіночої робочої сили в СРСР відбувся протягом 1928-1929 рр. Взагалі, ступінь зайнятості жінок у сфері сільськогосподарського виробництва визначав ряд чинників: регіональні особливості сільського господарства, характер праці, культурно-освітній рівень, соціально-професійний склад.

У ході декількох наступних років питома вага участі жінок у складі працездатних колгоспників в Україні збільшилася до 56,1% [8,176]. „Зростання промисловості, - констатували учасники Всесоюзної наради відповідальних секретарів комісій з поліпшення праці і побуту жінок, - привів до того, що в країні стала відчуватися потреба в робочій силі, чоловіча сила була зайнята, і тоді господарники стали залучати жіночу працю [12,41]". Станом на 1 жовтня 1928 р. загальна кількість колгоспниць віком від 16 років становила 219 797 жінок по всім сільгоспоб´єднанням України .

За таких умов жінки самі створювали суто жіночі артілі, комуни, колгоспи, але організовані ними сільськогосподарські підприємства швидко розпадалися, оскільки не отримували суттєвої державної допомоги. Так, в Успенському районі на Луганщині жінки створили колгосп імені Р.Люксембург на основі лише 200 десятин землі та одного коня, що було явно недостатнім для ведення колективного господарства, тому невдовзі колгосп припинив свою діяльність .В деяких селах ініціаторами створення колективних господарств були жінки-вдови. Як приклади можна назвати артіль у с. Хомутець Миргородського району, артіль „Жіноча праця" у с. Первозванівка Полтавської області, артіль „Вільна жінка" у с. Мар'ївка на Криворіжжі [13,95]. У травні 1928 р. в 15 % селянських господарств по СРСР керували жінки [14,99]. Взагалі, коли самі селянки порушували питання про організацію колгоспів, переважна маса середняків та бідняків не вагалася щодо вступу до них, „...бо бояться селяни

тих неприємностей, що вдома роблять жінки, які не усвідомили ще значення колгоспу [15,20]".

Нижчий рівень сільськогосподарських працівників складали некваліфіковані робітниці. В 1928 р. у лісному господарстві жінки становили 33% [16,16]. В основній масі вони були низькокваліфікованими, адже штат лісного господарства України у цей час характеризувався надзвичайною текучістю, що пояснювалося невеликою платнею (від 24 до 62 руб.) та тяжкими умовами праці, через що приблизно 75% молодих спеціалістів, які закінчували спеціалізовані лісничі вузи, йшли на роботу у інші галузі народного господарства. До групи малокваліфікованих працівників сільського господарства у 1928 р. в Україні також входили 42 087 доярок та 65 174 свинарки [8,158]. Спостерігалася тенденція: чим більше господарство вимагало ручної праці, тим більше у ньому використовували жіночу робочу силу. В таких галузях сільського господарства як птахівництво, городництво, садівництво, молочарство, технічні культури працювали переважно самі жінки. Наприклад, в комуні „Червона зірка" Баранівського району на Житомирщині, на обробці просапних культур жінки складали 85-98 % [17,11].

На початку 1929 р. кількість колгоспниць збільшилась - у колгоспах України працювало 250 тис. жінок, або приблизно 40% усього дорослого населення колгоспів. Але в суспільній праці їхня частка була ще незначною: у комунах працювало лише 44% усіх жінок із родин колгоспників, у сільськогосподарських артілях – 14%, а в СОЗах – лише 7% [14,95]. У 1930 р. в Україні нараховувалося 500 тис. жінок, які працювали на суспільних сільськогосподарських підприємствах .

Згідно з завданнями ЦК КП (б)У по виявленню надлишків робочої сили (тобто робітників, які не були задіяні в сільськогосподарському виробництві) у сільському господарстві для подальшого їх направлення до важкої промисловості, в Україні у грудні 1930 р. була створена група економістів під керівництвом О.Г.Шліхтера, якою було обстежено п'ятдесят п'ять колгоспів на Коростенщині, Каменець-Подільщині, Одещині, Шевченківщині, Сумщині, Роменщині, Харківщині, Сталінщині, Маріупільщині, Дніпропетровщини, Херсонщині (3 колгоспи в Поліссі, 11 на Правобережжі, 16 на Лівобережжі, 25 у Степу). В кожному районі було обстежено по 4-5 колгоспів, які були утворені не пізніше 1927 р. та складалися більш ніж із 50 господарств: з них 12 комун, 46 артілей, 2 ТСОЗ. Усього до розробки увійшли 384 господарства - члени 42 сільськогосподарських артілей (дані ще по 4 артілям відсутні) [18,7].

На основі аналізу цих статистичних матеріалів виведені наступні результати :

1) Жінок у сільської місцевості України було більше половини від загальної кількості населення в усіх соціально-майнових групах .

2) Відсоток працюючих жінок був більшим за чоловіків лише серед бідняків та частково серед середняків. Це пояснювалося тим, що в бідняцькій групі чоловіки були змушені виїздити на заробітки до міст, а сільське господарство залишалося у веденні жінок. Також слід зауважити, що працювали не лише дорослі жінки, але й підлітки та діти жіночої статі.

3) „Зайвина" робочої сили чоловік і жінок у комунах (рахуючи витрачання робочої сили тільки в колективному господарстві) становила 37,2% до річного запасу робочої сили, а в артілях майже 60,8%.

Треба зауважити, що у цьому дослідженні колгоспи поділялися на дві групи: з промисловими підприємствами (більш розвинені) та без промислових підприємств. У колгоспах із промисловими підприємствами (в комунах та артілях разом) було відмічено 52,7% „зайвини" робочої сили, а в колгоспах без промислових підприємств – 76,8%. [19]

Тобто в комунах спостерігалося менше надлишків робочої сили, ніж в артілях, що пояснювалось визначенням комуни як колгоспу вищого соціального типу, через що їх цілком усуспільнене господарство потребувало більше праці. В артілях певну частину робочої сили колгоспники витрачали на рештки індивідуального господарства (на колгоспне господарство-39,2% проти 62,8% у комунах). Цей висновок підтверджується даними з іншого джерела: за 1930/31 рр. по 118 колгоспах України в середньому за рік жінки відпрацьовували в комунах – 157 трудоднів, в артілях – 66 трудоднів [20,210].

Нерівномірний розподіл задіяної робочої сили у колгоспному господарстві між чоловіками та жінками разом спостерігався у різних видах колгоспів і у комунах, де чоловічу працю використовували на 57,7%, а жіночу – на 38,3%, в артілях відповідно 44,4% та 24,8% (відносно запасу праці, взятого за 100%).

У колгоспах із промисловими підприємствами чоловіча праця використовувалася на 56,9%, а жіноча – на 32,7%; у колгоспах без промислових підприємств витрата робочої сили чоловіків становила 43,6%, а жінок – 23,4%.

Такий великий розрив використання праці у сільському господарстві у різні періоди, за твердженнями дослідників, свідчив на користь залучення чоловіків взимку та навесні до роботи на підприємствах важкої промисловості (відходництво). Тобто, якщо вирахувати на основі даних кількість робочої сили чоловіків та жінок відповідно, стає зрозумілим, що жінки і становили основний „резерв" робочої сили, яка могла бути використана в сільському господарстві в разі відтоку чоловіків із сільської місцевості у міста на потреби промислових підприємств.

Постанова Президії ЦК КП(б) та Колегії НК РСІ УРСР „Про стан організації праці та відхідництва в колгоспах" від 24 березня 1931 р. підтверджує, що у колгоспному виробництві планувалося збільшити кількість жінок: „...З огляду на слабке втягування в колгоспне виробництво жінок...і їх доцільне використання, а також значення використання жінок у зв'язку з розвитком відхідництва, Укрколгоспцентру забезпечити максимальне втягування жінок...[21,345]". Колгоспам пропонувалося скорочувати тривалість основних сільськогосподарських періодів за рахунок ліпшої організації праці, ущільнення робочого дня та максимальної механізації робіт. В типовій умові між госпорганом та колгоспом на постачання промисловості додатковою робочою силою повинно було вказуватися також кількість жінок та підлітків, що їх колгосп зобов'язувався направити на виробництво [22,69].

Як наслідок соціально-демографічних перекосів серед сільського населення завдяки вилученню чоловічої робочої сили на промислові

підприємства, масове залучення жінок у всі сфери сільськогосподарського виробництва та не звертання уваги на нерівномірність у концентрації сільського населення, вже у 1932 р. на сільськогосподарських підприємствах у різних районах стала відчуватися нестача і у жіночій робочій силі.

Той факт, що жінки внаслідок нестачі чоловічої робочої сили мусили працювати на сільськогосподарських роботах, пов'язаних із використанням важкої фізичної сили, підтверджує „Доповідна записка інструктора Укрколгоспцентру про обстеження артілі «Перебудова» Володимирської сільради Межівського району" (на Дніпропетровщині) від 8 вересня 1931 р.: „...По окремих колгоспах до рільничих бригад залучені й жінки (артіль «Серп і Молот» на Знаменщині)...Всі жінки поголовно з сіялками й боронками, тому що чоловіків мало" (з повідомлень Знаменської бригади) [21,672]".

У сільському господарстві через нестачу чоловіків починали працювати жінки, які були вимушені навчатися чоловічим професіям (трактористки, комбайнерки, механізатори тощо). Необхідність у залученні жінок до суспільного сектору виробництва виникла за умов нестачі часу та засобів на адаптацію до традиційно чоловічих робочих місць під фізичні та психологічні особливості жінок. Через великі фізичні та психологічні навантаження, адже жінки окрім роботи в колгоспах мали піклуватися і про дітей та власне хатнє господарство, в жінок-селянок починалися проблеми зі здоров'ям, спостерігалося раннє старіння. Всі ці побічні явища, були ніщо в порівнянні з завданнями партії - хто і якої ціною буде їх виконувати зовсім не цікавило державне керівництво. Це був лише початок формування тоталітарного суспільства але в ньому чітко прослідковується курс на одержавлення всього людського.

Література

1. Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К.: М.Р. Kots Publishihg, 1995. – 216с.; Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа,1997. – 400с.; Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К.: Ін -т історії України НАНУ, 2000. – 205с.; Котляр Ю. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). – О.,.: ТОВ ВІД, 2004. – 354с.; Сушко О. Особливості становлення і функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928 рр.): історико-теоретичний аспект. – К.: Преса України, 2003. – 251с.: Пиріг О. Неп: більшовицька політика імпровізації . – К.: КНТЕУ, 2001. – 274с.: Олійник М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921-1929 рр. – Х.: Основа,1998. – 128с.; Волосник Ю. Нова буржуазія України та розвиток приватно-підприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. – Х.: НМЦ „СД", 2002. – 384с.

2. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К.: І-т історії НАНУ,1995. – 204с.; Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: „Основи",1996. – 396с. ; Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К.: Вид-во Дім „Альтернативи",1999. – 336с.

3. Ленин В. И. Полное собрание сочинений, т. 42. / изд.4, перераб. и доп. – М.: Изд-во политич. лит-ры,1966.-548с.

4. Сталин И.В. Краткая биография. – М.: Полиграфкнига, 1947. – 243 с.

5. Чекотовский Э.В. Статистико-экономическое изучение женских трудовых ресурсов колхозов (на примере колхозов Киевской области): Дис...к.э.н./ КИНХ им. Д.С.Коротченко. – К.,1972. – 190 с.

6. Селянка України. – 1930. – 15 січня. – №1.
7. Нагорний П. Що дала Радянська влада трудящому селянству України. – К.: Укрполітвидав,1946.– 30 с.
8. Очерки развития социально-классовой структуры УССР: 1917-1937 / С.В. Кульчицкий, И.К. Рыбалка, Ф.Г. Турченко и др.; АН УССР. Ин-т истории. – К.:Наукова думка, 1987. – 238 с.
9. Історія селянства Української РСР: У 2-х т. / АН УРСР, Ін-т історії, Редкол.: І.І.Команієць та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2. – 536 с.
10. ЦДАВО. – Там само. – Спр.2159. Баланс робочої сили у сільському господарстві України на 1931 р. – 1931 р. – 60 арк.
11. Україна: Статистичний щорічник. – Х.,1929. – 400 с.
12. Шишкан Н.М. Социально - экономические проблемы женского труда. – М.:Экономика,1980. – 144 с.
13. Кульчицький С.В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С.В. Кульчицкий, С.Р.Лях, В.И.Марочко; АН УССР, Ин-т истории. – К.:Наукова думка,1988. – 180 с.
14. ДАЛО. – Ф.П-34. Луганський окружком КП(б) України. – Оп.1. – 1922-1930 рр. – Спр.844. Директивні вказівки ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та листування про роботу серед жінок. – 13.01.-30.12.1928. – 211 арк.
15. Шинкар О. Що дає селянці колгосп. – Х.: Книгоспілка,1930. – 41 с.
16. Програма і матеріали для сільських делегатських зборів на 1928/29 рік / Агітпроп і відділ робітниць та селянок ЦК КП(б)У. – Б.м.: Пролетарий,1928. – 132 с.
17. Колгоспниця України. – 1931. – 30 травня. – №10.
18. Соціальний склад, організація праці і наслідки господарювання колгоспів 1930 р. Матеріали вибіркового дослідження колгоспів восени 1930 р. / За ред. Шліхтера О.Г. та ін. – Х.-К.: Держсільгоспвидав,1931. – 526 с.
19. Сапицька О.М. Порівняльний аналіз використання жіночої та чоловічої праці в сільському господарстві України в 1930 р. // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наукових праць / Відп. редактор О.Я.Пилипчук. – К.,2005. – Вип.20. – С.193-200.
20. ЦДАВО. – Там само. – Спр.345. Документи про вибори жіночих делегатських зібрань у колгоспах України та роботу районних зльотів жінок-колгоспниць (протоколи, плани, відомості).–25.10.1930.-15.10.1931. – 234 арк.
21. Історія колективізації сільського господарства УРСР:1917-1937: Збірник документів і матеріалів: У 3-х т. / Ін-т історії АН УРСР; під ред. І.Х. Ганжі. – К.: Наукова думка,1965. – Т.2. – 839 с.
22. ЦДАВО. – Ф. Р-34 СУ. – Оп.16. – 1931-1932 рр. – Спр.1429. Документи про використання праці колгоспників у промисловості УРСР (постанови, договори, переписка). – 02.01.-19.07. 1931. – 115 арк.

Земзюлина Н.И. Методы вовлечения крестьянок в производственную сферу в первые годы советской власти.

В статье показана роль женщин в возрождении аграрного сектора экономики в 20-х годах ХХст., анлизируются основны тенденции государственной политики по вовлечению крестьянок в с/х производство.

Ключевые слова: *крестьянка, производственный сектор, государственная политика.*

Zemziylina N.I. The ways of attracting peasant-women to industrial sphere in the first years of Soviet authority formation.

The article states the place and role of women in the development of agrarian sector of economy in the 1920s; main tendencies of state policy regarding attracting peasant women to industrial sector are also analyzed.

Key words: *peasant woman, industrial sector, state policy.*

ББК 81-94+ (477.СССР) “1979/1989“

Кравец Ю.А., Ратников В.Ю.

УЧАСТИЕ СОВЕТСКОГО СОЮЗА В ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЕ В АФГАНИСТАНЕ (1979-1989 гг.)

В статье анализируются объективные причины, хронологическая последовательность, масштабы и результаты ввода советских войск в Афганистан.

Ключевые слова: *советские войска, военный контингент, Афганистан, война, оппозиция, руководство, правительство, сопротивление, вторжение, душман, Кандагар, Кабул, диверсия, отряд, провинция.*

Прошло уже 20 лет с той памятной даты 15 февраля 1989 года, когда землю далекой южной страны покинул последний советский военнослужащий и на этом девятилетнее пребывание вооруженных сил СССР в Афганистане закончилось. После развала Советского Союза, активизировался вопрос о советском военном вмешательстве во внутреннюю политику Демократической республики Афганистан (ДРА) в период 1979 по 1989 годы. До сих пор нерешенной и противоречивой остается главная дилемма: что же собой представляло наличие советского военного контингента на территории Афганистана? Колосальный просчет узкого круга членов советского правительства, опасавшегося активизации исламского фундаментализма после победы исламской революции в Иране и его постепенной идеологической экспансии в республики Средней Азии? Четко спланированная силовая интервенция, связанная с великодержавной политикой СССР тех лет, или действительно дружеская, интернациональная помощь афганскому демократическому (прокоммунистическому) правительству и населению в борьбе с организованной преступной политической оппозицией – бандформированиями (душманами, муджахедами, талибами)? Эта проблема в современной истории и политике трактуется по-разному. Учитывая нескончаемую афганскую войну, которая продолжается и сегодня, тема эта злободневная и в наши дни.

Проблема Афганской войны 80-х гг. прошлого века в исторической науке до настоящего времени изучена недостаточно и остается актуальной, по сей день. В 90-е гг. делались, лишь, отдельные аналитические попытки как-то выяснить геополитические, экономические и идеологические причины; определить периодизацию, назвать официальное число потерь личного состава военнослужащих, материальных, военных, технических и финансовых затрат; проследить ход и обосновать последствия советского военного присутствия в этой стране [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7].

Главным аспектом данной научной работы – является обобщение ранее публикуемых материалов по изучаемой проблематике, проанализировать итоги войны и статистический материал в хронологической последовательности.

В 1973 году произошла Даудская (Саурская) революция, свергнувшая монархию в Афганистане. Первым президентом Афганистана стал Мухаммед Дауд Хан (двоюродный брат свергнутого короля), который опирался на

Народно-демократическую партию Афганистана – НДПА. Эта партия образовалась в 1965 году и придерживалась прокоммунистической ориентации. В 1967 году в виду тактических разногласий в ней оформились два крыла: “Хальк“ (“Народ“) во главе с Н.М. Тараки и “Парчан“ (“Знамя“) во главе с Б. Кармалем, получившие свои названия по одноименным фракционным газетам.

Однако новая власть не решила насущных социально-экономических, политических и национальных проблем в стране. Более того, Дауд попытался фактически вернуться к монархическим формам правления. В стране были запрещены профсоюзы, деятельность политических партий, репрессии обрушились и на НДПА. В этих условиях обе фракции НДПА в 1977 году объединились, заручились поддержкой армии и 27 апреля 1978 года свергли режим Дауда. Руководство страной взял на себя Революционный совет под председательством Нура Мухаммеда Тараки, а его заместителем стал Бабрак Кармаль. В декабре 1978 года был подписан советско-афганский Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве. Началось проведение радикальных социальных реформ, ориентированных на опыт строительства социализма в среднеазиатских республиках Советского Союза. Это вызвало сильное сопротивление внутри страны и особенно со стороны мусульманского духовенства: на 16 млн. афганцев было 40 тысяч мечетей и 250 тысяч мулл. Активную помощь противникам новой власти стал оказывать Пакистан, на территории которого оказалось около 2 млн. афганских беженцев. Часть из них стала вступать в отряды вооруженной оппозиции, которую обучали пакистанские офицеры и инструкторы из различных западных стран. Уже в июне 1978 года образовался “Национальный фронт освобождения Афганистана“. Крупные мятежи были организованы в Герате, Кандагаре, Джелалабаде и Хосте. Весной 1979 года с территории Пакистана была предпринята попытка крупного вторжения, а в июне-августе были подавлены вооруженные выступления в самом Кабуле. Эти трудности усугубились вновь вспыхнувшей борьбой внутри НДПА – между группировками “Хальк“ и “Парчан“. Началась фактически гражданская война, в ходе которой в сентябре 1979 года физически был устранен руководитель НДПА и государства Тараки. Всю власть узурпировал премьер-министр, он же – министр обороны и внутренних дел Х. Амин, который развернул в стране кампанию террора и репрессий и пытался использовать всестороннюю помощь СССР для укрепления своей личной власти [8, 515-521].

В этой обстановке 12 декабря 1979 года в кабинете Генерального секретаря ЦК КПСС, Председателя Президиума Верховного Совета СССР Л.И. Брежнева втайне от Верховного Совета СССР, ЦК КПСС и даже Политбюро было принято политическое решение о вводе советских войск в Афганистан. Одним из формальных оснований был “Перечень просьб Афганского руководства по поводу ввода в ДРА различных контингентов советских войск в 1979 г. “, имеющий гриф “Особо важный документ“ и подготовленный для Генерального Секретаря ЦК КПСС, в котором в хронологической последовательности были воспроизведены просьбы афганского руководства о предоставлении советской военной помощи: “14 апреля 1979 года – направить в ДРА 15-20 советских

вертолетов с экипажами; 16 июня – направить в ДРА советские экипажи на танки и боевые машины пехоты для охраны правительства, аэродромов Баграм и Шинданд; 11 июля – ввести в Кабул несколько советских спецгрупп численностью до батальона каждая; 19 июля – ввести в Афганистан до двух дивизий; 20 июля – ввести в Кабул воздушно-десантную дивизию; 21 июля – направить в ДРА 8-10 вертолетов МИ-24 с советскими экипажами; 24 июля – ввести в Кабул три армейских подразделения; 12 августа – необходимо скорейшее введение советских подразделений, а также трех советских спецподразделений; 21 августа – направить в Кабул 1,5-2 тыс. советских десантников, заменить афганские расчеты зенитных средств советскими расчетами; 25 августа – ввести в Кабул советски войска; 2 октября, 17 и 20 ноября – направить спецбатальон для личной охраны Амина; 2 декабря – ввести в провинцию Бадахшан усиленный полк; 4 декабря – ввести в северные районы Афганистан подразделения советской милиции; 12 декабря – разместить на севере Афганистана советские гарнизоны и взять под охрану дороги ДРА“ [9, 49-50].

Руководство Генерального штаба СССР выступило против ввода войск, но его мнение не было принято в расчет. В архивах Министерства обороны СССР нет документов, в которых ставилась бы задача на подготовку ввода советских войск в Афганистан. Все распоряжения отдавались министром обороны Д.Ф. Устиновым только устно, на основе которых было сделано около 30 различных директив и развернуты сто соединений, частей и учреждений. Для доукомплектования было призвано более 50 тысяч офицеров, сержантов и солдат [10, 213].

24 декабря 1979 года на совещании руководящего состава Министерства обороны СССР было объявлено о принятии советским руководством решения о вводе войск в Афганистан “в целях оказания интернациональной помощи дружественному афганскому народу“. В тот же день была подписана и директива на ввод войск, в которой участие советских воинских частей в боевых действиях не предусматривалось, а предполагалось, что войска станут гарнизонами и возьмут под охрану важные объекты. Однако этот шаг не привел к нормализации ситуации в Афганистане, произошло ужесточение и расширение гражданской войны, а советский воинский контингент оказался вовлеченным в эскалацию военных действий. Обострились международная напряженность и военно-политическое соперничество между СССР и США.

Афганская война продолжалась с 25 декабря 1979 до 15 февраля 1989 года, то есть 2238 дней. 25 декабря 1979 года в 7 часов утра в районе города Термеза два понтонно-мостовых полка начали наводить понтонный мост. В 15.00 начался ввод советских войск в Афганистан в соответствии с приказом министра обороны СССР. Первыми переправились разведчики, а затем, под руководством генерала К. Кузьмина – 108-я мотострелковая дивизия. В это же время военно-транспортная авиация начала переброску по воздуху основных сил воздушно-десантной дивизии, отдельного парашютно-десантного полка на аэродромы Кабула и Баграма. До последней минуты десантники не были посвящены в планы высшего руководства. Для переброски личного состава

потребовалось сорок семь часов, за которые было совершено 343 рейса. В Кабул и Баграм было доставлено 7700 десантников и 894 единиц боевой техники. 27 декабря 103-я воздушно-десантная дивизия взяла под свой контроль здание ЦК НДПА, министерство обороны, МВД, министерство связи и другие важные объекты столицы Афганистана. Части 108-й мотострелковой дивизии к утру 28 декабря сосредоточились северо-восточнее Кабула.

На заседании Политбюро ЦК КПСС 27 декабря, были рассмотрены мероприятия по пропагандистскому обеспечению ввода советских войск в Афганистан и передачи власти Б. Кармалю. Этим решением правда об афганской войне была надолго спрятана от советских людей.

Военную операцию по введению советских войск в Афганистан можно разделить на два этапа: 1) 27-28 декабря, 2) 29-31 декабря 1979 года. На первом этапе 27 декабря штурмом был взят дворец Дар-уль-Аман, кабульское радио и другие важные объекты. Х. Амин в ходе штурма дворца был смертельно ранен гранатой, однако, по официальной версии, “революционный суд приговорил предателя Хафизуллу Амина к смертной казни“ [11, 196]. 28 декабря положение в Кабуле полностью контролировалось советскими войсками.

Второй этап заключался в том, чтобы, перейдя государственную границу и совершив марш по маршрутам Термез – Кабул – Газни и Кушка – Герат – Кандагар, охватить кольцом наиболее важные административные центры страны. Выполняя эту задачу, первая мотострелковая дивизия (12 тысяч человек) двигалась в направлении Кушка – Кандагар, а другие силы через Термез, перевал Саланг – на Баграм и Кабул. Часть советских войск из Кабула направилась в Гардес.

До 1 января 1980 года было введено 50 тыс. военнослужащих, в том числе две воздушно-десантные и две мотострелковые дивизии. В январе 1980 года в Афганистан вошли еще две мотострелковые дивизии, и общая численность советских войск достигла 80 тысяч человек. В течение первой половины 1980 года советский военный контингент продолжал усиливаться, особенно за счет четырех полков боевой авиации, трех вертолетных и различных отдельных бригад и полков.

Советские войска выполняли следующие задачи: охраняли автодороги Кушка – Герат – Шинданд – Гиршет – Кандагар; Термез – Кабул; Кабул – Джелалабад; Кундуз – Файзабад; охраняли объекты экономического сотрудничества: газопромысел Шитеран – Джаркудук, электростанции в Суруби, Наглезе, Кабуле; охраняли и обеспечивали функционирование аэродромов Кундуз, Файзабад, Баграм, Кабул, Герат, Кандагар и др.; содействовали укреплению органов власти в 21 провинции; проводили колонны с грузами; совместно с афганскими частями вели боевые действия против отрядов оппозиции; вели борьбу с караванами, доставляющими оружие и боеприпасы из Пакистана и Ирана; решали другие задачи по просьбе руководства ДРА. С течением времени советский воинский контингент все более втягивался в крупномасштабные военные действия.

Афганская оппозиция активно использовала ошибки новой власти во главе с Кармалем которая спешила с проведением аграрной реформы, занимала

ошибочную позицию в отношении служителей культа, форсировала введение закона о женском равноправии, в том числе открытие школы для девочек и др. Социальной опорой оппозиции были и многочисленные беженцы, из которых на территории Пакистана формировались с помощью американских военных инструкторов отряды душманов. Большую часть вооружения эти отряды получали от США, Пакистана, Саудовской Аравии и Великобритании, в том числе ракеты “земля – воздух“ М-66, миниатюрные ракеты “красный глаз“, минометы, огнеметы, базуки, а также химическое оружие и даже нервно-паралитическое вещество 517 Си-Эс.

Начиная с зимы 1980/81 года оппозиция усилила диверсионно-террористическую деятельность. Вместо крупных формирований по 500-1000 человек начали действовать небольшие отряды по 30-40 человек и даже более мелкие группы, состоящие из 2-3 террористов. Объектами диверсий стали промышленные предприятия, транспорт, ирригационные и энергетические сооружения. В ходе этих действий оппозиции заметные потери стал нести советский военный контингент, который, прежде всего и использовался для выполнения задач по охране государственных и других объектов ДРА. Если в 1979 году потери личного состава составили 86 человек, то в 1980-м – 1484, в 1981 году – 1298, в 1982 году – 1948, в 1983 году – 1446, в 1984 году – 2343, в 1985 году – 1868, в 1986 году – 1333, в 1987 году – 1215, в 1988 году – 759, в 1989 году – 53 человека [12, 14].

Безвозмездные потери личного состава советских войск в целом за весь период афганской войны составили 13310 человек убитыми, 35478 – ранеными и 311 – пропавшими без вести. Ежегодно эта война стоила советскому народу 5 млрд. рублей [13, 8]. Кроме этого, в Афганистане погибло 585 сотрудников КГБ СССР, 28 сотрудников МВД СССР и 180 военных советников, переводчиков и других специалистов [14, 14].

Почти сразу же после введения советских войск начали предприниматься попытки политического решения “афганской проблемы“. Однако только в 1986 году руководство ДРА выдвинуло программу политики национального примирения. На этот новый курс прямое влияние оказала начавшаяся в СССР перестройка и новое политическое мышление советского руководства во главе с М.С. Горбачевым в области внешней политики. Политика национального примирения включала в себя: переговоры с вооруженной оппозицией; создание условий для возвращения на родину всех беженцев; политическую и военную амнистию всем афганцам, прекратившим борьбу против существующего правительства, и даже формирование коалиционного правительства. В результате этой новой политики к руководству НДПА пришли новые силы, а генеральным секретарем ЦК с мая 1986 года стал М. Наджибулла. 30 ноября 1987 года в соответствии с новой конституцией Афганистана на собрании представителей всех слоев населения Наджибулла был избран президентом страны.

После этого правительство ДРА разрешило беспрепятственное возвращение на родину всем беженцам, гарантировало права и свободы всем гражданам ДРА, прекратившим вооруженную борьбу, а к октябрю 1989 года

подписало соглашения о прекращении боевых действий с 2/3 всех полевых командиров афганской оппозиции.

В конце 1988 – начале 1989 года были проведены встречи между представителями СССР и афганской оппозицией, а также с представителями пакистанского, иранского руководства и бывшим королем Афганистана М. Захир Шахом о прекращении войны, восстановлении мира в стране и формировании коалиционного правительства. В рамках этих переговоров СССР подтвердил, что выполнит полностью взятые на себя в Женеве 14 апреля 1988 года обязательства по политическому урегулированию положения вокруг Афганистана. К 15 февраля 1989 года был завершен вывод советских войск из Афганистана, за которым осуществлялся контроль наблюдателями ООН [15, 268].

Подводя итоги, следует выделить несколько основополагающих моментов. Афганская война стоила Советскому союзу огромных человеческих жертв, колоссальных материальных, военных и финансовых убытков. Она ускорила политический распад СССР. Помимо непосредственно погибших, домой вернулись десятки тысяч раненных, контуженных и искалеченных, впоследствии ставшими инвалидами на всю жизнь; в их судьбах, а также, в памяти матерей, отцов и остальных советских людей осталась неизгладимая душевная боль и психическая травма на долгие годы. Историческому феномену Афганистана трудно сегодня найти какое-либо правильное политическое оправдание, глядя в экраны телевизоров на теперешнее миротворческое присутствие военных сил NATO в этой стране, а также недавнюю Российско-Чеченскую войну на Кавказе в 90-е гг. Ясно одно, все должны четко извлечь уроки прошлого, чтобы никогда не было повтора подобного конфликта.

Поэтому, как представляется, в будущем темой дальнейшего исследования может стать анализ теперешнего присутствия украинского миротворческого контингента под эгидой ООН в странах Ближнего Востока и Центральной Африки.

Литература

1.Боровик А.Г. Афганистан. Еще раз про войну / А.Г. Боровик. – М., 1990.

2.Пиков Н.И. и др. Война в Афганистане / [Н.И. Пиков и др.]. – М., 1991.

3.Гареев М.А. Моя последняя война: Афганистан без советских войск / М.А. Гареев. – М., 1996.

4.Громов Б.В. Ограниченный контингент / Б.В. Громов. – М., 1994.

5.Ляховский А.А. Трагедия и доблесть Афганистана / А.А. Ляховский. – М., 1995.

6.Ляховский А.А., Забродин В.М. Тайны Афганской войны / А.А. Ляховский, В.М. Забродин. – М., 1991.

7.Марчук Н.И. Необъявленная война в Афганистане: официальная версия и “уроки правды“ / Н.И. Марчук. – М., 1993.

8.100 великих битв. – М.: Вече, 2002. – 640 с.

9.Ляховский А.А., Забродин В.М. Указ. работа. – С. 49-50.

10. Там же. – С. 213.

11. Гай Д., Снегирев В. Вторжение / Д. Гай, В. Снегирев // Знамя. – 1991. – № 3. – С. 196.

12. Ляховский А.А. Указ. работа. – Приложение № 14.

13. Там же. – Письмо ЦК КПСС по Афганистану от 10 мая 1988 г. – Приложение № 8.

14. Там же. – Приложение № 14.
15. Советская военная энциклопедия: В 8-и т. – Т.1. / Гл. ред. комис. М.А. Моисеев (пред.) и др. – М., 1990. – С. 268.

Кравець Ю.А., Ратніков В.Ю. Участь Радянського Союзу в громадянській війні в Афганістані (1979-1989 рр.).

В статті аналізуються об'єктивні причини, хронологічна послідовність, масштаби і результати введення радянських військ в Афганістан.

Ключові слова: *радянські війська, військовий контингент, Афганістан, війна, опозиція, керівництво, уряд, опір, вторгнення, душман, Кандагар, Кабул, диверсія, уряд, провінція.*

Kravets Y.A., Ratnikov V.Y. Participation of Soviet Union in Civil war Afghanistan (1979-1989).

In the article objective reasons, chronologic sequence scales and results of input of soviet troops, are analysed to Afghanistan.

Key words: *soviet troops, military contingent, Afghanistan, war, opposition, guidance, government, resistance, encroachment, dushman, Kandahar, Kabul, diversion, detachment, province.*

УДК 930+94

Кривуля О.О.

ҐЕНДЕРНА ЕКСПЕРТИЗА ПОГЛЯДІВ МАРКСА, ЕНГЕЛЬСА ТА ЛЕНІНА НА ПРОБЛЕМУ ВІДНОСИН МІЖ СТАТЯМИ

Проводиться ґендерна експертиза поглядів Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна та інших комуністичних ідеологів на проблему взаємин між статями, на роль і місце жінки, роль і значимість сім'ї в комуністичному суспільстві. Представлено їхні міркування щодо теорії вільного кохання.

Ключові слова*: ґендерна експертиза, комуністичні ідеологи, стать, жінка, сім'я, комуністичне суспільство, теорія вільного кохання.*

Відсутність загальнонаціональної ідеології у сучасному українському суспільстві, яка б виступила потужним об'єднавчим фактором усього населення країни, гальмує розбудову конструктивної політичної сфери, розвиток соціально-економічних відносин, а, головне, можливість духовно-культурного єднання жителів різних регіонів держави. Проте, навіть умовне виникнення такої ідеології повинно унеможливити будь-які перегини і крайнощі на кшталт фашистської. З точки зору сучасності далеко не ідеальною виявилася й комуністична ідеологія, навіть у спектрі її аналізу щодо відносин між статями. Враховуючи зростаючий інтерес науковців до історії вирішення соціальних питань, у тому числі ґендерних, вважаємо що у даному випадку метод ґендерної експертизи дозволить нам представити світоглядні основи поглядів Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна на проблему взаємин між статями, що зумовлює актуальність зазначеної теми.

Вважаємо, що не варто зупинятися на аналізі історіографічних здобутків попередників, оскільки за радянських часів це питання майже не розглядалося, хіба що у розрізі досліджень здобутків революції щодо вирішення жіночого питання. Не торкалися цього питання й сучасні дослідники.

Метою статті є проведення ґендерної експертизи поглядів Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна та інших комуністичних ідеологів на проблему взаємин між статями, на роль і місце жінки, роль і значимість сім'ї в комуністичному суспільстві.

Експертиза (від лат. expertus – досвідчений) означає дослідження спеціалістом певних питань. Ґендер – поняття, що увійшло в обіг із соціології і визначає соціальну стать людини на відміну від біологічної статі (sex), соціально-рольовий статус. Це складний соціокультурний конструкт, який відображає відмінності в ролях, поведінці, ментальних і емоційних характеристиках між чоловічим і жіночим. Ґендерна експертиза – це аналіз, що базується на ґендерній методології, який складається з аналізу влади і домінування, що затвердилися у суспільстві завдяки ґендерним ролям і відносинам. Зокрема, що стосується нашого дослідження, то це аналіз поглядів головних комуністичних ідеологів щодо розподілення ґендерних ролей і встановлення певних правил та норм міжстатевих відносин, котрі вони намагалися донести до суспільства та реалізувати у житті.

Отже, комуністичні ідеологи визначали поряд з багатьма іншими проблему, пов'язану зі зміною суспільного і сімейного статусу жінки, зокрема щодо встановлення соціальної рівності між статями. Питання встановлення соціальної рівності чоловіків і жінок теоретично відображалося у працях основоположників марксизму-ленінізму.

Так, Фрідріх Енгельс у „Походженні сім'ї, приватної власності і капіталу" визначав причини другорядного становища жінки у сім'ї. „Повалення материнського права було всесвітньо-історичною поразкою жіночої статі. Чоловік захопив правління і вдома, а дружина була позбавлена свого почесного становища, закабалена, перетворена у рабиню його бажань, у звичайне знаряддя дітонародження" [1]. Результатом такого єдиновладдя чоловіка стала, на його думку, патріархальна сім'я, котру ще Морган характеризував як організацію певної кількості осіб, вільних і невільних, у сім'ю, підпорядковану батьківській владі голови сім'ї. Енгельс доводив, що нерівність чоловіків і жінок стала наслідком економічної і класової нерівності, що виникла під впливом розподілу праці і, відповідно, приватної власності. Тому, щоб ліквідувати нерівність слід було ліквідувати приватну власність.

Загалом Енгельс вважав, що єдиношлюбність з'явилася як пригнічення одної статі іншою, як проголошення протиріч між статями. Він підкреслював, що перший розподіл праці був між чоловіком і жінкою для виробництва дітей. „Перша в історії протилежність класів співпала із розвитком антагонізму між чоловіком і жінкою при єдиношлюбності, і перше класове пригнічення співпадає з поневоленням жіночої статі чоловічою" [2]. Але при цьому він зауважував, що стара відносна свобода статевих зв'язків не зникла, а поряд з єдиношлюбністю позашлюбні зв'язки чоловіків з незаміжніми жінками (Морган це називав гетеризмом) перетворилися у неприховану проституцію. „Віддаватися за гроші було спочатку релігійним актом; це відбувалося у храмі богині любові, а гроші йшли у перший час у скарбницю храму... Віддаватися стороннім чоловікам – спочатку було обов'язком кожної жінки – стало потім

справою лише жриць, котрі заміняли усіх інших... З виникненням майнової нерівності... поряд з рабською працею спорадично з'явилася й наймана праця і одночасно як необхідна її супутниця професійна проституція вільних жінок поряд з примушенням рабинь віддаватися чоловікам". Отже, гетеризм породив проституцію і він же, на думку Енгельса, забезпечив подальше існування старої статевої свободи на користь чоловікам. Він підкреслював, що такий гетеризм засуджується у суспільстві, але гонінню підпадають не чоловіки, а жінки, котрих викидають із суспільства, „щоб таким чином знову проголосити, як основний суспільний закон, необмежене панування чоловіків над жіночою статтю" [3]. Тут же він зазначав, що поряд з єдиношлюбністю і гетеризмом суспільним явищем стало і перелюбство, заборонене, яке строго каралося, але невикорінне. Отже, він вважав, що у буржуазному суспільстві існував розквіт гетеризму з боку чоловіка і розквіт подружньої невірності з боку дружини. І причину у цьому бачив в існуванні класового суспільства, який, на його думку, завжди укладався за розрахунком, і, відповідно, породжував проституцію з обох сторін, але частіше з боку жінок.

Статеве кохання, за Енгельсом, могло стати і стало правилом по відношенню до жінки лише серед пригнічених класів. Як приклад він наводив середовище пролетаріату, де немає ніякої власності, для збереження та успадкування якої і були створені моногамія і панування чоловіка. Внаслідок бідності робітника, він не міг встановити панування, бо воно коштувало грошей, якого в нього не було. Відповідно відношення чоловіка до дружини визначалося іншими особистими та суспільними умовами. Більше того, Енгельс вважав, що внаслідок розвитку великої промисловості, яка відірвала жінку від домашнього господарства, дала можливість заробляти гроші, і, навіть, іноді ставати годувальницею сім'ї, від чоловічого панування у пролетарській сім'ї майже нічого не залишилося крім грубості по відношенню до жінки, що вкоренилася протягом тривалого часу. Відповідно, супутники моногамії, гетеризм та подружня невірність, відігравали надзвичайно малу роль, бо якщо подружжя не могло жити разом, то чоловік і дружина могли розлучитися. Повним рівноправ'ям у родині вважав становище, при якому, по-перше, шлюб представляв собою договір, добровільно укладений сторонами, і, по-друге, якщо протягом усього періоду шлюбу обидві сторони мали однакові права і обов'язки по відношенню один до одного [4].

„Сучасна індивідуальна сім'я основана на наочному чи замаскованому домашньому рабстві жінки... Чоловік... повинен здобувати гроші, бути годувальником, по меншій мірі у середовищі імущих класів, і це дає йому пануюче становище... Він у сім'ї – буржуа, а дружина представляє пролетаріат". На думку Енгельса становище може змінитися у випадку, коли законом будуть ліквідовані усі привілеї класу капіталістів і встановлено рівноправ'я обох класів. „Демократична республіка не ліквідовує протилежності обох класів – вона, навпаки, лише створює підґрунтя, на якому розпочинається боротьба за вирішення цієї протилежності". „Першою передумовою звільнення жінки є повернення усієї жіночої статі до суспільного виробництва, що, у свою чергу,

вимагає, щоб індивідуальна сім'я припинила бути господарською одиницею суспільства" [5].

Отже, Енгельс вважав, що індивідуальна сім'я перестане бути одиницею суспільства з переходом засобів виробництва до суспільної власності і приватне домашнє господарство перетвориться у суспільну галузь праці. Виховання дітей та догляд за ними, на його думку, повинно було стати суспільною справою, незалежно від того законні вони, чи народжені поза шлюбом. Вважав, що це сприятиме виникненню у суспільстві більш вільних відносин між статями.

Цікавими представляються й думки Карла Маркса щодо відношення чоловіка до жінки. Він пояснював це відношення як відношення людини до людини. І, відповідно, на основі такого відношення можна судити про ступінь загальної культури людини, оскільки „відношення чоловіка до жінки є природнім відношення людини до людини. Тому у ньому стає зрозумілим, у якій мірі природна поведінка людини стала людською, чи у якій мірі людська сутність стала для нього природною сутністю, у якій мірі його людська природа стала для нього природою" [6].

У „Німецькій ідеології" Маркс і Енгельс зауважували, що розподілення праці у суспільстві спричиняє кількісне і якісне розподілення праці у сім'ї, тобто породжує нерівне розподілення праці та її продуктів. Відповідно, вважали філософи, виникає власність, зародок і первісна форма якої є вже у сім'ї, де дружина і діти – раби чоловіка. „Рабство у сім'ї – є перша власність" [7]. Вони апелювали до визначення власності, як до розпорядження чужою робочою силою. Вони ототожнювали поняття розподіл праці і приватну власність й акцентували увагу на існуванні протиріч між інтересами окремого індивіда чи окремої сім'ї і загальним інтересом усіх індивідів. Відповідно сім'я не могла бути найкращим соціальним інститутом при комунізмі, бо породжувала індивідуалістичні погляди на противагу колективним, суспільним. Але вони не заперечували вищої форми сім'ї, як розуміється ідеальної, котра б задовольняла інтереси і членів сім'ї і співпадала з інтересами суспільства.

Погляди щодо впливу комуністичного суспільного укладу на сім'ю Ф.Енгельс доводив у „Принципах комунізму": „Відносини між статями стануть виключно приватною справою, яке буде стосуватися лише зацікавлених осіб і до якої суспільству не слід втручатися. Це можливо завдяки ліквідації приватної власності і суспільному вихованню дітей, внаслідок чого ліквідовуються дві основи сучасного шлюбу, пов'язані із приватною власністю, - залежність дружини від чоловіка і дітей від батьків. У цьому і є відповідь на питання високоморальних міщан з приводу комуністичної спільності дружин. Спільність дружин представляє собою явище, яке повністю належить буржуазному суспільству й у повному обсязі існує на сучасному етапі у вигляді проституції. Але проституція базується на приватній власності й зникне разом із нею. Відповідно комуністична організація замість того, щоб вводити спільність дружин, навпаки, ліквідує її" [8].

Такі погляди на сім'ю Енгельса підтримував і Маркс. Більше того, у „Маніфесті комуністичної партії" вони разом виступали за ліквідацію сім'ї, як

осередку суспільства. Зазначали, що у розвинутому вигляді буржуазна сім'я існує лише для буржуазії, але „вона знаходить своє доповнення у вимушеній безсімейності пролетарів та у публічній проституції". Виступали за припинення експлуатації дітей їх батьками. Наголошували, що комуністи змінять характер виховання, „вирвуть його з-під впливу пануючого класу". Підкреслювали, що сімейні зв'язки у середовищі пролетарів руйнуються, а діти перетворюються у прості предмети торгівлі і робочі інструменти. Щодо жінок, то вважали, що при комунізмі жінка перестане бути простим знаряддям виробництва, спростовуючи заклики суспільства щодо абсурдності введення у практику спільності дружин. Вони навпаки вважали, що спільність дружин існує при капіталізмі, зокрема при буржуазному шлюбі. ! „Комуністам можна було б зробити докір хіба що в тому, що вони бажають ввести замість лицемірно-прикритої спільності дружин офіційну, відкриту. Але само собою зрозуміло, що з ліквідацію теперішніх виробничих відносин зникне і спільність дружин, тобто офіційна і неофіційна проституція" [9].

У „Філософському маніфесті історичної школи права" Маркс, проводячи на сторінках дискусію з філософом, явно підтримує духовну сутність шлюбу, зокрема погоджується з облагородженням статевого потягу винятковістю, із приборканням потягу законами, моральною красою, яка „придає велінню природи ідеальний характер моменту духовного єднання – духовну сутність шлюбу" [10]. Також Маркс у проекті закону про розлучення казав, що ніхто не примушується вступати до шлюбу, але кожен, хто вступив до шлюбу, повинен бути примушений підкорятися законам шлюбу. „Той, хто вступив до шлюбу, не творить шлюбу, не винаходить його, він також мало творить та винаходить шлюб, як плавець – природу і закони води і ваги" [11]. Відповідно той, „хто самовільно розлучається, той цим стверджує, що сваволя, беззаконня є закон шлюбу". Інститут шлюбу він порівнював із інститутом держави чи дружби і стверджував, що вони – істинні – не відповідають повністю своєму поняттю. Тобто не все відповідає своїй сутності, зокрема і ніяке реально існуюче моральне відношення не відповідає своїй сутності. Припинити своє існування у ході історії може держава і дружба і шлюб. Відповідно, Маркс вважав, що розлучення виступає лише як установлення факту, коли конкретний шлюб став мертвим, а його існування перетворилося у видимість та обман. Таке встановлення факту смерті шлюбу (моральної смерті) залежить від сутності справи, а не від бажання зацікавлених сторін [12]. Але при цьому Маркс розумів, що законодавець визначає умови, при яких шлюб визнається мертвим, а суддя лише фіксує розпад шлюбу. Казав, що бажання індивідів розірвати шлюб є другорядним, а першочерговим виступає руйнація моральних відносин подружжя.

Подібної думки дотримувався й Енгельс. Так, він у листі до Карла Каутського, який вирішив розлучитися із дружиною Луїзою писав, що слід було йому зважити відмінності у становищі дружини і чоловіка у сучасних умовах. „Чоловіку розлучення у суспільному сенсі не наносить абсолютно ніякого збитку, він зберігає повністю своє становище, просто знову стає холостяком. Дружина втрачає усе своє становище, повинна знову починати все

з початку і при тому у більш важких умовах... З цього слідує, що чоловік лише у крайньому випадку, лише після зрілого роздуму, лише в повній мірі усвідомивши собі необхідність цього (розлучення – *прим. автора*), має право зважитися на цей крайній крок і то лише у найбільш делікатній формі...” [13].

Взагалі і Маркс і Енгельс негативно оцінювали розлучення. Наприклад Маркс вважав, що задля збереження почуттів між чоловіком і дружиною найкращим може бути тимчасова розлука. У листі до дружини – Женні Маркс він писав: „Тимчасова розлука корисна, бо постійне спілкування породжує видимість одноманітності, при якому стираються відмінності між речами. Навіть вежі здаються зблизька не такими вже високими, між тим як дрібниці повсякденного життя, коли з ними близько зіштовхуєшся, непомірно виростають. Так і з пристрастями. Повсякденні звички, котрі внаслідок близькості повністю захоплюють людину і приймають форму пристрасті, припиняють існувати, як тільки зникає з поля зору їх безпосередній об’єкт. Глибокі пристрасті, котрі в результаті близькості свого об’єкта приймають форму повсякденних звичок, виростають і знову отримують властиву їм силу під чарівним впливом розлуки” [14].

Усупереч поглядам Маркса та Енгельса більш лояльно висловлювався щодо розлучень Володимир Ленін у „Праві націй на самовизначення”. „Звинувачувати прибічників свободи самовизначення, тобто свободи відокремлення, у заохоченні сепаратизму – така ж дурість і таке ж лицемірство, як звинувачувати прибічників свободи розлучень у заохоченні руйнації сімейних зв’язків” [15]. Тобто він виступав за свободу самовизначення осіб щодо сімейного становища і свободу націй на самовизначення. Підтримував у цьому питанні думку Рози Люксембург, що не можна бути демократом і соціалістом, не вимагаючи повної свободи розлучень. Вважав, що відсутність цієї свободи є великим утиском пригніченої статі, жінки. І додавав, що визнання вільного уходу від чоловіків не є запрошенням усім дружинам уходити. „Чим повніше свобода уходу, тим зрозуміліше жінці, що джерело її „домашнього рабства” – капіталізм, а не безправ’я” [16]. Хоча Ленін і визнавав, що розлучення, як й інші демократичні права при капіталізмі важко здійснити, але вважав, що відкидати це право ані демократ ані соціаліст не має права, інакше він не демократ і не соціаліст.

Хоча вирішення жіночого питання пов’язувалося із завданнями соціалістичної революції, проте Ленін зауважував, що створення сім’ї нового типу і вирішення жіночого питання не є головними питаннями соціалістичної революції. Зміна сімейних відносин обумовлена соціально-політичними і економічними завданнями. Оскільки головним завданням була кардинальна зміна устоїв суспільства, зокрема ліквідація приватної власності і встановлення суспільної власності. Таким чином встановлювалося підґрунтя для формування якісно нової форми сім’ї – соціалістичної, у якій і чоловік і жінка мали б світоглядні орієнтири радянських громадян.

Формування особистості радянської жінки, на думку Леніна, могло відбутися лише після соціально-економічних змін. Але підкреслював, що крім соціально-економічного важеля у цьому питанні є ще й етичний. Зокрема

планувалася докорінна зміна моралі, яка й повинна була змінити відносини між чоловіком і жінкою у сім'ї. При цьому наново розмежовувалися у новій моралі права особистості і права колективу. Для цього у першу чергу передбачалося змінити взагалі суспільні відносини, які сприяли б зміні відносин у родині, бо в ній міцними були традиції, звички. Залучення ж жінок до суспільно-політичної активності, на його думку, сприяло б формуванню в жінки почуття власної гідності, її значимості у суспільстві і нівелювало б усталене почуття підлеглості чоловікові. Відповідно Ленін закликав змінити психологію чоловіків по відношенню до жінок, ліквідувати домінування в сім'ї патріархальних відносин.

Уточнюючи свої погляди на відносини між статями Ленін у 1919 р. писав у статті "Радянська влада і становище жінки": "Не може бути, нема і не буде "рівності" пригнічених з гнобителями, тих, яких експлуатують з експлуататорами. Не може бути, нема і не буде справжньої "свободи", доки немає свободи для жінки від привілеїв за законом на користь чоловіка, свободи для робочого від ярма капіталу, свободи для працюючого селянина від ярма капіталіста, пана, купця... Геть брехунів, котрі кажуть про свободу і рівність для усіх, доки є пригнічена стать, доки є пригнічені класи, доки є приватна власність на капітал, на акції, доки є ситі своїми надлишками хліба, котрі закабаляють голодних. Не свобода для всіх, не рівність для всіх, а боротьба з гнобителями та експлуататорами, знищення можливості пригнічувати та експлуатувати. Ось наше гасло! Свобода і рівність для пригніченої статі!" [17].

Ленін вказував на негативний вплив на цей процес існування у період переходу від капіталізму до соціалізму різних соціально-економічних укладів: соціалістичного, державнокапіталістичного, дрібнотоварного, приватнокапіталістичного і патріархального. Звільнення ж жінки вбачав у створенні нового типу сім'ї, котрий можливий при індустріалізації та кооперуванні селян по всій країні.

Щодо жіночого питання цікавим представляється розмова Клари Цеткін з Леніним, у якій він зауважував, що війна та її наслідки незвичайно загострили для жінок конфлікти та страждання, що раніше існували у сфері відносин між статями; що приховані раніше для жінок проблеми оголилися; що до цього додалася ще атмосфера розпочатої революції. „Світ старих почуттів і думок тріскотить по швах. Попередні соціальні зв'язки слабшають і рвуться, накреслюються зачатки нових зв'язків і відносин між людьми. Інтерес до цих питань пояснюється потребою у розумінні становища, потребою у новій орієнтировці" [18]. Взагалі то Ленін допускав обговорення питання щодо відносин між статями, але, як він казав „з точки зору витриманого, життєвого історичного матеріалізму", тобто відкидав немарксистське обговорення питання, яке „затемнює мислення, затемнює класову свідомість робітниць". Вважав, що не час обговорювати з жінками те „як кохають і кохати, як залицятися та приймати залицяння". „Зараз, - підкреслював він, - усі думки робітниць повинні бути спрямовані на пролетарську революцію. Вона створить основу також і задля дійсного оновлення умов шлюбу і відносин між статями"

[19]. Вважав, що зазначений спосіб політичної і соціальної просвіти робітниць невірний.

Але при цьому Ленін визнавав, що вказані питання стали надзвичайно популярними у суспільстві, особливо у організаціях молоді.

Отже, ці, говорячи сучасною мовою, гендерні питання, виявлялися не лише актуальними, але й практично важливими і їм надавали надзвичайно багато уваги. Проте Ленін вважав надмірні їх обговорення неподобством, яке „надзвичайно легко може сприяти надмірному збудженню і підігріванню статевого життя у окремих осіб і призвести до змарнування здоров'я і сил юності".

Зазначав, що в Росії значна частина молоді займається „ревізією буржуазного розуміння і буржуазної моралі" у питаннях статі. Він слушно підкреслював, що під впливом війни і революції старі ідеологічні цінності руйнуються, втрачають свою стримуючу силу. Розумів, що нові цінності з'являються повільно. „Погляди на відносини людини до людини, на відносини чоловіка до жінки революціонізуються, революціонізуються й почуття і думки. Між правом особистості і правом колективу проводяться нові розмежування. Це повільний і часто дуже болючий процес зникнення і зародження. Все це стосується і сфери відносин між статями, шлюбу, сім'ї. Розпад, гниття, бруд буржуазного шлюбу з його трудовою розривністю, свободою для чоловіка і рабством для дружини, мерзенна облудність статевої моралі і відносин наповнюють кращих людей почуттям глибокої відрази". Ленін вважав, що при загибелі одного світу і народженні іншого – у цю епоху чуттєвість людей швидко змінюється, а бажання різноманіття у насолоді набирає невтримної сили. Тоді форми шлюбу і відносини між статями вже не дають задоволення. Підкреслював, що у сфері шлюбу і статевих відносин наближається революція, співзвучна пролетарській революції [20].

Проте ідеологічна обробка широких мас у новоствореній радянській державі не завжди приносила потрібні результати. Найбільш активні та віддані справі революції молоді люди часто вважали, що у роки розбудови соціалістичної держави немає місця особистим почуттям, коханню, ніжності, бо це відволікає від боротьби з буржуазією та ворогами народу. Молоді люди перекручували ленінське розуміння співіснування особистого і суспільного, ігнорували особисті інтереси на користь суспільства. Власне все це спричинило так званий „сімейний нігілізм", прибічники якого не визнавали особистого життя. В народі романтична любов почала вважатися пережитками минулого, статевий потяг розглядався як фізіологічний прояв, а його задоволення звичайною справою, неначе випити склянку води.

Проти подібного відношення до стосунків і виступав В.Ленін хоча такі нові орієнтири у міжстатевих відносинах у суспільстві вважалися революційними, комуністичними. Ленін категорично не погоджувався із таким твердженням: „Мені так зване „нове статеве життя" молоді – а часто і дорослих – доволі часто здається буржуазним, здається різновидністю доброго буржуазного будинку терпимості. Все це не має нічого спільного зі свободою кохання, як ми, комуністи, це розуміємо... Від цієї теорії „склянки води" наша

молодь сказилася. Ця теорія стала злим роком багатьох юнаків і дівчат. Прибічники її стверджують, що теорія ця марксистська. Спасибі за такий „марксизм”... Я вважаю знамениту теорію “склянки води” абсолютно немарксистською і більше того протисуспільною. У статевому житті проявляється не лише те, що надано природою, але й принесене культурою, незважаючи високе воно чи низьке… Відносини між статями не являються просто висловленням гри між суспільною економікою і фізичною потребою... Звичайно спрага вимагає задоволення. Але хіба нормальна людина при задовільних умовах ляже на вулиці у багнюку пити з калюжі? Або навіть із склянки, край якої захоплено десятками губів? Проте важливіший за все суспільний бік. Пиття води – справа справді індивідуальна. Але у коханні приймають участь двоє, і виникає третє, нове життя. Тут захований суспільний інтерес, виникає обов’язок по відношенню до колективу. Як комуніст, я не маю симпатії до теорії „склянки води”, хоч би на ній красувалася етикетка „звільнена любов”. На додаток, вона і не нова, і не комуністична... Ця теорія проповідувалася у витонченій літературі приблизно у середині минулого століття як „емансипація серця”. У буржуазній практиці вона перетворилася у емансипацію тіла” [21]. При цьому Ленін зауважував, що не проповідує аскетизм, бо комунізм, на його думку, повинен нести не аскетизм, а життєрадісність і бадьорість, викликану також і повнотою любовного життя. „Молоді особливо потрібні життєрадісність і бадьорість. Здоровий спорт – гімнастика, плавання, екскурсії, фізичні вправи різного роду, - різнобічність духовних інтересів, навчання, розбирання, дослідництво, і все це за можливістю „спільно”!.. У здоровому тілі здоровий дух!” [22]. Ленін негативно відзивався про жінок і чоловіків, які революційну боротьбу, політику намагалися поєднувати з особистим романом: „Я не поручуся також за надійність і стійкість у боротьбі тих жінок, у котрих особистий роман переплітається з політикою, і за чоловіків, котрі бігають за будь-якою юбкою і дають себе опутати кожній молодій бабьонкє. Ні, ні, це не в’яжеться з революцією... Революція вимагає від мас, від особистості зосередження, напруження сил. Вона не терпить оргіастичних станів, на кшталт тих, котрі звичайні для декадентських героїв та героїнь... Невитриманість у статевому житті – буржуазна: вона ознака розкладання. Пролетаріат – висхідний клас. Він не потребує оп’яніння, котре оглушало б його чи збуджувало. Йому не потрібно ані оп’яніння статевої нестримності, ані оп’яніння алкоголем... Йому потрібні ясність... Тому не повинно бути ніякої слабкості, ніякого марнування та приниження сил. Самовладання, самодисципліна – не рабство; вони необхідні і у коханні” [23].

У листі до Інеси Арманд у січні 1915 р., яка готувала до друку брошуру про свободу кохання, Ленін писав, що під свободою кохання можна розуміти свободу від матеріальних розрахунків у справі кохання, від матеріальних турбот, від релігійних забобон, від заборон „папаши”, від забобон „суспільства”, від вузької обстановки середовища, від закону, суду, поліції. Проте під свободою кохання також можна розуміти і *свободу від серйозного кохання, від дітонародження, та свободу адюльтеру*. У суспільстві, вважав

він, саме друге зрозуміють під „свободою кохання” і тому пропонував замінити іншою назвою. Вважав, що друге може виступати буржуазною вимогою, а не пролетарською [24].

Проти статевих відносин без кохання виступала й Олександра Коллонтай: “Безкрилий Ерос” (похіть, однобічне задоволення плоті за допомогою проституції, перетворення статевого акту у мету на кшталт “легких задоволень”) – суперечить інтересам робочого класу. По-перше, він сприяє надмірності, а відповідно, тілесне виснаження, що знижує запас трудової енергії в людині. По-друге, він збіднює душу, заважає розвитку та укріпленню душевних зв’язків… По-третє, він звичайно базується на нерівності прав у стосунках між статями, на залежності жінки від чоловіка, на чоловічому домінуванні або нечуйності, що, безперечно, знижує розвиток почуття товариства”.

Хоча погляди О.Коллонтай були подекуди суперечливими. Велику популярність одержали ті, що виправдовували розбещеність. Вона говорила, що нічого не буде поганого, якщо дівчата до вступу в шлюб будуть мати статеві відносини. «Безвинність» дівчини, «цнотливість», «невинність» минулого потрібні при системі життя, побудованій на приватній власності [25]. «Свобода відносин між статями не суперечить ідеології комунізму… Чим більше буде статевих зв'язків між людьми, не парних, а типу групового шлюбу, тим краще для згуртованості колективу. «Буржуазна ідеологія учила, — писала О. Коллонтай, — що любов, та ще й взаємна, надає право на володіння серцем коханої людини цілком... Але чи може такий ідеал відповідати інтересам робочого клас? Чи не навпаки, важливо з погляду пролетарської ідеології, щоб почуття людей ставали багатші, різнобічні?.. Чим більше таких зв’язків протягнено від душі до душі, від серця до серця, від розуму до розуму – тим міцніше впроваджується дух солідарності і легше здійснюється ідеал робочого класу – товариство і єдність» [26].

Омелян Ярославський, котрий у той час був секретарем партколегії ЦКК ВКП(б), писав у 1926 р., що теорія О.Коллонтай про «вільне кохання» непролетарська теорія. Вона не зв'язує статеве життя з народженням дітей і виявляє найбільшу неповагу до жінки. Як складеться життя дівчат, які б вчинили за порадами О.Коллонтай про «свободу кохання»? Чи зможуть вони потім створити свою родину? Як вони будуть виховувати своїх дітей? О.Ярославський писав: чим відрізняється «свобода кохання» за О.Коллонтай «від відношення до жінки «золотої молоді», якого-небудь мамчиного синка, який, перш ніж по-справжньому одружитися, перебрав сотні жінок на своєму шляху, починаючи з прислуг у будинку і кінчаючи десятками повій? Що загального тут з відношенням свідомого пролетаря до жінки як до товариша по роботі, товариша по профспілці, товариша по партії, улюбленого друга, готового разом робити важливу, потрібну (іноді смертельно небезпечну) справу, товариша, який водночас готовий перебороти найбільші труднощі для того, щоб по-комуністичному виховати дитину, майбутнього будівника комунізму?» [27].

Народний комісар освіти РСФРР Анатолій Луначарський, засуджуючи статеву розбещеність, порушив питання про народження дітей. «З чоловічої точки зору — грубої, експлуататорської, вульгарної чоловічої точки зору, чоловік «випив склянку води» і чекає, коли йому знову пити захочеться, а жінка повинна виховувати всіх дітей Республіки. Жінка фізично слабкіша, їй важче знайти заробіток: вагітність, годування урізають її в цьому відношенні... На кому повинна лежати турбота про дітей? На матері і на батькові. Щоб виховати дітей, поставити їх на ноги, треба мінімум 15 років. Виходить, шлюб повинний бути тривалим парним шлюбом» [28].

Крім того існували й інші теорії: „кохання трудових бджіл", теорія про те, що жінка „лише поле для обсіменіння" тощо. Як вважає В.Чумак, у роки радянської влади було етично все, що слугувало справі партії і революції. Мораль ототожнювалася з партійно-державною доцільністю. Ідеал жертовності залишався для більшовиків близьким і дорогим. Партійні теоретики були впевнені у тому, що моральна чистота комуніста досягається шляхом прямого контролю за їхньою поведінкою, а також шляхом систематичних чисток [29]. У відповідності до таких установок на люди часто виносилися проблеми всередині сім'ї.

Загалом то інтереси жінок, власне, як і чоловіків, підпорядковувалися інтересам суспільства. Важливо було підкорити свідомість жінки, щоб та своїми „буржуазними" поглядами не впливала на чоловіка. Тобто зберігалася лінія прямого підпорядкування усіх державі, але не суспільству, а владі. Тому жінок намагалися вивільнити від домашнього господарства, від виховання дітей, щоб ті могли підвищувати свій культурно-освітній, а, головне, політосвітній рівень, відвідуючи збори, гуртки, бесіди, конференції, з'їзди тощо.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що погляди Маркса, Енгельса і Леніна на відносини між статями та роль сім'ї у комуністичному суспільстві не завжди співпадали, а подекуди взагалі різнилися. Єдине, що об'єднувало їх усіх, так це бажання побудувати державу з ідеальним устроєм, який задовольняв би все населення. Проте таким утопічним ідеям не судилося збутися. Хоча жінки у радянській державі юридично отримали рівні права із чоловіками. Правда можливості їх реалізувати не завжди були. Та все ж таки саме кроки у вирішенні жіночого питання дозволили жінкам сьогодні отримати низку пріоритетів. Що ж до існування сім'ї, то утопічна модель, яка передбачала її ліквідацію, дала негативні результати, чи вкотре підтвердила аксіому про те, що сім'я – осередок суспільства, і його ліквідація спричинить безвідповідальність батьків (частіше батька) за долю власних дітей, аморальність у міжстатевих відносинах, а відтак і загальне падіння духовності у суспільстві, що підтвердила на практиці у 20-і роки ХХ ст. теорія вільного кохання.

У подальшому цікавим та науково доречним буде дослідження ідеологічних основ більшовицької влади щодо активізації жіночого руху за рівні права із чоловіками.

Література

1. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. О женском вопросе / Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. – М.: Политиздат, 1978. – С. 145.
2. Там же. – С. 151.
3. Там же. – С. 152.
4. Там же. – С. 157-158.
5. Там же. – С. 161.
6. Там же. – С. 110.
7. Там же. – С. 126.
8. Там же. – С. 89.
9. Там же. – С. 89-91.
10. Там же. – С. 113.
11. Там же. – С. 117.
12. Там же. – С. 118-119.
13. Там же. – С. 177.
14. Там же. – С. 173.
15. Там же. – С. 179.
16. Там же. – С. 180.
17. Ленин В.И. Советская власть и положение женщины // Сборник произведений В.И.Ленина. – М.: Политиздат, 1982. – С. 320-321.
18. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. Указ. труд. – С. 191.
19. Там же. – С. 192.
20. Там же. – С. 194.
21. Там же. – С. 195-196.
22. Там же. – С. 196.
23. Там же. – С. 196-197.
24. Там же. – С. 181.
25. Коллонтай А. Труд женщины в эволюции хозяйства / Коллонтай Александра. – М. – Л., 1928. – С. 163.
26. Чирков П.М. Решение женского вопроса в СССР (1917-1937 гг.) / Чирков П.М. – М.: Мысль, 1978. – С. 200-201.
27. Там же. – С. 202.
28. Там же.
29. Чумак В. Проблема сім'ї і жінки у дискусії про партійну етику 20-х років / В.Чумак // "Жіночій рух в Україні: історія і сучасність", Міжнародна науково-методична конференція, Одеса, 27-29 жовтня 1994 р.: Матеріали конференції / ІСДО. Спілка жінок України; Одеська академія харчових технологій / Г.І. Терещенко (гол. ред.). — К., 1994. — С. 54.

Кривуля О.А. Гендерная экспертиза взглядов Маркса, Энгельса и Ленина на проблему отношений между полами.

Проводится гендерная экспертиза взглядов Карла Маркса, Фридриха Энгельса, Владимира Ленина и других коммунистических идеологов на проблему взаимоотношения между полами, на роль и место женщины, роль и значимость семьи в коммунистическом обществе. Представлены их размышления о теории свободной любви.

***Ключевые слова**: гендерная экспертиза, коммунистические идеологи, пол, женщина, семья, коммунистическое общество, теория свободной любви.*

Krivulya O.A. Gender analysis of the views of Marx, Engels and Lenin on the problem of relations between the sexes.

A gender analysis of the views of Karl Marx, Friedrich Engels, Vladimir Lenin and other communist ideologues to the problem of gender relations, the role and place of women, the role and importance of family in a communist society. Presented their reflections on the theory of free love.

***Key words:** gender analysis, communist ideologists, gender, women, family, communist society, the theory of free love.*

УДК 930. 2 = 411. 21 (477) “08 / 09”

Крюков В. Г.

БОРОТЬБА КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ВОЛЗЬКО-КАСПІЙСЬКИЙ ТОРГІВЕЛЬНИЙ ШЛЯХ ЗА ДАНИМИ АРАБСЬКИХ ПИСЕМНИХ ДОКУМЕНТІВ X СТОЛІТТЯ

Дослідження присвячене аналізу повідомлень учених Арабського халіфату X століття про вторгнення збройних сил Київської держави у мусульманські володіння, розташовані на південному та на південно-західному узбережжях Каспійського моря. Виявлено, що бойові дії руських дружин являли собою спроби забезпечення військової присутності Київської держави на Волзько-Каспійському водному шляху, яким здійснювалися торгівельні зв’язки поміж країнами Європи та областями мусульманського Сходу.

***Ключові слова**: Київська держава, Арабський халіфат, доба раннього середньовіччя, писемні документи, торгівельні взаємини, зовнішні економічні інтереси, збройні вторгнення.*

Дослідження формування та початкового розвитку Київської держави в українському джерелознавстві відбувається на засадах урахування тих чинників, які мали вплив на згаданий історичний процес. Одним з найбільш вагомих були зовнішні чинники, які відображували міжнародний стан цієї держави та головні засоби реалізації її інтересів у міжнародному бутті досліджуваного нами часу. Отже, метою даної статті є визначення характеру боротьби Київської держави щодо забезпечення безпеки своєї торгівлі з володіннями Арабського халіфату Волзько-Каспійським водним шляхом, який був протягом означеної історичної доби однією з важливіших торгівельних артерій у економічних взаєминах країн Європи та мусульманського Сходу. Для вітчизняного джерелознавства в цьому аспекті є доцільним опрацювання тих фактів-подій цієї боротьбі, які наведені в арабських писемних документах доби раннього середньовіччя. Отже, аналіз цих фактів-подій ми уважаємо за головне завдання нашого дослідження.

Повідомлення арабських писемних документів X століття про вторгнення збройних формувань Київської держави у прикаспійські володіння Арабського халіфату перетворились на предмет уваги з боку дослідників іще в 30-х роках XIX століття, коли російський сходознавець Василій Григор’єв здійснив спробу джерелознавчого аналізу цих повідомлень [7, с. 229-287]. Через сорок років після цієї події російський орієнталіст німецького походження Бернгард Дорн зробив ґрунтовний аналіз звісток учених Арабського халіфату означеної доби про бойові дії руських дружин у південно-каспійській області Табаристан та в мусульманських володіннях Південно-Західного Прикаспію [9; 14]. Втім, деякі проблеми текстологічного аналізу цих звісток тривалий час залишалися не вирішеними, що обумовило додаткове дослідження згаданої проблематики через 88 років після згаданої публікації Бернгарда Дорна українським арабістом Вольфом Бейлісом [5, с. 360-391]. Ми уважаємо, що у межах українського джерелознавства є доцільним опрацювання даної проблематики з урахуванням завдань зовнішньої економічної політики Київської держави.

Характер торгівельних взаємин, що існували між Київською державою та Арабським халіфатом виявляється із описання шляху “купців-русів” / تُجَارُ الرُّوس

/, що пролягав до Багдада / بَغْدَاد / рікою Волгою / يَتِيل / через торгівельну частину столиці Хозарського каганату, звану “Хамлих” / بِخَمْلِيخ مَدِينَةِ ٱلْخَزَر /, і надалі – через “Джурджанське”, тобто Каспійське море / بَحْرِ جُرْجَان /. Дане описання наведено в “Книзі шляхів і царств” / كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ / [16, p. 154], що була складена Абу ал-Касимом ʿУбайдаллахом ібн Хурдазбіхом близько 272 / 885-886 року [20, s. 390], тобто десь через чотири роки після того, як норманський конунг Олаф об’єднав під своєю владою у 882 році землі ільменських словенів та середньо-дніпровських полян і проголосив Київ столицею Руської держави [11, с. 13]. Характерні риси торгівельних зв’язків Київської Русі з Арабським халіфатом, що існували у означений час, виявляються насамперед із переліку тих товарів, які, згідно з Ібн Хурдазбіхом, постачалися купцями-русами до міста Багдад. То були предмети традиційного давньо-руського експорту, а саме – “шкіри бобрів” / جُلُودُ الْخَزّ /, “шкіри чорних лисиць” /جُلُودُ الثَّعَالِب السُّود/ /, тобто хутра, та мечі / السُّيُوف /. Згадки про те, що язичники-руси при здійсненні своїх торгівельних операцій у Багдаді спілкуються з покупцями через перекладачів із “невільників-слов’ян” / الْخَدَمُ الصَّقَالِبَة / і видають себе за християн / يَدَّعُونَ أَنْهُمْ نَصَارَى / задля сплати вигідної категорії мита, явно свідчать про сталість руско-арабської торгівлі іще в другій половині IX століття. Той факт, що дана торгівля була взаємно взаємовигідною для Київської держави і Арабського халіфату, виявляється із повідомлення, що міститься в творі “Золоті луки і родовища коштовностей” / مُرُوجُ الزَّهَبِ وَمَعَادِنُ الْجَوَاهِر / арабського автора середини X століття Абу ал-Хасана ʿАлі ал-Масʿуді, в якому згадується, що мусульманські купці прагнули потрапити до столиці “правителя слов’ян” / مَلِك ٱلصَّقَّالِبَة /, званого іменем “ад-Дір” / ٱلدِّير / [19, III, p. 65], тобто Діра, правителя Києва (862-882 рр.). В X столітті інтенсивність торгівельних взаємин між Київською державою і Арабським халіфатом Волзько-Каспійським шляхом значно збільшилася. За повідомленнями досліджуваних писемних документів, переважну більшість населення купецьких колоній міста Хамлих на той час складали мусульмани та слов’яно-руси [19, II, p. 11, 23; 22, p. 220-222; 6, с. 219]. Обсяг постачання товарів із Київської держави на ринки мусульманського Сходу певною мірою виявляється із того факту, що в розвідці “Книга картини Землі” / كِتَابُ صُورَةِ الأَرْضِ / арабського географа другої половини X століття Ібн Хаукала Волга іменується “рікою русів” / نَهْرُ الرُّوس / [21, I, p. 13, II, p. 388].

Згідно з Ібн Хурдазбіхом, подорожування купців-русів Каспійським морем закінчувалося в області, званій „Джурджан” / جُرْجَان /, а саме в порту Абескун, що розташовувався на південно-східному узбережжі цього моря [9, с. 10; 4, с. 83]. Але ці купці не прямували від гирла Волги до Абескуна, а “висаджувалися на будь-якому з його берегів, [де] бажали” / فَيَخْرُجُونَ فِى أَىّ سَوَاحِلِهِ أَحَبُّوا /. У наведеному фрагменті відсутня інформація про те, до яких місць узбережжя Каспійського моря прибували руські купці для здійснення своїх торгівельних операцій. Втім, згідно з тими даними, що містяться в “Книзі країн” / كِتَابُ الْبُلْدَانِ / Ібн ал-Факиха ал-Хамадані, та в “Книзі шляхів царств” / كِتَابُ الْمَسَالِك الْمَمَالِك /, Абу Ісхака ал-Фарісі ал-Істахрі, написаних, відповідно, в 290 / 903 році і близько 340 / 950-951 року [10, I, с. 74-76; 13, s. 48-5; 17, p. 9-30; 18, s. 10], вони здійснювали торгівельні операції в порту Дербент, у прибережних та у

внутрішніх районах Східного Закавказзя, які входили до складу області Арран [22, p. 190; 3, с. 334], а також в області Табаристан, що розташована на південному узбережжі Каспійського моря [4, с. 124, 215-216, 221-225; 1, с. 57]. Виявляється, що саме області Арран, Табаристан і Джурджан протягом останньої третини IX – першої половини X століть були об'єктом бойових дій руських військово-морських дружин, які п'ять разів, а саме поміж 864 і 884, у 909, 910, 912 та в 943 роках сягали південних узбереж Каспійського моря [15, s. 242; 14, s. 473-522].

Особливої уваги заслуговує звістка ал-Мас'уді про бойові дії війська русів в області Арран / أرّاَن /, яка охоплювала територію, що простягалася від міста-порту Дербент на північному сході до міста Тіфліс на заході, і до ріки Аракс на південному заході. З початку VIII століття ця область входила до складу однієї з провінцій Арабського халіфату, а саме до Армінійї [19, II, p. 19-23; 22, p. 190; 3, с. 334]. Вторгнення руського війська на територію Аррана відбулося в 300 / 912-913 році, тобто на початку княжіння в Києві конунга Інгвора (912-945 рр.), а точніше – в серпні-грудні 913 року, або в січні-червні 914 року [9, с. 382-386]. Збройні формування Київської держави на суднах досягли гирла ріки Кури, і, просунувшись названою рікою на захід, захопило та майже півроку окупувало столицю Аррану, місто Портав / بَرْدَعَة /, яке було розташоване на Карабахській рівнині, на березі притоки Кури, річки Тертер. Під час даного військового походу руси оволоділи також тими населеними пунктами, що знаходилися на каспійському узбережжі Аррана, зокрема містом Баку [23, s. 242; 14, s. 473-522]. Той факт, що в якості головного об'єкту своїх бойових дій на території Аррана руси обрали найбільш велике й багате місто Східного Закавказзя, а саме Портав, є свідченням цілеспрямованості їх вторгнення в Східне Закавказзя. До того ж, швидке просування війська русів до згаданого міста без зупинок у проміжних пунктах є свідченням як наявності у воїнів уявлення про його багатства, так обізнаності русів у топографії Аррана [2, с. 847]. Дана обставина наводить на думку про існування в попередні часи регулярних торгівельних зв'язків між Арраном та Київською державою. Тому цей військовий похід, як і вторгнення збройних сил Київської держави в інші прикаспійські володіння Арабського халіфату, доцільно уважати за спроби забезпечення її торгівельних інтересів на Волзько-Каспійському шляху.

На нашу думку, розглянуті історичні події були першим етапом боротьби Київської держави за забезпечення сприятливих умов розвитку економічних зв'язків з областями мусульманського Сходу. Другим етапом даної боротьби була ліквідація Хозарського каганату, який здійснював контроль над Волзькою ланкою цього торгівельного шляху. Як відомо, згадана задача була вирішена внаслідок двох переможних війн Київської держави з Хозарським каганатом, які відбулися в часи правління київського князя Святослава Ігоровича, а саме в 965 та в 969 роках [11, с. 38; 8, с. 461-462; 12, с. 223-227].

Скорочення

БС – Бартольд В. В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б. Г. Гафуров]. – Москва: Восточная литература, 1963 – 1973.

ИАН – Императорская Академия наук.

AISS – Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg.

BGA – Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894.

Література

1. Ас-Савад и Табаристан по Машхадской рукописи труда Ибн ал-Факиха ал-Хамадани / [изд. араб. текста, пер. и прим. О. В. Цкитишвили; ред. В. Г. Ахвледиани]. – Тбилиси: Мецниереба, 1977. – 82, 18, 15, 26 с.

2. Бартольд В. В. Арабские известия о руссах / В. В. Бартольд // БС. – Т. II. – Ч. I: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы / В. В. Бартольд; отв. ред. Б. Г. Гафуров. – 1963. – С. 810-858.

3. Бартольд В. В. Арран / В. В. Бартольд // БС. – Т. III: Работы по исторической географии / В. В. Бартольд; отв. ред. А. М. Беленицкий. – 1965. – С. 334 – 335.

4. Бартольд В. В. Историко-географический обзор Ирана / В. В. Бартольд // БС. – Т. VII: Работы по исторической географии и истории Ирана / В. В. Бартольд; отв. ред. М. Е. Массон. – 1971. – С. 31 – 225.

5. Бейлис В. М. Сочинения ал-Мас‘уди как источник по истории Восточной Европы X века: дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук: 07.00.03 “Всеобщая история” / В. М. Бейлис. – Москва, 1963. – 897, 24, 5 с.

6. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р.Х.) / А. Я. Гаркави. – Санкт-Петербург: ИАН, 1870. – IX, 308 с.

7. Григорьев В. В. О древних походах руссов на восток / В. В. Григорьев // Журнал министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург: ИАН, 1835. – Ч. V. – С. 229 – 287.

8. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевсський; ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смолій (заст.). – Київ: Наукова думка, 1991 – 1998. – Т. I: До початку XI віка. – 1991. – 736 с. – (Пам’ятки історичної думки України).

9. Дорн Б. А. Каспий. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о набегах их на прибрежья Каспийского моря / Б. А. Дорн // Записки Императорской Академии наук. – Санкт-Петербург: ИАН, 1875. – № 1. – IV, LVI, 718 с., 2 л. карт, илл.

10. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер. – Москва, Восточная литература, 1962 – 1967. – Т. I: Горган и Поволжье в IX-X веках / [отв. ред. Е. А. Беляев]. – 1962. – 278 с.

11. Літопис Руський за Іпатським списком / [від. ред. О. В. Мишанич, пер. з давньоруськ. Л. Є. Маховця] – Київ: Дніпро, 1989. – XIV, 590 с.

12. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев; ред. М. А. Васильев; рец. С. Г. Агаджанов, Я. Н. Щапов. – Москва: Наука, 1990. – 263 с.

13. De Goeje M. J. Die Istakhri-Balkhi Frage / par M. J. de Goeje // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. – Leipzig: Deutsche Mordenländische Gesellschaft, 1871. – Band 25. – S. 48 – 51.

14. Dorn B. Caspia. Über die Einfälle der alten Russen in Tabaristan. Nebst Zugaben über andere von ihnen auf den Kaspischen Meere und in den anliegenden Ländern ausgeführte Unternehmungen / von B. Dorn // Mémoires l’AISS. – St. Pétersbourg: Comissionnaires de l’AISS, 1875 – VIIe série. – Tome 13. – № 1. – XXXVII, 524 s.

15. Hennig R. Der mittelalterliche Handelsverkehr in Osteuropa / von R. Hennig // Der Islam: Zeitschrift für Geschichte und kultur des islamischen orients / herausgegeben von C. H. Bekher in

Berlin und H. Ritter in Hamburg. – Berlin und Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.". – Band 22. – Berlin und Leipzig, 1935. – S. 239 – 265.

16. Kitab al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadhbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far // BGA. – Pars VI. – 1889. – XXIII, 216, 308 p.

17. Kramers J. H. La question Balkhi-Istakhri et l'Atlas de Islam / J. H. Kramers // Archív Orientálny: Quaterly Journal of African and Asian Studies. – Volume XI. – Leiden: Academia, 1932. – P. 9 – 30.

18. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki; pod redakcja Gerarda Labudy. – Wrocław – Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956 – 1977. – T. II (część I). – 1969. – 159 s.

19. Maçoudi. Les Prairies d'or / [texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteill] // Société Asiatique: collection d'ouverages orientaux. – Paris: Edition "Imprimerie Imperiale", 1864 – 1877. – Tome deuxième. – V, 467, [7] p. – Tome troisième. – 464, [10] p.

20. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historish-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840-940) / von J. Marquart. – Leipzig: Dieterich, 1903. – L, 557 s.

21. Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu 'l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi). Secundum textum et imagines codicis Constantinopolitani conservati in bibliotheca antiqui palatii № 3346, cui titulus est "Liber imaginis terrae". Edition secunda / [edidit collato textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis J. H. Kramers; primum edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1938 – 1939. – Fascicle I – II. – VIII, 528 p.

22. Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri // BGA. – Pars I. – 1870. – VIII, 328 p.

23. Westberg F. Beiträge zur Klärung orientalischen. Quellen über Ost-europa / von F. Westberg // Bulletin de l'AISS. – Volume XI. – St. Pétersbourg: Imprimerie de l'AISS, 1899. – P. 211 – 245, 275 – 314.

Крюков В.Г. Борьба Киевского государства за Волжско-Каспийский торговый путь по данным арабских письменных документов X века.

Исследование посвящено анализу сведений ученых Арабского халифата X века о вторжениях военных сил Киевской державы в мусульманские владения, расположенные на южном и на юго-западном побережьях Каспийского моря. Выявлено, что боевые действия русских дружин представляли собою попытки обеспечения военного присутствия Киевской державы на Волго-Каспийском водном пути, через который осуществлялись торговые связи между странами Европы и областями мусульманского Востока.

***Ключевые слова**: Киевская держава, Арабский халифат, период раннего средневековья, письменные документы, торговые взаимосвязи, внешние экономические интересы, вооруженные вторжения.*

Krukov V.G. The fight of Kiev State for the Volga-Caspian trade route according to the information contained in Arabic documents of the X century.

The research is devoted to the analysis of accounts of Arabic geographical scholars about the offensive actions of Kievan State's military forces into Muslim domains located on the Southern and Southwest shores of the Caspian Sea. We have come to the conclusion that the Russian armed forces operated for the purpose of boosting Kievan State's military presence along the Volga – Caspian waterway which was the trade route connected European countries and regions of Muslim East.

***The key words**: Kievan State, the Arabian chalifate, the early Middle Ages, written documents, trade interrelations, foreign economic interests, armed invasion.*

УДК 94 (100): 327.8 «1914»

Ласкавий Д.В.

ДИПЛОМАТІЯ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ І ПИТАННЯ БАГДАДСЬКОГО МИРУ: НАФТОВИЙ ФАКТОР, 1914 р.

Досліджується вплив нафтових компаній на боротьбу європейської дипломатії навколо умов Багдадського миру.

Ключові слова: *дипломатія, нафта, Росія, Німеччина, Велика Британія.*

З часу Першої світової війни пройшло вже майже століття, але спори навколо причин її виникнення й досі не вщухли. Одним з найбільш дискусійних питань залишається так званий «Багдадський мир», переговори про який між Великобританією й Німеччиною передували початку війни. І хоча тема довоєнного англо-німецького зближення-зіткнення не нова, тим менш, вплив нафтового фактору на результати перемовин усе ще недостатньо досліджено.

У відомій історіографії, як у радянській, так і закордонній, у тому числі німецькій, важко знайти працю, присвячену боротьбі за панування Європі на початку XX століття, у якій не було б, принаймні згадки про Багдадський мир. Проте доволі часто дослідники, аби не повторювати один одного чи не вважаючи за потрібне, не розкривають зміст якоїсь відомої події, чим невільно створюють певний фон забуття. Приблизно така ситуація склалася і з питанням впливу нафтового фактору на дипломатію великих держав, зокрема, формування ними умов Багдадського миру.

Серед фундаментальних праць з історії зовнішньої й внутрішньої політики великих держав слід назвати монографію німецького вченого Г. Хальгартена «Імперіалізм до 1914 року». На сторінках книги автор словом зумів відтворити атмосферу політичного, економічного й навіть культурного життя в співставленні з подіями на міжнародній арені, у тому числі перемовинами щодо Багдадського миру [1, 616−622]. Іншим фундаментальними дослідженням є праця «Боротьба за панування в Європі, 1848−1918», яка належить перу відомого англійського історика А. Тейлора [2]. У своєму творі автор блискуче розкрив тайни й секрети європейської політичної кухні, хитросплетіння дипломатичних інтриг так званого «концерту великих держав». Не оминув він увагою й складної проблеми розподілу сфер впливу імперій і узгодження інтересів на схід від Суецу, що правда, обійшовши появу нафтового фактору в міжнародних відносинах [2, 390−423].

Ще однією класичною монографією з історії європейської політики й дипломатії на Сході, яка, як і попередні праці, витримала не одне перевидання, є книга «Східне питання» Дж. Марріотта [3]. Англійський дослідник виважено й ґрунтовно, хоча й не без суб'єктивізму, висвітив боротьбу великих держав за спадщину Османської імперії. Проте й він оминув складну тему міжнародної боротьби за нафту в Месопотамії, не кажучи вже про Персію, торкнувшись буквально в декількох словах, її стратегічної важливості [3, 514].

Що стосується радянської та, як сучасної російської, так й української, історіографії, то найбільш повним і вичерпним дослідженням з ранньої історії боротьби за нафту залишається праця О.О. Фурсенка «Нафтові трести та

світова політика, 1880-ті роки − 1918 р.» [4]. Авторові вдалося створити цільну та завершену картину подій світової нафтової політики, хоча й стисло, але ґрунтовно висвітивши основні події міжнародної боротьби за нафту з її початку й до завершення одного з етапів у 1918 році. Разом з тим, в одній книзі, якою б великою та змістовною вона не була, неможливо висвіти все розмаїття проблем зовнішньої політики великих держав, спричинених нафтовим фактором [4, 494−495].

Отже, метою даної статті є дослідити вплив нафтового фактору на розв'язання великими державами проблеми з розподілу сфер впливу в районі Перської затоки й Африці напередодні Першої світової війни.

Улітку 1914 року Європа, за спогадами очевидців із різних країн, була так далеко від війни, як ніколи. Навіть візит англійської ескадри на чолі з адміралом Бітті до Кронштадту в кінці червня більшості європейців здався лише дивовижним святковим парадом і аж ніяк не реальним свідченням наближення війни. На врочистостях 28 червня були присутні дипломати, монарші особи, як Антанти, так Троїстого союзу, які на палубі флагмана ескадри лінкора «Квін Мері» проголошували тости за мир і спокій у Європі. З цього приводу впливова англійська газета «Таймс» опублікувала статтю з оптимістичним заголовком «Цар і германський імператор як британські адмірали» [5]. Єдине, що стало ложкою дьогтю в діжці з медом на святі, так це звістка про вбивство в місті Сараєво австрійського ерцгерцога Фердінанда цього ж дня.

Проте й ця подія, хоча й наробила багато галасу, але не була роковою для майбутнього Європи, оскільки бути миру чи війні ще вирішувалось.

За день до вбивства ерцгерцога 27 червня «Таймс» опублікувала статтю «Нафтові права в Месопотамії» [5]. У ній газета з радістю повідомила, що Порта нарешті дала усну обіцянку британському послу надати нафтову концесію в провінціях Багдад і Мосул англо-німецькій групі, сформованій У. Дарсі, якому турецька влада дала дозвіл на опціон. Для реалізації своїх прав у найближчому майбутньому англо-німецька група мала сформувати новий концерн, 50 % акцій якого отримував Дарсі і по 25 % Німецький банк і Англо-саксонська нафтова компанія (АСНК) відповідно. При цьому, вже існуючі права Дарсі на розробку нафти на території Каср-і-Ширін, що була передана під тиском англійців від Персії Туреччині, повністю зберігалися [5].

Іншими словами, англо-німецькі переговори щодо розподілу сфер впливу двох імперій на Схід від Суецу тривали й справа хоча й нешвидко, але невпинно, йшла до успішного завершення. Головним предметом торгу була месопотамська нафта і як повідомила «Таймс» сторони наблизились до компромісу. Отже, зовні міжнародні відносини, принаймні англо-німецькі стосунки були ближче до миру, ніж до війни, хоча, як кажуть, від любові до ненависті один крок.

Зваживши всі «за» і «проти» великий візир Саід Халім Паша 28 червня 1914 роки як раз у день убивства ерцгерцога Фердинанда, направив лист німецькому та англійському послам. Згідно документу міністерство фінансів Туреччини давало Турецькій нафтовій компанії (ТНК) згоду на оренду нею

відкритих або тих, що будуть відкриті, нафтових полів у вілайетах Багдад і Мосул, залишаючи за собою право на подальше уточнення умов концесії [6, 31−32]. За словами С. Лонгрігга, «цей лист, менш надійний за законний дозвіл на концесію, був лише формальною й урочистою обіцянкою головного урядовця Туреччини», але додамо, що навіть така формальність, за відсутності інших, була великим кроком у перед [6, 31−32]. Цим листом офіційний Стамбул показав, що, з одного боку, жодній з великих держав по одинці не надає переваги у вирішенні питання про майбутнє месопотамської нафти, а з іншого − вітає тандем Лондону й Берліну в обличчі ТНК.

Звістка про успіх англо-німецького тандему швидко облетіла Європу, але далеко не всі їй зраділи. З неприхованою тривогою за подіями в Константинополі слідкували в Росії, для якої відкриття й розробка месопотамської нафти могло обернутися втратою лідерських позицій на нафтовому ринку Середнього Сходу.

І головну загрозу Росії становила ні Німеччина, потенційний противник з Троїстого союзу, а Великобританія, союзник по Антанті й одвічний геополітичний суперник по Великій грі. Після ратифікації 17 червня 1914 року англійським парламентом угоди про придбання урядом Г. Асквіта 51 % Англо-перської нафтової компанії (АПНК) невелике зубожіле нафтове підприємство вище згаданого У. Дарсі перетворилося на провідника зовнішньої політики Великобританії на Середньому Сході [7, 136].

Від таких стрибків британського лева жоден з його суперників не був у захваті й тим більше Росія, яка, попри всілякі зовнішні й внутрішні труднощі, все ще залишалася головним експортером нафти та нафтопродуктів у Персію й Туреччину. З цього приводу впливова російська газета «Новое время» з тривогою зазначила, що «отримавши нафтоносні землі Персії, Англія бажає захопити й нафтові багатства східної частини Османської імперії» [8].

У російському уряді таку перспективу бачили й вважали її неприйнятною. Міністр фінансів П.Л. Барка в секретному листі до міністра зовнішніх справ С.Д.Сазонова з неприхованою тривогою писав про небезпеку для російських інтересів у Персії з боку АПНК і необхідність термінового здійснення дій у відповідь, оскільки в противному випадку, російські підприємці ризикували втратити ринок нафти не тільки в Персії, а й у районі Перської затоки в цілому [7, 129].

З іншого боку, Барк також звернув увагу на те, що родовища нафти, які знаходяться в більш близьких до російського кордону районах Персії, можуть бути, звісно, використані російськими підприємцями для постачання перської нафти й нафтопродуктів на внутрішній ринок Росії [7, 129]. До цього, зауважимо, у Санкт-Петербурзі мову вели лише про експорт у Персію, а не імпорт із неї. На той момент це була революційна думка, хоча й продиктована потребами часу.

Через виснаження старих свердловин і нафтових полів, брак нових і страйковий рух ціна нафти в Росії постійно зростала, що тягнуло за собою подорожчання нафтопродуктів. Так, зокрема, впродовж 1913 року середня ціна на нафтове паливо була на 18% вище, ніж у 1912-му, і на 30% вище ціни 1910

року. Аби приборкати підвищення ціни, російський уряд пішов на безпрецедентний крок − дозволив безмитний увіз закордонної нафти. Невдовзі майже 100 тисяч тон мексиканської нафти було завезено на південь Росії [9, 70].

Проте нафта з Мексики була не панацея та й не назавжди. Після тамошньої англо-американської нафтової війни й гучної корупційної справи співвласника «Мексикан ігл» лорда Мюррея перемога «Стандард ойл» Дж. Рокфеллера в боротьбі за мексиканську нафту була очевидна. Для Росії це означало, що в недалекому майбутньому нафту доведеться купувати по цінам світового монополіста і, чого не хотіли ще більше, пустити в Баку компанію всемогутнього Рокфеллера [9, 68]. Саме тому міністр фінансів Барк і звернув увагу на Північну Персію, нафта якої тепер роздивлялася не як конкурент російській, а як захисний щит від американської.

Окрім цього, Барк також вважав неприпустимим, що значна частина російської сфери впливу входить у межі концесії АПНК. Міністр фінансів пропонував міністру зовнішніх справ разом добитися, щоб англійська компанія не тільки не розповсюджувала свої операції на сферу російського впливу та найближчі до неї райони нейтральної смуги, а навпаки, навіть уступила свої права в зазначених межах російським підприємцям [7, 129].

Проте одна справа сказати й зовсім інша зробити. Не будемо забувати, що міжнародна боротьба за нафту в Персії та Месопотамії була невід'ємною частиною світової політики, у якій доволі часто гарячність та емоції перемагають над холодним розрахунком і прагматичними думками. Як уже було зазначено, 28 червня 1914 року був убитий австрійський ерцгерцог і в Європі як ніколи чітко відчули подих війни. І хоча невдовзі здалося, що пронесло, Троїстий союз і Антанта зімкнули свої ряди, й у російському уряді, аби не давати вірогідному противнику приводу для політичних спекуляцій, вирішили відкласти до кращих часів непросте питання про межі концесії АПНК.

На відміну від російського уряду, в англійському були іншої думки щодо зімкнутості союзницьких рядів і приводів до спекуляцій. Більше за невдоволення своїх союзників британці боялися побачити німецькі залізниці, підведені до портів Перської затоки. Тому робили все, аби, за висловленням Г. Хальгартена, створити відвідний канал для активності німецького імперіалізму [1, 619]. Англійцям удалося ув'язати переговори про Багдадську залізницю й частку АПНК у ТНК з перемовинами щодо майбутнього португальських колоній в Африці.

Форін оффіс на чолі з Е. Греєм недвозначно натякнув колегам із відомства князя Ліхновського, що, якщо кайзер Вільгельм ІІ як треба натисне на свого далекого родича короля Бельгії Леопольда і той віддасть своєму дяді Конго, то, інша кровинка кайзера по лінії його бабусі королеви Вікторії, Георг V буде не проти. У такому разі на Вільгельштрассе були за крок від утілення в життя одного з найгучніших імперських проектів, а саме створення в Африці сфери впливу від атлантичного до індійського узбережжя континенту, вкритої чорно-біло-красним прапором [1, 619].

З економічної точки зору сенсу в цьому проекті не було ніякого, але заради підвищення свого імперського престижу в клубі великих держав та на щастя англійців, Німеччина готова була піти на обмін поступками. Завдяки такому вдалому дипломатичному маневру Форін оффіс зайняв безпрограшну позицію − в будь-якому разі Великобританія нічого не втрачала, так як за всі поступки Німеччини вона розраховувалась чужими територіями, тоді як їх суперник мав би віддавати роками накопичені, потом і кров'ю зароблені надбання в Османській імперії.

Від таких планів свого союзника по Антанті Франція була, м'яко кажучи, не в захваті. Виходило так, що англійці фактично спроваджували німців зі своєї сфери впливу в басейні Перської затоки у французьку в басейні ріки Конго. Обуренню дипломатів на Ке д'Орсе не було меж, але якось суттєво вплинути на хід подій вони не могли.

Між англійцями й німцями існували інші, таємні, домовленості, про які союзники ні тих, ні інших не здогадувались. 20 травня, у день підписання вище згаданої угоди між британським урядом і АПНК, «Дойче банк» направив міністерству зовнішніх справ повідомлення з роз'ясненням економічної складової майбутньої англо-німецької угоди щодо Багдадського вілайєту й Східної та Південно-Західної Африки [1, 620].

Згідно договору, прибуток від постачання нафти обом ворогуючим між собою флотам мали, як саркастично підкреслює Г. Хальгартен, мирно й по-братські поділити директори АПНК У. Дарсі і лорд Страткона, власники «Шелл» брати М. і С. Самьюели та Г. Детерінг, співвласник «Мексикан ігл» лорд Каудрей, директор Німецького банку А. Гвіннер та акціонери їх підприємств. Не було лише оговорено, що робити з Мосулом у випадку війни, іншим нафтоносним вілайєтом Месопотамії [1, 620].

На перший погляд, якщо все це було дійсно так, виходило, що вся боротьба навколо месопотамської нафти, АПНК і ТНК по великому рахунку була фарсом, театральною виставою, у якій кожний із сильних того світу виконував свою роль. Усі конкуруючі підприємці домовились між собою, що жоден з них чи будь-хто інший не зможе отримати нафтову концесію у Месопотамії без дозволу ТНК. Такий підхід улаштовував і його авторів, англійців, і тих, кому адресувався − німців. Єдине, що не подобалось князю Ліхновському, так це частка АПНК у ТНК, яка мала становити 50%.

За розрахунками англійців капітал майбутньої реформованої турецької компанії мав становити 160 тисяч фунтів стерлінга, з яких половина належатиме АПНК, а іншу половину мали порівну, тобто по 40 тисяч, розподілити між собою «Дойче банк» і АСНК, контрольована Детердінгом. Отже, за цим планом доля Німеччини мала скласти лише чверть від загальної кількості акцій або половину від англійської частини. Володарем іншої чверті акцій мала стати «Шелл» через зв'язану з нею англо-саксонську компанію.

Такий розподіл акцій, не дивлячись на його відверту диспропорційність, відкривав чимало можливості для різних комбінацій. З одного боку, найбільша нафтова компанія Старого світу «Шелл» отримувала лише чверть акцій, тоді як ще недавно зубожіла АПНК, яка ще не встигла продати на вільному ринку

Європи жодного бареля нафти, діставала аж половину від усіх цінних паперів ТНК.

Проте, з іншого боку, якщо Банк Німеччини й «Шелл» об'єднували свої активи турецької компанії, то Гвіннер і Детердінг цілком урівноважували Дарсі і його головного менеджера Ч. Грінвея. І у такому випадку власником «золотої акції» ставав ніхто інший, як поспіваючий усюди нафтовий спекулянт К. Гюльбенкян, якому АПНК і Англо-саксонська нафтова компанія мали виділити по 2,5% акцій і той у результаті отримував свої відомі 5%, що дозволяло схилити фінансові ваги то на один, то на інший бік.

У Берлині від такого балансу сил у ТПК були далеко не в захваті, як у Лондоні, бо в симпатіях до Німеччини Гюльбенкян ніколи помічений не був, тоді як з Великобританією його зв'язувало, окрім усього іншого, ще й підданство [10, 220−223]. Однак і на цей випадок у Форін оффісі придумали як підсолодити гірку пілюлю. Англійці запропонували німцям ділити прибуток від роботи ТНК не пропорційно пакетам акцій, а порівну на всіх учасників. Це була небачена щедрість із боку англійських дипломатії.

Проте все було так лише на перший погляд. При більш глибокому і детальному аналізі картина міжнародних домовленостей виглядає зовсім по-іншому.По-перше, мав ділитися прибуток не АПНК, а ТНК. По-друге, мала спільно продаватися нафта не перська, а месопотамська, причому лише та, що не належала підприємству Дарсі, концесійні права якого, не будемо забувати, зберігались й на переданих Персією Туреччині територіях. І останнє, головне, месопотамської нафти, як такої, тоді ще відкрито ніким і ніде не було. Так англо-німецький альянс поділив шкуру ще невбитого ведмедя.

Цим і пояснюється така нечувана щедрість англійців. Вони знову розраховувались з німцями тим, чого ще не було й ніхто, напевно, не знав, чи взагалі буде коли-небудь. Однак не треба думати, що на Вільгельмштрассе не розуміли фокусів ілюзіоністів з Даунінг-стріт, як і навпаки. Образно кажучи, німці не забували боятися данайців, що дари приносили, тоді як самі англійці також здогадувались, що безкоштовний сир буває лише в мишоловці. Суперники надто добре знали один одного, щоб повірити в щирість намірів свого противника. Кожний намагався виграти якомога більше часу. Одночасно з перемовинами про ТНК ішли секретні англо-турецькі та німецько-турецькі консультації щодо двосторонніх відносин і питання месопотамської нафти було одним головних [6, 31].

На берегах Босфору своє слово сказали, тепер справа була за німцями й англійцями, ладнання протиріч, між якими, тим часом, зайшло в глухий кут. Основною перешкодою на шляху до повноцінного функціонування ТНК була не стільки відсутність концесії, скільки неузгодженість тексту Багдадської угоди, а вже через це й відсутність енергійних спільних дій з отримання опціону. На Вільгельмштрассе вочевидь були незадоволені співвідношенням власної долі в ТНК із тою ціною, яку доводилось за неї платити у вигляді Багдадського пакту на умовах Даунінг-стріт.

Для Берліну прийняти їх означало відмовитись від більшості завоювань у Малій Азії в обмін на африканські території, важливість яких була мізерною в

порівнянні з районом Перської затоки, куди рок за роком, крок за кроком, важко, але впевнено, просувався другий рейх. З іншого боку, відмовитись від запропонованого англійцями проекту Багдадської угоди для німців означало забути надовго про омріяну ідею створення в Африці сфери впливу від атлантичного до індійського узбережжя, вкритої чорно-біло-красним прапором. Отже, для Німеччини зробити вибір було неможливо: одне без іншого не мало значення.

Як сказав на початку XIX століття відомий французький політик і філософ А. Бергсон «війна й торгівля − це два різні способи оволодіння тим, чого бажаєш з тією різницею, що торгівля є проявом поваги до сили противника». Достеменно невідомо, так співпало, чи навмисне, а скоріше все разом, у час, коли в Берліні мали приймати рішення бути чи ні Багдадському миру, неподалік від Лондону біля Спітхеду на очах усієї Європи пройшли маневри британського флоту, під час яких одного дня лінія бойових кораблів розтягнулася на небачені 22 морські милі. «Найбільший флот, який коли-небудь бачили в британських водах, був інспектований королем Георгом», − з гордістю написала «Таймс» 20 липня [11]. Така собі «європейська дипломатія канонерок», за допомогою якої «володарка морів» вкотре нагадала й союзникам, і противникам, хто в домі хазяїн.

Як би там не було, коли Грей надіслав Ліхновському чудово оформлену Багдадську угоду, надруковану на гербовому папері із золотим обрізом, на календарі вже було 1 серпня 1914 року. У якості способу отримати бажане великі держави обрали війну.

Таким чином, англо-німецькі переговори щодо укладення Багдадського миру потерпіли фіаско. «Гостра суперечність, найглибша двозначність − такі риси явища під назвою англо-німецьке зіткнення-зближення, яке, − пише Г. Хальгартена, − врешті-решт перетворилось на якийсь гігантський гротеск і блазнювання» [1, 620]. Хоча, разом з тим, на думку С. Лонгрігга, з якою важко не погодитись, обговорення правлячими колами імперій відомого листа великого візира Саід Халім Паши від 28 червня, поза сумніву, запобігло виникненню війни на п’ять тижнів, але додамо, у той самий час продемонструвало її невідворотність [6, 32].

Намагаючись отримати ще невідкриту месопотамську нафту, Німеччина і Великобританія йшли на зближення у супереч інтересам своїх союзників. У такій ситуації, Росії, яка, з одного боку, була володарем найбільших запасів нафти, а, з іншого боку, залишалася головним її експортером у Туреччину й Персію, аби втримати свої позиції на Середньому Сході, нічого не залишалося, як боротися з усіма, і союзниками, і противниками, за свій експорт. У свою чергу Великобританії, Німеччині та їх компаніям, аби захопити конкурентну перевагу по відношенню один до одного, також потрібно було виборювати джерела нафти та ринки її збуту. Проте жодна з великих держав і компаній була не в силах досягти успіху самотужки, тому всі вимушено «дружили» проти всіх. Урешті-решт така «дружба», у якій у дійсності навкруги царила атмосфера підозри й недовіри, вилилася в Першу світову війну, наслідки якої виявилися протилежними очікуваним, але це вже тема для окремого дослідження.

Джерела та література

1. Хальгартен Г. Империализм до 1914 года: Пер. с нем. − М., 1961. − 616−617 с.
2. Тейлор А.Дж. Борьба за господство в Европе, 1848−1918. − М., 1958. − 644 с.
3. Marriott J. The Eastern Question. – Oxford, 1940. – 602 p.
4. Фурсенко А.А. Нефтяные тресты и мировая политика, 1880-е годы − 1918 г. − М.−Л., 1965. − 496 с.
5. The Times weekly edition of the year. − 1914. − 3, July. − № 1, 957.
6. Longrigg S. Oil in the Middle East. Its discovery and development. − L., 1961. − 413 p.
7. Ласкавий Д.В. Англо-російське суперництво в Персії: нафтовий фактор, 1901−1917: Дис. … канд. іст. наук: 07.00.02. − К., 2007. −185 с.
8. Новое время. − 1914. − 8 июля. − № 1378.
9. Jones G., Trebillock Cl. Russian Industry and British Bussiness 1910−1930: Oil and Armaments // The Journal of European History. − 1982. − Vol. 11, № 1. − P. 61−103.
10. Oxford Dictionary of National Biography. – Oxford, 2004. − Vol. 24. − P. 220−223.
11. The Times weekly edition of the year. − 1914. − 24, July. − № 1, 960.

Ласкавый Д.В. Дипломатия великих держав и вопрос Багдадского мира: нефтяной фактор, 1914 г.

Исследуется влияние нефтяных компаний на борьбу европейской дипломатии вокруг условий Багдадского мира.

Ключевые слова: *дипломатия, нефть, Россия, Германия, Великобритания.*

Laskavyy D. The Diplomacy of Great Powers and question of Bagdad peace: oil factor, 1914.

The influence of oil company on struggle of European diplomacy about conditions of Bagdad peace is researching.

Key words: *diplomacy, oil, Russia, Germany, Great Britain.*

УДК 327.5

Мельніченко В.В.

ТАЙВАНСЬКИЙ ФАКТОР ТА ПОЛІТИКА КИТАЮ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРОБЛЕМ ЯДЕРНОЇ БЕЗПЕКИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті здійснюється спроба аналізу впливу тайванської проблеми й політики Китаю на міжнародну та регіональну безпеку. На підставі даних науково-методичної літератури розглянуто історіографію з досліджуваного питання.

Ключові слова: *національні інтереси, зовнішньополітичний курс, історичний аспект, історіографія, тайванська проблема (тайванське питання), збройні сили, військові бази, система глобальної безпеки, протистояння, військова присутність.*

Актуальністю досліджуваної теми є те, що складні відносини між Китаєм і Тайванем накладають відбиток на стабільність і рівень безпеки в усьому Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР). Вони істотно впливають на розвиток американсько-китайських відносин, значення яких важко переоцінити, ураховуючи те, що йдеться про два вельми вагомі в політичному й військовому відношенні суб'єкти світової політики. Чим урешті-решт завершиться протистояння КНР і Китайської Республіки (острів Тайвань)? Чи стане цей острів "остаточно й безповоротно" частиною великої світової держави? Які прогнози щодо розвитку подій у "Зоні Тайваню" в найближчій і віддаленій перспективі? Ці питання вже багато років не втрачають своєї гостроти.

Для країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону та інших регіонів світу ситуація в Тайванській протоці завжди була тісно пов'язана з їх безпекою й стабільністю. Відстоювання зацікавленими країнами політики «одного Китаю» сприяє збереженню миру і стабільності в АТР, розвитку дружніх стосунків між Китаєм та іншими країнами, що відповідає інтересам не тільки цього регіону, а й усіх країн світу.

Об'єктом дослідження є система міжнародних відносин в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Специфіка її розгляду полягає в тому, що враховуються історичні особливості розвитку механізму міжнародних відносин АТР, умови внутрішньополітичного розвитку Тайваню, особлива зацікавленість як США, так і КНР у визначенні характеру та шляхів возз'єднання острова з материковим Китаєм.

Предметом роботи є тайванська проблема як комплекс геополітичних та історичних суперечностей між урядом КНР з одного боку та США й Тайваню – з іншого в контексті проблем міжнародної безпеки.

Мета дослідження полягає у всебічному та критичному аналізі тайванської проблеми в регіональній політиці США у Східній Азії та відносин із КНР зокрема. Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань:

1. Проаналізувати стан дослідженості та розглянути джерельну базу проблеми.
2. З'ясувати роль «тайванської проблеми» в зовнішній політиці США.
3. Визначити місце КНР в американській політиці Східної Азії.
4. Дослідити стратегічні завдання американської дипломатії та роль Вашингтона в процесі розв'язання суперечностей між КНР і Тайванем на сучасному етапі історичного розвитку.

Географічні межі дослідження охоплюють регіон Східної Азії (ареал Тайванської протоки, території КНР, Тайваню, Японії), а також США.

Українські вчені, як і їх колеги з близького зарубіжжя, приділяють достатньо уваги дослідженню тайванського питання. За роки незалежності в Україні перш за все поширились комплексні дослідження міжнародної системи підтримання миру. Так, Таран Макар Анатолійович, кандидат історичних наук, здійснив глибокий аналіз тайванської проблеми в регіональній політиці США у Східній Азії, зокрема в контексті відносин із КНР [10].

Публікації російських учених із тайванської проблеми й політики США відносно Тайваню більш численні. Справа в тому, що після 1979 року, коли було проголошено офіційне визнання КНР Сполученими Штатами, інтерес до ситуації навколо Тайваню посилився. Відповідно, з'явилися серії статей у наукових журналах (І.Алексєєв, Ф.Ніколаєв, В.Н.Баришников, С.Н.Гончаров, Н.В.Васильєв, Є.Г.Мироненков, В.Петухов [1, 3, 4, 5, 6, 8, 9]).

В офіційній зарубіжній історіографії деякі автори підкреслюють залежність безпеки в Тайванській протоці від послідовності політики Вашингтона. Багато вчених – як істориків, так і юристів – розглядають проблеми міжнародного статусу Тайваню, входження його до міжнародних організацій і ООН, відносин із Китаєм тощо з урахуванням різних підходів та напрямків шкіл міжнародного права.

Нового розмаху набула проблема продажу американської зброї Тайваню у взаємовідносинах між Вашингтоном, Пекіном і Тайбеєм. З числа дослідників, які займаються розглядом цього питання, автор виділяє Д.Макларена та Ч.Ліня. Політика Сполучених Штатів як одна з основ військово-стратегічної стабільності в Тайванській протоці досліджувалася зокрема в статті тайванських учених Ц.Су та Ц.Лінь. У ній особливий акцент робиться на

наслідках посилення воєнного потенціалу КНР для безпеки Тайваню. Пекінські ж спеціалісти, наприклад, Ц.Чень із шанхайського інституту міжнародних досліджень, пов'язують стабільність у відносинах між Вашингтоном, Пекіном і Тайбеєм насамперед із дотриманням усіма сторонами принципу "одного Китаю", тобто визнання уряду в Пекіні як такого, що має виключну легітимність у представленні інтересів китайського народу на міжнародній арені, а це у свою чергу суперечило б претензії Тайваню на статус держави.

Зрозуміло, що тільки цим колом названих джерел висвітлення тайванського питання та політики США в АТР не може вичерпуватися. Однак перелічена науково-методична література дозволяє в більш ніж потрібному обсязі дослідити проблему й ознайомитися з можливими шляхами її вирішення в майбутньому (це, звичайно, не може бути обмеженням для нових наукових досліджень).

Ризик тайванської політики Пекіна сьогодні полягає в тому, що у випадку використання військової сили для запобігання отриманню Тайванем незалежності може виникнути пряма військова загроза КНР із боку коаліції країн на чолі з США й непряма загроза (як результат санкцій і бойкоту) його соціально-економічній і політичній стабільності.

Отже, прогнозуючи розвиток тайванської проблеми на середньострокову історичну перспективу, можна стверджувати, що стрижнем політики Пекіна в даному напрямі залишиться так званий «м'який тиск» на Тайбей, заснований на широкому застосуванні політико-ідеологічних інструментів.

Спроби вирішити дану проблему методами політичного і військового натиску, майстерно створюваних конфліктних ситуацій, а тим більше застосування сили все більше втрачають перспективу, особливо в умовах зростання прагнення до возз'єднання самого китайського народу.

Гострота тайванського питання полягає ще й у тому, що проблема Тайваню є найбільш небезпечним і реальним «детонатором», здатним викликати глибоку внутрішню кризу в самому Китаї. Схема кризи очевидна: проголошення Тайванем незалежності — війна — міжнародні санкції проти Китаю — криза експортного виробництва, відплив іноземного капіталу — інфляція, товарно-сировинні дефіцити — скорочення ВВП — соціальний вибух — криза всередині Комуністичної партії Китаю (КПК) і так далі. Проблема Тайваню перетворюється, таким чином, на проблему внутрішньополітичної та економічної стратегії КПК й навіть на проблему виживання КПК як правлячої партії.

Загострення соціальної ситуації в КНР або погіршення економічної ситуації сприятиме розповсюдженню настроїв на користь незалежності Тайваню. Як наслідок, на думку автора статті, це викличе подальше посилення позиції Пекіна і його тиск на Тайвань. Можливо, має місце й свідоме нагнітання ситуації навколо Тайваню, щоб за класичною схемою відвернути населення від внутрішніх проблем.

Хоча Китай у військово-технічному плані здатний отримати перемогу у війні з Тайванем, він розуміє важкі наслідки військових дій, які можуть призвести до втрати нинішніми лідерами політичної влади.

З об'єктивної точки зору виходом для китайського керівництва є максимально можливе продовження статус-кво й підтримка тих політичних сил на Тайвані (перш за все – Гоміндана), які виступають за збереження існуючої ситуації та обіцяють не піднімати питання про незалежність протягом найближчих 50 років. Проте для ефективного проведення політики збереження статус-кво Пекіну необхідні вагомі чинники заборони, головним із яких — якщо йдеться про можливості військових акцій — виступає ядерна зброя.

Перспектива включення Тайваню до американської системи протиракетної оборони й військова співпраця США і Тайваню, що розвивається, є в очах Пекіна додатковим аргументом на користь збільшення військового потенціалу, зокрема за рахунок посилення його ракетно-ядерного компонента.

Саме ця обставина створює найбільшу дилему й інтригу для світової спільноти: як реагувати, якщо Китай застосує військову силу проти Тайваню?

Відповідь, імовірно, в тому, що необхідно виключити розвиток ситуації за військовим варіантом. Слід ураховувати ту обставину, що Китай у своїх схемах об'єднання з Тайванем уже пішов на максимальні поступки, обіцяючи зберегти не тільки нинішню економічну та політичну систему Тайваню, а й навіть його збройні сили.

З іншого боку, в жодному випадку не можна вселяти Тайваню ілюзії стосовно того, що проголошення ним незалежності буде з розумінням сприйнято світовою спільнотою.

Не дивлячись на те, що Китай виступає проти інтернаціоналізації тайванської проблеми, світовій спільноті вона якраз була б вигідна, оскільки працювала б на збереження статус-кво, адже, з одного боку, забезпечувала б гарантії безпеки Тайваню, а з іншої — гарантувала б, що Тайвань не піде на одностороннє проголошення незалежності.

Зовнішня сторона справи полягає в тому, що головним гравцем у тайванському питанні виступають США, і саме від позиції Вашингтона залежить розвиток ситуації. У зв'язку з цим необхідне збереження Сполученими Штатами нинішнього підходу, тобто продовження політики «одного Китаю» й неприйнятності військового сценарію об'єднання.

Внутрішній аспект проблеми полягає в тому, що тайванське питання є козирем у внутріпартійній боротьбі в КПК [11].

Якщо подивитися на проблему з китайської точки зору, то складається нова ситуація в області контролю за розповсюдженням ядерної зброї.

На думку автора, дуже важливим історичним аспектом дослідження взаємовідносин Тайваню та Китаю в контексті ядерної безпеки є врахування ролі та місця КНР у регіональній політиці США в Азії. До 1949 року, тобто до перемоги революції в Китаї, цей регіон Азії в стратегічних планах Вашингтона не фігурував як найважливіший. Прагнучи звернути «увагу» японського агресора на Радянський Союз, Вашингтон готовий був навіть пожертвувати своїми інтересами в Китаї. «США почали протидіяти Японії тільки тоді, — наголошується в колективній роботі радянських учених «Міжнародні відносини на Далекому Сході», — коли остаточно визначився її курс на

захоплення не тільки Китаю, але й усієї зони Південних морів, де порушувалися американські інтереси» [7, т. 2, 163].

Багато сучасних істориків також висловлюють думку про те, що лише після нападу Японії на Індокитай у Білому домі «втратили спокій» [14, 140; 165, 734]. Було очевидно, що, по-перше, у зв'язку з військовими операціями Японії в південному напрямі напад її на Радянський Союз відкладається (а можливо, взагалі не відбудеться), і, по-друге, організації надання відсічі японцям вимагали американські монополії. Американська монополістична буржуазія бажала проникнути в райони Далекого Сходу та Південно-Східної Азії й закріпити там за собою багаті родовища військово-стратегічної сировини. Не випадково в США все частіше піднімалося питання про створення в зоні Південних Морів військово-морських і повітряних баз для «захисту» американських інтересів від англійців і голландців [12].

Таким чином, дореволюційний Китай був принесений у жертву Японії. У той же час з-за району Південних морів Сполучені Штати пішли з нею на пряму конфронтацію.

І в перші післявоєнні роки в США продовжували висловлювати думку про певну обмеженість американських цілей у Китаї. Так, у документі ради національної безпеки США, підготовленому в січні 1949 року для президента країни, пропонувалося розглядати «зусилля відносно Китаю як такі, що мають меншу актуальність, ніж зусилля в інших районах, де витрачання американських ресурсів буде більш виправдане з погляду забезпечення національної безпеки США» [2, 53]. Держсекретар США Дж.Маршалл відзначав у своєму виступі в сенаті, що в 1946-1948 роках «справжня проблема [для американської політики в Китаї] полягала в тому, як упоратися із ситуацією без надмірного залучення Вашингтона до подій на Азіатському материку» [2, 53].

У 50-х роках США знову вступили в протиборство з-за Південно-Східної Азії, але вже з КНР. Китай тепер сприймався Сполученими Штатами не просто як одна з важливих країн регіону, але і як головний суперник у боротьбі за ідеологічний, військово-політичний і економічний контроль над східною частиною Азії.

Виділити регіональні інтереси з усієї сукупності спонукальних мотивів політики США в східній частині Азії в 50—60-ті роки надзвичайно важко, оскільки регіональний інтерес як складовий елемент повністю увійшов до стратегії антикомунізму, що визначала всі дії та вчинки американських політиків на міжнародній арені.

Самостійне значення регіонального чинника в американсько-китайських відносинах окреслилося чіткіше з кінця 60-х років, коли Вашингтон узяв курс на зближення з Пекіном. Хоч обома сторонами, як уже говорилося вище, керували глобальні розрахунки, але їх реалізація, тобто здійснення нормалізації американсько-китайських відносин, була б неможливою без припинення конфронтації між США і КНР в Південно-Східній Азії і на Далекому Сході.

Змінену позицію США з цього питання держсекретар У.Роджерс охарактеризував так: «Ми вважаємо, що Китайська Народна Республіка

повинна відігравати зростаючу роль в Азії. Мета нашої політики полягає в тому, щоб не заперечувати її, а заохочувати Китайську Народну Республіку грати конструктивну, але не підривну роль» [2, 54].

У ході перших американсько-китайських переговорів на вищому рівні сторони, за словами Г. Кіссинджера, згодилися з тим, що заради реалізації загальних геополітичних цілей вони не повинні акцентувати увагу на проблемах регіонального характеру, зокрема індокитайській і тайванській [13; 1118, 1129]. «Американці, — зазначав у своїх мемуарах Г.Кіссинджер, — несподівано зрозуміли, що В'єтнам — лише незначна плямочка в Азії» [17, 1105].

Для Азії в Білому домі була розроблена нова політика, сенс якої полягав в тому, щоб розглядати інтереси США на Азіатському континенті перш за все як локальні, забезпечення яких не викликає необхідності недопущення в цей регіон Китаю. Більш того, утвердилась ідея «багатополярності», згідно з якою Радянський Союз і КНР взаємно стримують один одного в Азії, що сприяє зміцненню там американських позицій. Про це в програмному виступі з питань азіатської політики в лютому 1977 року (Лос-Анджелес) говорив Міністр оборони США Г.Браун. За його словами, ситуація в Азії як ніколи сприяла інтересам Сполучених Штатів: Вашингтон уперше після війни перебував «у мирі» з найважливішими азіатськими державами — Японією і Китаєм [2, 55].

Надалі в зовнішній політиці США американські керівники почали надавати ще більшого значення ролі КНР в Азії. Адміністрація Дж.Картера фактично взяла курс на формування антирадянського альянсу на Тихому океані за участю Вашингтона, Токіо й Пекіна.

Таким чином, американсько-китайські відносини залишаються одним із основних компонентів не лише регіональної, але й глобальної стабільності. Успішне продовження Пекіном модернізації та посилення свого воєнного й економічного потенціалу спричинили певні зміни щодо сприйняття Китаю в політичних колах Вашингтона та місця першого в глобальній політиці США. Відповідно, це вплинуло на визначення значення відносин із Тайванем в умовах формування нових зовнішньополітичних підходів. Характер відносин між США й КНР багато в чому залежить від розв’язання низки проблем, пов’язаних із геополітичними розбіжностями, різним баченням структури відносин у Східній Азії, ідеологічно-ціннісними відмінностями тощо. І одним із проявів цього комплексу суперечностей є тайванська проблема як найбільш ускладнюючий чинник у відносинах між США й КНР.

Єдиним способом радикальної зміни ситуації у сфері безпеки в Північно-Східній Азії є повне виведення з регіону американських військ і створення нової регіональної системи безпеки, заснованої на національних арміях Росії, Японії, Республіки Корея і КНДР.

Література

1. Алексеев И., Николаев Ф. О проблеме Тайваня в американо-китайских связях / И.Алексеев, Ф.Николаев // Международная жизнь. – 1984. – №5. – С.35-41.
2. Бажанов Е. П. Движущие силы политики США в отношении Китая // Е.П.Бажанов. – М.: Наука, 1982. – 238 с.
3. Американская политика вооружения тайваньского режима / В.Н.Барышников // Проблемы Дальнего Востока. – 1983. – №1. – С.51-61.
4. Барышников В.Н. Принципиальная позиция СССР по «тайваньскому вопросу» / В.Н.Барышников // Проблемы Дальнего Востока. – 1982. – №3. – С.40-49.
5. Барышников В.Н., Гончаров С.Н. К вопросу о воссоединении Тайваня с КНР / В.Н.Барышников, С.Н.Гончаров // Проблемы Дальнего Востока. – 1984 – №3. – С. 76-87.
6. Васильев Н.В., Мироненков Е.Г. Тайваньский фактор в американо-китайских отношениях / Н.В.Васильев, Е.Г. Мироненков // Проблемы Дальнего Востока. – 1985. – №2. – С. 58-64.
7. Международные отношения на Дальнем Востоке. – Т. 1-2. – М., 1973.
8. Петухов В. США против воссоединения Тайваня с КНР / В.Петухов // Азия и Африка сегодня. – 1988. – №9.
9. Петухов В. Тайвань и политика США в Восточной Азии / В.Петухов // Проблемы Дальнего Востока. – 1987. – №5. – С. 71-78.
10. Таран Макар Анатолійович. "Тайванська проблема" в зовнішній політиці США в 1990-і рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2002. — 210 с. — Бібліогр.: С. 178-210.
11. Ядерное распространение в Северо-Восточной Азии / Под ред. А.Арбатова и В. Михеева. – М.: Московский Центр Карнеги, 2005. – 35 с.
12. Anderson I. H. The Standard-Vacuum Oil Company and United States east Asian Policy 1933-1941. Princeton, 1975.
13. Kissinger H. A la Maison Blanche. 1968-1973. P., 1979.
14. Nuechterlein D. United States National Interests in a Changing World. Lexington, 1973.

Мельниченко В.В. Тайваньский фактор и политика Китая сквозь призму проблем ядерной безопасности: исторический аспект.

В статье осуществляется попытка анализа влияния тайваньской проблемы и политики Китая на международную и региональную безопасность. На основании данных научно-методической литературы рассматривается историография по исследуемой проблеме.

***Ключевые слова**: национальные интересы, внешнеполитический курс, исторический аспект, историография, тайваньская проблема (тайваньский вопрос), вооруженные силы, военные базы, система глобальной безопасности, противостояния, военное присутствие.*

Melnichenko V.V. Taiwan factor and China's policies through the prism of nuclear safety: a historical perspective.

This article shall attempt to analyze the influence of the Taiwan issue and China's policy on international and regional security. The author, on the basis of scientific and methodical literature, examines the historiography on the researched topic.

***Keywords**: national interests, foreign-policy course, historical aspect, historiography, Taiwan problem, military powers, military base, global security system, confrontation, military presence.*

УДК 94(477)

Михайлюк В.В.

ІНВАЛІДИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА ВІДБУДОВІ ДОНБАСУ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ (1943-1945 рр.)

Аналізуються політико-правові та соціальні передумови реабілітації та залучення інвалідів Великої Вітчизняної війни до процесу післявоєнної відбудови.

Ключові слова: *інваліді Великої Вітчизняної війни, інвалідність, шпиталі, реабілітація поранених.*

У ході Великої Вітчизняної війни, та особливо після її закінчення, у звільнених районах СРСР, особливо в Україні, перед керівництвом держави постало одне з найгостріших та найактуальніших питань – відбудова промисловості. Визволення та відбудова території УРСР розпочалося з лютого 1943 р., коли було звільнено частину сучасної Луганської області. В період війни катастрофічно не вистачало робочої сили через те, що переважна більшість працездатного населення була мобілізована за призовом держави. Жорстока війна залишала за собою тисячі загиблих та поранених, частина з яких, хоч і одужувала, проте назавжди залишалася інвалідами. В таких умовах державному керівництву приходилося приймати надзвичайні рішення по залученню інвалідів до праці, підчас важкої і для здорової людини. Таким чином, держава вирішувала одразу два важливих питання. По-перше, залученням інвалідів, переважно третьої групи, держава прискорювала відбудову визволених районів; по-друге, в умовах нестачі матеріальних ресурсів, державне керівництво давало змогу означеній категорії отримати невеликий додатковий заробіток на проживання.

Звертаючись із сьогодення до проблеми, яка мала свої позитивні та негативні сторони, можна зрозуміти сучасне відношення держави до військових не тільки Великої Вітчизняної війни, а й інших офіційних та неофіційних військових конфліктів, у яких приймали участь військові з нашої країни, та які, нажаль, повернулися з них інвалідами.

Проблема інвалідів у контексті нашої теми лише побіжно або доточно піднімається в ряді праць сучасних істориків. Зокрема, це роботи П.Доброва, І.Перехрест, А.Бобровського, Г.Гордієнко та ін. [1].

При підготовці даної статті автор спирався на визначені та інші роботи попередників та поставив завдання окреслити політико-правові та, в деякій мірі, соціально-економічні аспекти участі інвалідів Великої Вітчизняної війни у відбудові Донбасу, у 1943-1945 рр.

З початком Великої Вітчизняної війни та впродовж її партійно-державні керівні органи Радянського Союзу та Радянської України досить багато уваги приділяли визначенню становища та ролі інвалідів в соціально-економічному житті.

У цьому сенсі слід зазначити, що статистичні дані щодо чисельності інвалідів Вітчизняної війни на різних етапах з 1943 р., до сьогодення досить досконало не визначені. Однак можна спиратися на дослідників Г.М.Гордієнко, С.Ю.Зубкової та О.С.Лисенка [2], які вели статистичні підрахунки з проблеми.

Слушним, на наш погляд, є висновки Г.М.Гордієнка: «Згідно з матеріалами Наркомату соціального забезпечення УРСР, протягом 1943 – 45 рр. в Україну повернулися майже всі інваліди-фронтовики. Так, пенсіонерів-інвалідів Вітчизняної війни рядового, сержантського і старшинського складу на 1 січня 1946 р. нараховувалось 401 030 чол. З них інвалідів І групи – 7 399, інвалідів ІІ групи – 167 110, інвалідів ІІІ групи – 226 521. До цієї кількості не входять інваліди Вітчизняної війни – офіцери, оскільки вони перебували на обліку в військових комісаріатах. Протягом 1945 р. у лікарсько-трудових експертних комісіях (ЛТЕКах) пройшли первинний і повторний огляд і були визнані інвалідами Вітчизняної війни 819 817 фронтовиків. З них визнані: інвалідами І групи – 13 403; інвалідами ІІ групи – 388 531; інвалідами ІІІ групи – 417 883. Слід зазначити, що кількість інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у 1945 р. вже перевищувала кількість інвалідів праці (353 370 чол.). Станом на 01.01.1948 р. в УРСР у Міністерстві соціального забезпечення було зареєстровано 364 703 інвалідів Вітчизняної війни з числа рядових, сержантів і старшин. Інвалідів Вітчизняної війни офіцерського складу налічувалось 49 276 осіб. Тобто всього інвалідів-фронтовиків було 413 973 чол. [3].

У часовому просторі директивні документи, що приймалися владними структурами, за своєю змістовною спрямованістю можна поділити на декілька груп.

До першої належать постанови РНК СРСР та відповідні, по суті, дублюючими з невеликим урахуванням регіональної специфіки, постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У, що були прийняті ще до початку визволення України. Це, зокрема, рішення РНК СРСР «Про трудовлаштування інвалідів Вітчизняної війни» (6 травня 1942 р.) [4], «Про залучення на період війни інвалідів третьої групи, що отримують по державному страхуванню, на роботу на підприємствах та установах» (28 серпня 1942 р.) [5] та спільне РНК УРСР та ЦК КП(б)У (від 20 травня 1942), що мало назву як і постанова РНК СРСР від 6 травня 1942 р. [6]. За визначенням Г.М.Гордієнка, «ці офіційні документи вперше оголошують про існування нової категорії інвалідів – інвалідів Вітчизняної війни, окреслюючи контури особливого статусу цієї групи учасників війни. До травня 1942 р. у нормативній сфері не було розрізнення: всі покалічені під час бойових дій, починаючи з 1938 р., в СРСР мали означення «інвалід війни». У подальшому в усіх Заходи Радянської держави щодо соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР державних і статистичних документах проходитиме саме така назва даного контингенту – «інвалід Вітчизняної війни». За інвалідами інших військових конфліктів залишалась назва «інвалід війни»» [7]. У цих документах закладалися підвалини майбутнього залучення інвалідів до праці по відбудові держави в умовах, коли найбільш здорові та працездатні робітники боролися за визволення Батьківщини проти фашизму.

По-перше, для проведення такої роботи утворювалися спеціальні обласні, міські та районні комісії по працевлаштуванню інвалідів, до складу яких входили замісники голів виконкомів, секретарі комітетів ВКП(б) та ВЛКСМ, голови профспілкових організацій та завідуючі відділами соціального забезпечення. По-друге, для залучених до роботи інвалідів, визначалися пільги

та гарантувалося створення необхідних виробничих та матеріально-побутових умов.

До другої групи керівних настанов відносяться документи, що безпосередньо регламентують організацію робіт із використанням інвалідів по відбудові промисловості та сільського господарства Донбасу. Вони приймалися з початку 1943 р., коли вказане завдання постало як практичне і було пов'язане з безповоротною ліквідацією окупації регіону. Це, зокрема, постанова РНК СРСР «Про трудове влаштування інвалідів Вітчизняної війни» від 28 січня 1943 р. та постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про трудове влаштування, виробниче навчання та матеріально-побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни» від 23 лютого 1944 р. Окремим документом виступає інструкція «Про порядок трудового влаштування інвалідів Вітчизняної війни» [8].

Стосовно відбудови Донбасу, його вугільної промисловості, слід відмітити постанову ДКО «Про відновлення вугільних шахт Донбасу» (22 лютого 1943 р.) [9], постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про невідкладні міри по відновленню хазяйства у районах, звільнених від німецької окупації» (21 серпня 1943 р.) [10], постанову ДКО «Про посилення уваги справі відновлення та розвитку вугільної та нафтової промисловості, чорної та кольорової металургії та електростанцій» (1 жовтня 1944 р.) [11] тощо.

Наведені та ряд інших документів аналогічного змісту визначали головні напрями стратегічної політики держави по відношенню до питань залучення інвалідів Великої Вітчизняної війни у справу відбудови Донбасу. Їх реалізація обумовлювала необхідність прийняття та виконання супроводжуючих рішень, що спрямовувались на забезпечення стратегії. На наш погляд, виділяються декілька етапів реалізації її політико-правового обґрунтування.

Перший – це фізична реабілітація. Він розпочався безпосередньо в шпиталях. Однією з основних складових цього етапу постало питання поліпшення роботи шпиталів. Вона здійснювалася по трьом напрямкам: перший – виконувався в межах загальнодержавної та всеукраїнської програм і був пов'язаний з розширенням мережі, а також, наповненням шпиталів медикаментами, медичним обладнанням та висококваліфікованими кадрами. Другим напрямком постала діяльність по забезпеченню повсякденних потреб поранених офіцерів і солдатів, що знаходились на лікуванні у шпиталях. Цей напрямок також був свого роду часткою загальнодержавного та загальноукраїнського заходів, але на відміну від першого, в ньому приймали участь й громадські організації. На протязі війни було прийнято постанови ЦК ВКП(б) «Про партійно-політичну роботу в шпиталях Наркомздраву СРСР» (12 січня 1942 р.) [12] та «Про культурно-просвітницьку роботу в шпиталях» (17 січня 1945 р.) [13]. Це були партійні документи, але, якщо в першому з них декларувалися суто ідеологічні доктрини, то друга була націлена на задоволення повсякденних потреб пацієнтів, зокрема, організувати виступи трудівників мистецтва, забезпечити шпиталі політичною та художньою літературою, регулярно демонструвати кінофільми та ін. [14]. Третій напрямок був пов'язаний із залученням для реабілітації хворих та поранених бійців та офіцерів широкого загалу громадськості. Ця робота проводилась у

відповідності до постанови ЦК ВКП(б) «Про організацію Всесоюзного комітету допомоги по обслуговуванню хворих та поранених бійців та командирів Червоної Армії» (6 жовтня 1941 р.) [15]. На ці комітети покладалася роль в організації широкої суспільної допомоги органам охорони здоров'я у обслуговуванні поранених та хворих фронтовиків. Вони допомагали створити умови піклування про поранених, та не тільки зберегти життя постраждалим у війні, а й створити умови до подальшої соціальної реабілітації інвалідів.

У цьому відношенні заслуговує на увагу діяльність сільських та міських трудівників, особливо молоді Луганщини. За завданням співробітників Комітету та за власною ініціативою ще до прийняття поранених і до розгортання шпиталів тільки у с. Криворіжжя Кадіївського району Ворошиловградської області, домогосподарки відпрацювали 3207 л/днів по ремонту шпиталю та пошуку матеріалів для оснащення харчоблоків, а після завершення робіт, готували палати до прийому хворих та розподіляли між собою, за якими будуть доглядати [16]. А ще у перші дні визволення м. Ворошиловград, за ініціативою комсомолок Жовтневого району міста, Усатової, Агапової та Потьомкіної, організовувалися шпиталі у квартирах місцевих жителів, на 5-6 хворих, загальною місткістю на 1173 чоловіки [17].

Другий – саме моральна підготовка інвалідів до необхідності у майбутньому, навіть з фізичними вадами, приймати участь у продуктивній, соціально-значимій праці. Основними аспектами цього етапу постає робота Всесоюзного комітету по моральній реабілітації інвалідів через проведення агітаційних та соціальних лекцій, концертів, тощо.

Третій – підбір можливих напрямів праці та відповідно до цього – прийняття рішення ЛТЕК. З цією метою проводилися організаційні, такі як праця у спеціалізованих підприємствах та цехах, надомна праця, та інженерно-технологічні, які включали переобладнання робочого місця, зміну технологій та режиму праці, заходів.

Четвертий етап – навчання або перекваліфікації інваліда обраній професії. Він розпочинався одразу в шпиталях після обирання професії, або, якщо робота потребувала спеціальної підготовки, після виходу з лікарень, на спеціальних курсах, або безпосередньо на підприємствах. Спеціально обиралися такі професії, період навчання яким, для інваліда не перевищував півроку, а частіше, не більше двох місяців.

П'ятий етап – безпосереднє залучення інваліда до виробництва, після проходження усіх попередніх етапів підготовки. На цьому етапі формувалися трудові відносини, які мали чітке державне регулювання.

Отже, керівництво як Союзу так і радянської України спромоглися утворити досить чітку політико-правову систему для реабілітації та подальшого залучення інвалідів до праці. Цьому сприяла і активна громадська турбота населення.

Подальше дослідження проблеми можливе на основі аналізу змістовної суті кожного етапу підготовки і включення інвалідів у відбудовчу працю

Література

1. Перехрест І.В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943-1950 рр.) / Ірина В'ячеславівна Перехрест. - Дис... канд. наук: 07.00.01 - 2007.
2. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность – 1945 – 1953. – М., 1999. – С. 29, 70-71; Лисенко О.Є. Підсумки Другої світової війни та Україна // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 128-138; Гордієнко Г.М. Заходи радянської держави щодо соціального забезпечення інвалідів вітчизняної війни в УРСР в 1942 – 1948 рр. // Наука. Релігія. Суспільство. -2008. - № 2. – С. 27.
3. Г.М.Гордієнко. Вказ. праця. – С. 27.
4. Кузьменко Д.Г.Сборник документов и материалов по вопросам труда на период отечественной войны. М., на правах рукописи, 1944. – 380 с. - С.46-47.
5. Хорохорина Патронов К.С. Сборник документов за период Великой Отечественной войны. М., 1956. – С. 57-58.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.348. – Оп. 3. – Спр. 12. – Арк. 33.
7. Г.М.Гордієнко. Вказ. праця. – С. 26-27.
8. Г.М.Гордієнко. Вказ. праця. – С. 29.
9. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференцій и пленумов ЦК (1898-1986). Т.7. 1938-1945. – 9 изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1985. – 574 с. – С. 366-368.
10. Там само. – С. 427-465.
11. Там само. – С. 532.
12. Там само. – С.278.
13. Там само. – С. 544-546.
14. Там само. – С. 544-546.
15. Там само. – С. 245-246.
16. Державний архів Луганської області. – Ф. П-179. – Оп. 3. – Спр. 154. – Арк. 60.
17. Там само. – Арк. 58.

Михайлюк В.В. Инвалиды Великой Отечественной войны на восстановлении Донбасса: политико-правовой и социально-экономический аспекты (1943-1945 гг.).

Анализируются политико-правовые и социальные предпосылки реабилитации и привлечение инвалидов Великой Отечественной войны к процессу послевоенного восстановления.

Ключевые слова: *инвалиды Великой Отечественной войны, инвалидность, госпитали, реабилитация раненых.*

Mykhaylyuk V.V. Invalids of Great Patriotic War on renewal of Donbass: politiko-pravoviy and socio-economic aspects (1943-1945).

The author analyse social, political and legal rehabilitation and bringing disabled people of the Great Patriotic War to the process of post-war renewal in this article.

Key words: *invalid of great patriotic war, disability, hospital, rehabilitation of wounded people.*

УДК: 94 (420)

Мігаль С.В.

ФОРМУВАННЯ КІПРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ У XIX СТОЛІТТІ

У статті розглядається проблема формування кіпрської політики Великобританії у XIX столітті. Охарактеризовані чинники, які безпосередньо вплинули на цей процес та на майбутню окупацію Кіпру британськими військами.

Ключові слова: *Кіпр, Східне Середземномор'я, Великобританія, Східне питання, зовнішня політика, міжнародні відносини, дипломатія.*

В останні роки у світовій політиці дуже гостро стоїть питання щодо визнання незалежності самопроголошених державних утворень. У першу чергу це стосується Косова, Південної Осетії й Абхазії, незалежність яких визнана лише окремими державами.

Ця проблема актуальна й для республіки Кіпр, де з 1975 р. існує невизнана Турецька Республіка Північного Кіпру. Вивчення історії виникнення даної проблеми й способів її вирішення важливо для всього світового співтовариства взагалі, й для України зокрема, з метою уникнення подібної ситуації в Кримській автономії.

Турецько-грецькі суперечки стосовно Кіпру з його змішаним греко-турецьким населенням виникли ще в період британської окупації острова в 1878 році. Щоб вирішити ці суперечки, треба знайти історичне коріння проблеми.

Джерельна база складається з документів Архіву Зовнішньої Політики Росії і офіційних публікацій документів британського уряду. Також важлива інформація знаходиться в мемуарах, щоденниках, спогадах й переписці державних і політичних діячів Великобританії й Росії, які приймали особисту участь у міжнародних подіях того часу.

В українській історіографії проблема окупації Кіпру Великобританію практично не досліджувалась. У той же час зовнішня й колоніальна політика Уайтхоллу все частіше опиняється в центрі уваги вітчизняних вчених. Серед яких треба відзначити роботи М. С. Буря'на [2] та О. Б. Дьоміна [3]. Велику кількість робот з цієї проблеми було захищено у якості кандидатських дисертацій.

У радянській і російській історичній літературі політиці Великобританії в означений період приділялося досить багато уваги. Однак довгий час не було спеціальних досліджень по кіпрській проблемі. Політика Великобританії в розглянутий період висвітлювалася лише в загальних працях по історії міжнародних відносин. Лише у середині 70-х років була опублікована монографія «Захоплення Кіпру Англією», автором якого стала О. Б. Шпаро[9]. Монографія присвячена історії захоплення Кіпру Великобританією в ході Східної кризи 70-х років XIX ст.

Британська історіографія політики Великобританії відносно Кіпру досить велика й різноманітна. У першу чергу це дослідження британських учених, журналістів і політичних діячів, які намагалися виправдати окупацію Кіпру Великобританією.

Найбільш інтенсивно ця тема обговорювалася в 20-30-ті та 50-ті роки XX ст. Причиною першого сплеску підвищеного інтересу британських учених до Кіпру стала анексія острова за умовами Лозаннської конференції в 1925 році. Розпад британської колоніальної імперії поклав початок вивченню історії колоніальних володінь Британії. Кіпр не став виключенням. Були опубліковані фундаментальне дослідження з історії Кіпру Г. Хілла [11] й порівняльна робота Дж. Хома [12]. Таким чином, аналіз історіографії та джерельної бази переконує в необхідності подальшої розробки і вивчення проблеми.

Ф. Ньюмен у своїй книзі «Коротка історія Кіпру» охарактеризував значення Кіпру в історії міжнародних відносин наступним чином: «Історія Кіпру тісно пов'язана з його географічним положенням як острова в східній частині Середземного моря, розташованого на близькій відстані від Малої Азії, Сирії і Єгипту. Протягом століть нації, що окупували ці країни, вважали за необхідне з стратегічних або економічних причин, а найчастіше з тих та інших, окупувати Кіпр» [15, VII].

Важливе в стратегічному відношенні географічне положення Кіпру робило його протягом багатьох сторіч об'єктом пильної уваги арабських загарбників, візантійців, хрестоносців, венеціанців. В 1571 році він був завойований турками й до 1878 року перебував у складі Османської імперії.

Дослідження острова англійцями почалося ще наприкінці XVIII ст. Тут побували англійці - капітани Джон Хоум у 1798 р., Дж. Кіннейр у 1814 р., Д. У. Вінчестер у 1843 р., Нівен Керр у 1859 р. Всі вони обстежили гавані Кіпру, його природні ресурси, можливість тримати там флот і сухопутні війська.

Джон Макдональд Кіннейр, службовець і політичний агент Ост-Індської кампанії, який відвідав острів у 1814 р., писав: «Володіння островом дасть Англії переважний вплив у Середземному морі й віддасть у її руки увесь Левант. Єгипет і Сирія стануть її васалами, і вона зможе підкорити собі всю Азію» [14, 270].

Офіцер індійських військ Д. У. Вінчестер, який побував на Кіпрі в 1843 році, прийшов до висновку, що «Кіпр гарний плацдарм для охорони Єфратської залізниці. Близькість острова до материка дасть можливість використати його як депо, звідки війська і їхнє спорядження можуть бути переправлені в Латакію й Скандерун» [13, 440-441].

Дослідження Кіпру проводилося за завданням великих торговельних компаній, міністерства по справах Індії й колоніального відомства. Таким чином, вже до середини XIX ст. британські чиновники були добре інформовані, що Кіпр може виконувати роль морської станції для кораблів, що йдуть до берегів Сирії, Лівії й Малої Азії. Крім того Кіпр міг взяти на себе функції бази для військово-морського флоту Великобританії.

Особливість ситуації полягала в тім, що більшість держав Близького Сходу й Північної Африки входили до складу Османської імперії, відносини з якої визначали зовнішню політику Великобританії в цьому регіоні. Тривалий час Великобританія дотримувалася політики збереження цілісності Османської імперії. Таке положення справ зберігалася доти, доки Османська імперія могла забезпечувати британське домінування в регіоні.

На початку 60-х рр. XIX ст. Великобританія почала переглядати свою східну політику. Національно-визвольний рух на Балканах, тенденції до незалежності в Сирії, Єгипті, Лівану та інших провінціях Османської імперії доводили неможливість збереження її територіальної цілісності, яку Великобританія підтримувала більш ніж півстоліття [8, 120].

Лондонський кабінет далеко відійшов від традиції Г. Пальмерстона, на що були істотні причини. У сферу його політичних інтересів більше не входила підтримка Османської імперії за будь-яку ціну, хоча британський уряд усе ще вважав статус-кво кращим за міжнародний конфлікт, який міг бути викликаний іншим ходом справ. Єдиним регіоном, де Великобританія дійсно прагнула зберегти статус-кво й «цілісність» володінь Туреччини без усяких змін, були балканські країни [9, 34].

Відносно Болгарії, Румунії, Сербії, Чорногорії й Албанії вона виявляла максимум консервативності. Це було обумовлено, по-перше, бажанням обмежити зростаючий вплив Росії на Балканах й у самій Туреччині, по-друге, не дати їй зміцнити свої позиції в районі Чорноморських проток, тим більше допустити вихід російського військово-морського флоту в Середземне море [9, 44].

Крім того, у 1874 р. новий кабінет очолив Е. Дербі, який був найбільшим ізоляціоністом із всіх британських міністрів закордонних справ та приділяв значно менше уваги зовнішній політиці, зосередившись на внутрішніх проблемах [7, 258].

Більш того, до зайняття посади глави Форин оффис, лорд Дербі казав, що «Розвал Османської імперії - лише справа часу й, можливо, не настільки віддаленого. Я не розумію, які причини, - за винятком старих традицій та рішучості наших державних діячів старшого покоління, - змушують нас стояти поруч із турецьким урядом, будь воно право або винувато. Я гадаю, ми перетворюємо цим у своїх ворогів народи, які стануть панувати в східних країнах» [16, 165]. Тому активна підтримка і співпраця з Османською імперією не були пріоритетними напрямками зовнішньої політики Великобританії в період, коли лорд Дербі був міністром закордонних справ.

В наслідок такої політики Великобританія була ґрунтовно потіснена своїми торгівельними конкурентами на османських ринках. Так, якщо порівняти положення Великобританії в зоні Чорноморського узбережжя Туреччини в 50-і й середини 70-х й років, то стає очевидною втрата Великобританією своїх економічних позицій у цьому районі Османської імперії. Відбилося це насамперед у падінні британської частики в експортно-імпортних операціях головного турецького порту цього району – Трабзона [5,96].

Таким чином, Османська імперія все менше й менше цікавила Великобританію як економічний партнер. Набагато більше користі можна було одержати від встановлення британського контролю над окремими територіями ослабілої імперії.

Однак принцип цілісності й недоторканності Османської імперії довгий час опирався на міцні традиції, економічні інтереси й політичні розрахунки.

Протягом десятиліть він був доктриною британської політики на Балканах і Близькому Сході й не міг втратити прихильників за декілька років. Потрібен був тривалий вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, щоб підточити його підвалини, а потім й остаточно знищити [17, 17].

Відкриття нового торгівельного шляху в Індію й на Далекий Схід, що проходив тепер через Середземне море, Суец і Червоне море, поставило перед Великобританією нові завдання. Володіючи Гібралтаром й Аденом, Великобританія контролювала виходи в ці моря, а британська військово-морська база на Мальті була сильною позицією поблизу найбільш вузького району Середземного моря, але сам Суецький канал залишався непідконтрольним Британії. У фінансовому відношенні його контролювали французькі компанії, а політично він був у руках уряду єгипетського хедіва і його сюзерена - турецького султана.

Ситуація докорінно змінилася у 1875 р., коли британський прем'єр-міністр Бенджамін Дізраелі, скориставшись фінансовими проблемами єгипетського хедіва Ізмаїла, купив у нього всі 176 тисяч акцій Суецького каналу, випередивши Францію. До Порт-Саїда і Суеца були направлені британські війська. Це означало остаточну зміну політики Великобританії на Близькому Сході, головною метою якої стало встановлення британського протекторату над Єгиптом [4, 110].

Зміни, які відбувалися на Близькому Сході, краще за інших відчував і розумів міністр по справах Індії маркіз Роберт Сесіл Солсбері. Щодо майбутньої долі Османської імперії лорд Солсбері так виражав свою думку: «Я не вірю, що османська машина протримається довго. Навіть якщо Росія не нападе, вона розвалиться сама по собі» [12, 27].

Визнавши, що панування султана в Південно-Східній Європі фактично повалено, міністр був стурбований збереженням турецьких володінь в Азії. Солсбері одночасно розробляв декілька проектів часткового розділу Туреччини. Його план полягав у тому, щоб «відсунути» слов'янські держави від Проток, утворивши до півдня від Балканського хребта автономну грецьку провінцію в складі Османської імперії; забезпечити вільний прохід через Чорноморські протоки, для чого було потрібно придбати для Великобританії дві морські бази. Як можливі варіанти називалися Лемнос і Кіпр [6, 275].

Погляди лорда Солсбері на подальшу долю Османської імперії поділяв і британський прем'єр-міністр Бенджамін Дізраелі хоча існували деякі розбіжності стосовно цієї проблеми. З огляду на це, було ухвалене рішення розробити довгострокову урядову програму, спрямовану на забезпечення британських інтересів на Близькому Сході. У першу чергу мова йшла про встановлення британського контролю над Єгиптом і Суецом [9, 97].

Для цього було необхідно одержати морську базу в Східному Середземномор'ї, на роль якої найбільше підходив острів Кіпр. Проблема полягала в тім, що в мирний час дістати згоду султана на перехід острова під британський протекторат було вкрай складно. Франція також була категорично проти посилення британського впливу в регіоні. Потрібний був привід для

втручання в справи Османської імперії й порушення її територіальної цілісності.

Таким приводом стало повстання в Боснії й Герцеговині в 1875 р., що поклало початок Великій Східній кризі. Британська дипломатія вміло нейтралізувала всі спроби великих європейських держав мирно врегулювати конфлікт. Великобританія підштовхувала Османську імперію до збройного зіткнення з Росією. У турецькі води була спрямована британська ескадра - десять панцерників із сильним десантом. На континенті це розцінили як заохочення Порти і надалі чинити опір.

Російський посол у Лондоні П. А. Шувалов міркував, що британський кабінет перейшов до нового курсу, передбачаючи катастрофу Османської імперії. Він закінчив лист Горчакову 11(23) травня 1876 р. знаменною фразою: «більш ніж імовірно, що в майбутньому погляди Б. Дізраелі будуть спрямовані на Єгипет» [1, 247-248].

Дійсно, влітку 1876 року прем'єр-міністр Бенджамін Дізраелі дав розпорядження військовому міністерству зайнятися дослідженням середземноморських портів, островів й узбережжя Малої Азії та скласти топографічні карти й плани можливих плацдармів у цьому районі [9, 39].

Втягуючи Туреччину у війну, британська дипломатія прагнула того, щоб конфлікт максимально послабив її, а військові поразки змусили б просити допомоги у Великобританії. У Лондоні вже давно визначили, яку ціну вони запросять за цю допомогу.

Але при всьому цьому Дізраелі і його міністри не хотіли допустити, щоб Росія дуже швидко завдала поразки Туреччині. Вони розраховували, що Османська імперія протримається досить довго й російські війська не просунуться занадто далеко. Незважаючи на голосні заяви в парламенті й у пресі із приводу мнимої російської погрози Стамбулу, Суецькому каналу і Єгиптові, діячі Форін оффіс були цілком переконані, що Росія, навіть якби вона цього дуже хотіла, не зможе здійснити переможного кидка через Балкани й далі.

Найбільше концентровано лорд Солсбері виклав свій план дій перед самим початком війни в листі міністрові колоній лорду Карнарвону (18 квітня 1877 р.). У ньому він переказав суть своєї бесіди з лордом Біконсфілдом. Прем'єр сказав, що треба б попросити в турків згоди на заняття Галіополі, обіцяючи звільнити його після війни. На це Солсбері відповів, що така угода була б рівносильна військовому союзу з Туреччиною. На його думку, треба було б почекати, доки «Росія перейде Балкани і стане загрожувати Константинополю. Але вона не захоче брати турецької столиці, а укладе мир, не доходячи до неї. Це буде порушенням Паризького трактату і ми будемо діяти відповідно до інтересів Великої Британії» [10, 139-140].

Російсько-турецька війна складалася так, як і передбачав лорд Солсбері. Туреччина зазнала поразки й змушена була в березні 1878 р. укласти із Росією Сан-Стефанську мирну угоду. Після цього британські керівники перейшли до практичного здійснення своїх планів щодо отримання компенсації у вигляді Кіпру за свій нейтралітет у російсько-турецькому протистоянні.

Таким чином, окупація Кіпру стала однією з ланок політики Форін оффіс, спрямованої на встановлення британського протекторату в Єгипті. І хоча Кіпр цікавив британське зовнішньополітичне відомство досить давно, казати про «кіпрську політику» Великобританії як про один з напрямків зовнішньої політики, можна тільки із середини 70-х рр. XIX ст. Саме тоді Кіпр починає розглядатися Лондоном як важливий плацдарм для встановлення британського контролю над Єгиптом.

Література

1. АВПР, ф. посольство в Лондоне, 1876, д. 425, л. 247-248.
2. Бурьян М. С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании в 20-х гг. XX века. – Луганск: БОЯН Ри МП, 1994, – 168 с.
3. Дьомін О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 – кінця 80 рр. XVI ст.– Одеса: Астропринт, 2001.– 360 с.
4. Виноградов В.Н. Дизраэли, Гладстон, Шувалов в канун русско-турецкой войны 1877–1878 гг. // Новая и новейшая история. – 1978. – № 2. – С. 108-119.
5. Внешнеэкономические связи Османской империи в новое время (конец XVIII-началоXX в.).— М.: Главная редакция восточной литературы, 1989.—230с.
6. Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX) / Отв. ред. А. В. Игнатьев, Л.Н.Нежинский – М.: 1999. – 558 с.
7. Тэйлор А.Дж.П. Борьба за господство в Европе, 1848–1918. / Пер. с англ. – М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – 644 с.
8. Фадеева И. Л. Османская империя и англо-турецкие отношения в середине XIX века. — М., 1982. – 326 с.
9. Шпаро О. Б. Захват Кипра Англией.— М.: «Наука», 1974. – 282 с.
10. Cecil G. Life of Robert Marquis of Salisbury, vol. 2 London, 1921.
11. Hill H., History of Cyprus, Cambrige, London, 1952.
12. Home G., Cyprus then and now, London, 1960.
13. Hoskins H. L. British Routs to India, London, 1966.
14. Kinneir J. Makd. Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in Years of 1813 and 1814, London, 1918.
15. Newmann Ph. Short History of Cyprus, London, 1938.
16. «Parliamentary Debates», 3-rd Ser., vol. 131.
17. Shannon R. T. Gladstone and Bulgarian Agitation 1876. London, 1963.

Мигаль С.В. Формирование кипрской политики Великобритании в XIX веке.

В статье рассматривается проблема формирования кипрской политики Великобритании в XIX веке. Охарактеризованы факторы, которые непосредственно повлияли на этот процесс и на будущую оккупацию Кипра британскими войсками.

Ключевые слова: *Кипр, Восточное Средиземноморье, Великобритания, Восточный вопрос, внешняя политика, международные отношения, дипломатия.*

Migal S.V. Forming Cyprian policy of Great Britain in XIX century.

In the article the problem of forming of Cyprian policy of Great Britain is examined in XIX age. Factors which directly influenced on this process and influenced on future occupation of Cyprus the Britannic troops are described.

Key words: *Cyprus, East Mediterranean, Great Britain, East question, foreign policy, international relations, diplomacy.*

ББК 4В6

Мігульов О.В.

ДОСЛІДЖЕННЯ АГРОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ТА СИСТЕМНИЙ ПІДХІД: ІСТОРИКО-НАУКОВИЙ АНАЛІЗ

У статті проведено історико-науковий аналіз використання системного підходу для дослідження процесів та явищ в агрономії.

Ключові слова: *системний підхід, періодизація, система, структура, агрономія.*

Сучасні системи в агрономії розглядаються переважно як кібернетичні. У дослідженні подібних систем та вирішенні задач керування виділяють наступні прийоми: заміна досліджуваної системи деякою числовою моделлю; визначення та формулювання сукупності правил, алгоритмів, що визначають поведінку системи; застосування принципу зовнішнього доповнення для корегування формалізовано одержаного рішення. Невід'ємною складовою досліджень тут є системний підхід. З розвитком загальної теорії систем як наукової методології використання системного підходу поширилося на всі галузі наукових знань. У 50-70-е рр. XX-го ст. на основі ідей Л. фон Берталанфі продовжувалася побудова загальної теорії систем такими вченими як, М. Месарович, Л. Заде, Р. Акофф, Жд. Клір, О.І. Уємов, Ю.О. Урманцев, Р. Калман, С. Бір, Е. Ласло, Г.П. Мельников, Брусилоський Б.Я., Каменський О.С. та ін. Загальною рисою цих підходів була розробка логіко-концептуального та математичного апарату системних досліджень. З 70-х років XX століття внаслідок поширення застосування обчислювальної техніки й розробки відповідних чисельних методів і методів моделювання складних систем, де в основі дії процесів або об'єктів були уявлення з основних законів фізики або хімії, почали розроблятися вже не тільки моделі окремих агробіопроцесів, а й інформаційні методи і підходи для вирішення наукових і технологічних задач в агрономії.

У запропонованій роботі проводиться історико-науковий аналіз розвитку використання системного підходу для вирішення технологічних задач в агрономії.

Системний підхід вважають продуктом XX сторіччя. Хоч і раніше наука вивчала різні системи. Але характерним для розуміння системи було глибоке переконання в тому, що властивості, основні риси, закони розвитку та функціонування таких об'єктів майже однозначно детермінуються властивостями створюючих їх елементів. З цієї точки зору послідовне описання відповідних елементів та їхніх властивостей розглядалося як еквівалентне описання системного обєкта (системи) в цілому. Подібний підхід, який потім назвали редукціоністським, до вивчення складних об'єктів у свій час був виправданий і здавався єдино можливим. Він довів свою корисність при вирішенні ряду завдань. Тому до кінця XIX ст., а в іноді майже до середини XX віку, цей підхід не брався під сумнів дослідниками.

Але системний підхід як загальнометодологічний науковий принцип був притаманний вітчизняному ґрунтознавству ще з 1883 р. завдяки В.В. Докучаєву, який запропонував новий підхід до дослідження грунтових систем у роботі «Русский чернозем». Видатний вчений розглядав ґрунти як динамічні системи

[1]. Його ідеї стали у подальшому невід'ємною частиною при дослідженні грунтових систем. Тому початок застосування системного підходу для дослідження агрономічних процесів треба відліковувати саме з цих років.

В самостійний науковий напрям дослідження біологічних систем виділилося на початку XX ст. Тоді А.А. Богдановим, В.І. Вернадським, В.Н. Сукачевим були сформульовані деякі принципи цього поняття. З цього часу біологічні системи займають особливе місце в методології системного підходу [3]. А необхідність вирішувати ряд завдань зовсім нового типу, що пов'язані із синтезом, організацією та управлінням складними системами, реалізація завдань, зорієнтованих на вивчення функціонування та розвитку складних біологічних об'єктів, на розв'язання глобальних екологічних проблем, привели до розуміння обмеженості редукціоністського підходу та дозволили перейти до другого етапу – етапу формування загальної теорії систем.

Загальна теорія систем була запропонована біологом Л. фон Берталанфі у 30-ті рр. XX-го ст. [2]. Ідея наявності загальних закономірностей при взаємодії великого, але не нескінченого числа фізичних, біологічних і соціальних об'єктів вперше була висловлена Берталанфі у 1937 р. Але його перші публікації на цю тему з'явилися тільки після війни. Основною ідеєю загальної теорії систем, запропонованою Берталанфі, є визнання ізоморфізму законів, керуючих функціонуванням системних об'єктів. Визначну роль в утворенні теоретичних основ біологічних систем приймав Віденський гурток філософів і біологів (О Нейрат, Р Карнаі, М. Шлик, Ф. Франі, Л. фон Берталанфі) та Берлінський «Суспільство емпіричної філософії» (І. Рейнбах, Ф. Крауз, К. Гемпель) [3].

Поширення та поглиблення досліджень природи, розвиток та удосконалення наукових знань привели до формування системного уявлення, а у подальшому до виникнення нового напряму наукової методології – системного підходу. У 50-70-е рр. XX-го ст., які можна віднести до третього та четвертого етапів, були запропоновані нові підходи до побудови теорії систем такими вченими як, М. Месарович, Л. Заде, Р. Акофф, Ж. Клір, О.І. Уємов, Ю.О. Урманцев, Р. Калман, С. Бір, Е. Ласло, Г.П. Мельников та ін. Загальною рисою цих підходів була розробка логіко-концептуального та математичного апарату системних досліджень. Фон Берталанфі в цей період увів поняття та дослідив відкриті системи – системи, що постійно обмінюються речовиною та енергією із зовнішнім середовищем. В результаті сформувався підхід, який дістав назву системного: система не тільки не детермінується однозначно властивостями його елементів або їхніх груп та не зводиться до них, а самі елементи детермінуються цілим і лише в його рамках дістають функціональне пояснення та виправдання.

Характерною рисою XX ст. є те, що наука, в тому числі і агрономічна, стає безпосередньою виробничою силою, швидко розвиваються усі її галузі, формуються нові. Бурний розвиток науки приводить до непомірного збільшення тих відомостей, тієї інформації, що треба приймати спеціалістам як безпосередньо у галузі його спеціалізації, так і у суміжних. Теорія систем вперше була застосована у точних науках та техніці, а застосування теорії систем у керуванні наприкінці 50-х рр. було важливим внеском у теоретичні та практичні аспекти науки керування. Все це підвело підґрунтя до використання системних

досліджень при вирішенні технологічних задач в агрономії та землеробстві та було головним здобутком третього етапу.

Виникнення загальної теорії систем відображало різке збільшення ролі методологічних досліджень у зв'язку із специфічними перешкодами при дослідженні складних об'єктів у математиці, фізиці, біології та ін. галузях наукових знань. Проблеми в аналізі та синтезі складних об'єктів привели до необхідності створення спеціального наукового інструментарію – системного підлоду, головними категоріями якого є поняття системи, структури, ієрархії та ін. А дослідження та конструювання систем, що відповідають різним типам матеріальних та концептуальних об'єктів, висунуло ряд нових методологічних задач, які неможливо розв'язувати без загальних прийомів спрощення та абстрагування, нових методів сучасної математики. Загальна теорія систем забезпечує єдину формально методологічну базу дослідження об'єктів різної природи, що розглядаються в якості систем.

Сучасне поняття системи почало формуватися з початку 60-х рр.. XX ст., тобто на четвертому етапі. В сучасному розумінні система — це сукупність взаємодіючих елементів та відношень між ними. Такі відношення включають як структуру, так і функцію. Структура відноситься до організації елементів, що складається з пісистем і підпідсистем, а також надсистеми. Процес відноситься до змін у структурі за часом. Загальна теорія систем – теорія, що описує загальні властивості систем (структуру, способи взаємодії підсистем, інформаційні зв'язки та ін.) незалежно від їх фізичного змісту. Штучне виділення об'єктів розгляду на рівні псевдосистем є методологічним прийомом для адекватного формалізованого опису об'єктів за функціональними ознаками. Системний підхід, як методологія, вирішує наступні задачі: опрацювання концептуальних змістових і формалізованих засобів представлення об'єктів, що досліджуються як системи; побудова різного рівня і класу моделей систем; дослідження методологічних системних теорій. Підхід допомагає формалізувати процеси, послідовно застосовувати аналітичні і модельні засоби при вивченні систем з великою кількістю змінних. Його методи пов'язані з опрацюванням великого обсягу інформації, аналізом численних варіантів значень та побудовою математичних моделей. У свою чергу їх розвиток пов'язаний із подальшим розвитком системного підходу, який сформувався як окрема наукова галузь. В цей період важливою задачею теорії систем було утворення загальної методології спрощення абстрактних систем та загальної теорії моделювання. У.Р. Ешбі навіть визначив загальну теорію систем як загальну теорію спрощення [3].

Але в цей період «засоби системного аналізу, розвиток яких було стимульовано особливостями біологічних об'єктів, опрацьовувались на порівняно простих, частіше технічних системах, що створило додаткові скрути … у разі перенесення прийомів, заходів на живі об'єкти» [4, т. 1, с. 34]. «Сільськогосподарські системи від промислових відрізняються більшою складністю, невизначеністю умов функціонування, відносною завбаченістю поводження. Все це є головною перешкодою до більш широкого використання системного засобу в таких галузях знань. Тільки у 60-ті роки XX ст. наука наблизилась до можливості утворення математичних моделей біологічних систем. В їх основу

покладено системний аналіз, теоретичною базою якого є загальна теорія систем і системний підхід» [4, т.1, с. 34]. Саме в цей період системний підхід став обов'язковою складовою при формалізації та побудові математичних моделей агропроцесів та об'єктів (як складних систем), які, в свою чергу, є складовою інформаційних методів. Досягнення у вирішенні різних задач для потреб ґрунтознавства за допомогою інформаційних підходів (із застосуванням системного підходу [5-7]) дали можливість переходу до наступного етапу.

У 70-х роках XX ст. точного загальноприйнятого визначення терміну «система» ще немає [8-10]. Широко поширеним у ці роки було визначення системи як сукупності елементів, що знаходяться у взаємодії. Це визначення не підходило для усіх систем (наприклад, для формально-логічних). Більш широким, навіть надто широким, було визначення С. Кліні, в якому система розумілася як множина, для елементів якої визначають деякі відношення. Але в ці роки вказується, що якістю великих систем є емерджентність, або наявність породжуваних властивостей, специфічних саме для системи, які не виводяться із спостережуваних властивостей її елементів та способу їх поєднання. Емерджентність великої системи не дає можливості обмежитися вивченням її елементів та зв'язків між ними, а має на увазі аналіз великої системи. Важливим здобутком цих років є те, що з'явилося поняття ієрархії підсистем, якому зараз надають дуже великого значення. Прикладне використання системного аналізу у агродослідженнях відбувалося з відставанням. В основному розвивалися землеробські використання задач, заснованих на кількісних характеристиках. У зв'язку з розвитком нових математичних галузей (теорія нечітких множин і т.д.) ситуація почала змінюватися.

У 80-х роках XX ст. (п'ятий етап) можливим стало дослідження, а в подальшому використання на практиці, на основі системного підходу формалізованих задач кількісної теорії продукційного процесу та обґрунтування на їх базі задач систем прийняття технологічних рішень за умов керування комплексом агромеліоративних, агротехнічних та захисних заходів [напр., 11-12].

Нерозривним з досягнутими успіхами у переході від експериментально-описового рівня ґрунтових процесів до рівня виявлення кількісних закономірностей і теоретичних узагальнень, побудови апробованих моделей окремих процесів та їх взаємодій (на основі загальної математизації різних галузей знань, подальшого розвитку системного аналізу) є перехід на початку 90-х років XX ст. до наступного, шостого, етапу, на якому відбувається перехід до систем моніторингу різних процесів. На цей час сформувалося як саме поняття моніторингу, так і задачі його застосування. Інформаційний моніторинг агропроцесів застосовує методи системного підходу як основи дослідження складних систем, а також основного джерела одержання інформації (для визначення змін параметрів і стану складових досліджуваного об'єкта та для систем прийняття і підтримки управлінських рішень) з метою дослідження процесів, відтворення родючості ґрунту, оптимізації екоситуації.

При використанні методів та підходів системного аналізу агрономічних процесів відбувається поділ процесу рішення задачі на окремі взаємопов'язані підзадачі. Часто виділяють наступні основні етапи: постановка задачі,

структуризація системи, побудова та дослідження системи. В якості основних етапів можуть виділяти і більшу кількість (наприклад, формування критеріїв, формування обмежень і т.д.) [13]. Причому, як вказується у роботі [4], специфічність систем, що розглядають у землеробстві, викликає поділ аналізу за етапами та їх змістовне наповнення відповідно до змісту досліджуваних задач. Тому при рішенні технологічних задач, поділ на етапи відрізняється від поділу при опрацюванні бази знань або системи управління родючістю ґрунтів.

Розробка геоінформаційних систем та дослідження у розробці та впровадженні комплексних систем моніторингу привели до постановки задач керованого, або точного, землеробства. Подальша інтенсифікація сільського господарства та розвиток інформаційних технологій привели до переходу наприкінці 90-х рр. XX ст. (сьомий етап) до розробки систем точного землеробства та їх складових. Сучасне сільське господарство характеризується наявністю великої кількості погано структурованих задач, проблемою залишається недосконаліть формального опису об'єктів, що веде до помилок у математичній моделі об'єкту. Переважають задачі, що містять багато змінних, обмежень, критеріїв (часто із якісними характеристиками). Крім того, технологічні процеси в землеробстві не є постійними, математичне описування змінюється в часі. Це потребує корегування розвитку технологічного процесу, що приводить до ускладнення моделі об'єкту. Тому основні методологічні задачі системного дослідження агроекосистем це: розробка та розвинення засобів представлення агрооб'єктів як систем; побудова загальних моделей систем; дослідження структури систем. В цей період розроблялися засоби математичного зображення систем з переважно якісними характеристиками параметрів [14-17].

На сучасному етапі технологія розуміється як сукупність взаємопов'язаних засобів та заходів проведення виробничих дій в напрямку вирощування та збирання урожаю, яка є системою. Вирощування урожаю розглядається як структура, що складається з процесів, починаючи від основного обробітку ґрунту до збирання урожаю та переробки продукції. Теоретичні обґрунтування і методика дослідження таких систем були описані І.С. Шатіловим та О.Ф. Чудновським (1980), В.А. Платоновим та О.Ф. Чудновським (1984), В.А. Платоновим (1981, 1982) [18 – 21]. Обов'язковою складовою сучасного дослідження є ЕОМ, а створення діючої системи можливе тільки при наявності моделей технологій і моделей технологічних операцій .

Отже, проведені дослідження дають можливість увести наведену періодизацію, доводять її справедливість, показують основні здобутки етапів. Показують, що поняття системи є невідємною складовою сучасних наукових досліджень агрономічних обєктів, а відповідні процеси та технології необхідно розглядати як структури, які в свою чергу теж складаються з деяких процесів.

Література

1.Геннадиев А.Н. Почвы и время: модели развития. – М.: Изд. МГУ, 1990. – 232 с.

2.Л. фон Берталанфи Общая теория систем. – Критический обзор. – В кн.: Исследования по общей теории систем. – М.: Прогресс, 1969. – С. 23 - 82.

3.Ешби У.Р. Системы и информация. Пер. с англ. – М.: Изд-во иностр. литер., 1964. – 320 с.

4.Міхеєв Є.К. Інформаційні системи в землеробстві. – Херсон, 2005, у 2 т.

5.Канторович Л.В. Математические методы в организации и планировании производства. – Л.: Изд. ЛГУ, 1961. – 278 с.

6.Бир С. Кибернетика и управление производством.– М.: Физматгиз, 1963.– 275 с.

7.Бусленко Н.П. Моделирование сложных систем.– М.: Наука, 1968.– 366 с.

8.Берталанфи Л. Фон История и статус общей теории систем // Системные исследования: Пер. с англ. – М.: Мир, 1973. – с. 20-27.

9.Глушков В.М. Автоматизированные системы управления сегодня и завтра. – М.: Мысль, 1976. – 64 с.

10. Брусиловский Б.Я. Теория систем и система теорий. – К.: Выща школа, 1977. – 190 с.

11. Блауберг И.В., Мирский Э.М., Садовский В.Н. Системный подход и системный анализ \\ Системные исследование. – М., 1982. – С. 47-64.

12. Каменский А.С. Методология системных исследований в сельском хозяйстве. – М.: ВАСХНИЛ, ВНИИТЭСХ, 1984. – 70 с.

13. Адамень Ф.Ф., Вергунов В.А., Вергунова И.Н. Основы математического моделирования агробиопроцессов. – К.: Нора-Принт, 2005. – 378 с.

14. Полуэктов Р.А., Вол И.А. и др. Иммитационная модель развития агроэкоценоза. – М.: ВНИИСИ, 1984. – 83 с.

15. Полуэктов Р.А., Пых Ю.А., Швытов И.А. Динамические модели экологических систем. - Л.: Гидрометеоиздат, 1980. – 165 с.

16. Петрова Л.Н., Воротынцев А.В., Столярова Е.И. и др. Физическая модель продуктивности сельскохозяйственных культур и иммитационные эксперименты // Вестник сельскохозяйственной науки. – 1984. - №1. – С. 20-32.

17. Полуэктов Р.А. Иммитационные модели продуктивности посевов и программирование урожаев // Научные основы программирования урожаев сельскохозяйственных культур. – М.: 1978. – С. 17-21.

18. Шатилов И.С., Чудновский А.Ф Агрофизические, агрометеорологические и агротехнические основы программирования урожая. – Л.: Гидрометеоиздат, 1980. – 318 с.

19. Платонов В.А., Чудновский А.Ф. Моделирование агрометеорологических условий и оптимизация агротехники.– Л.: Гидрометеоиздат, 1984. – 277 с.

20. Платонов В.А. Автоматизированное проектирование технологии возделывания сельскохозяйственных культур. Методология и опыт построения подсистемы планирования технологии в АСУ ТП в растениеводстве // Механизация и электрификация сельского хозяйства. – 1982. - №5. – С.51-52.

21. Платонов В.А. Автоматизированное проектирование технологии возделывания сельскохозяйственных культур // Наун. техн. бюлл. по агроном. физике. – Л.: АФИ, 1981. – вып. 45. – С. 13-18.

Мигулёв А.В. Исследование агрономических процессов и системный подход: историко-научный анализ.

В статье проведен историко-научный анализ применения системного подхода для исследования процессов и явлений в агрономии.

Ключевые слова: *системный подход, периодизация, система, структура, агрономия.*

Miguliov A.V. The research of processes in the agronomics and system approach: historical-scientific analyse.

In the article, the scientific analysis of application of approach of the systems is conducted for research of the processes and phenomenas in the agronomics.

Key words: *system approach, periodization, system, structure, agronomics.*

ББК 65.9 (4Укр) 424

Оніпко Т.В.

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЗАПРОВАДЖЕННЯ ГОСПРОЗРАХУНКУ КООПЕРАТИВНИМИ ЗАКЛАДАМИ ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ УКРАЇНИ (1923 -1925 рр.)

Висвітлено досвід споживчої кооперації України щодо створення закладів громадського харчування і пошуку джерел фінансування цієї справи. Зроблено висновок про те, що кооперативне громадське харчування сприяло державі у вирішенні продовольчих проблем та забезпеченні населення.

Ключові слова: *споживча кооперація, продовольча проблема, громадське харчування, госпрозрахунок, «Укрнархарч», співпраця.*

Нинішня соціально-економічна ситуація в Україні вимагає нагального вирішення проблеми покращення харчування пересічних громадян. Оскільки користуватися послугами приватних закладів харчування може лише невеликий відсоток населення, існує потреба залучення кооперативного сектора економіки до розширення цієї галузі. Тим більше, що вітчизняна споживча кооперація має певні досягнення в налагодженні роботи закладів громадського харчування у 1920-ті рр., коли вона, діючи в ринкових умовах, віднаходила власні джерела самофінансування. Тож узагальнення й осмислення подібного досвіду можуть бути корисними наразі, коли постає нагальна необхідність не лише у розгортання мережі підприємств громадського харчування, але й поліпшенні якості та дотриманні санітарних норм приготування їжі для масового споживача.

Історіографічний аналіз засвідчує, що питання становлення та розвитку громадського харчування в Україні окреслено лише фрагментарно в ряді досліджень з історії економіки, формування робітничого класу та профспілок. До того ж зазначимо, що у цілому специфіка організації харчування населення у роки непу вивчалася не систематично. Відтак цілісної картини становлення закладів громадського харчування різних форм власності в умовах конкурентної боротьби за споживача в період непу до цього часу не існує.

Перші спроби з'ясування ролі закладів громадського харчування у вирішенні продовольчої проблеми у роки непу були зроблені безпосередньо ще у 1920-ті рр. Передусім ці розвідки розглядали громадське харчування у контексті державної політики покращення матеріального становища робітничого класу [1;2;3] та формування нового комуністичного побуту [4;5]. Окремі праці щодо вдосконалення підприємств громадського харчування у період широкомасштабної більшовицької програми індустріалізації країни вийшли на межі 20-30-х рр. XX ст. і мали суто класово-партійну спрямованість [6;7]. Проте у них не йшлося про досвід кооператорів щодо пошуку власних джерел самофінансування закладів громадського харчування.

Загальні тенденції становлення кооперативного харчування у масштабі СРСР окреслено в роботі Я.А. Кістанова, написаній на початку 1950-х рр. [8]. У 80-ті рр. XX ст. спробу узагальнити досвід кооперативних організацій щодо організації харчування в роки нової економічної політики здійснив М.П. Польський [9]. Заслугою автора є те, що він наголосив на співпраці

кооператорів з державними структурами. Проте для з'ясування досвіду української кооперації з даної проблеми виокремлено лише кілька абзаців.

Спроба систематизувати особливості становлення громадського харчування в Україні була зроблена у колективній монографії І.Г. Бережного, Л.Г Гольдфарба та В.І. Пшеничного [10]. Однак у ній ідеться передусім про їдальні, які перебували у власності держави, наркоматів, пайового товариства «Укрнархарч». При цьому зазначимо, що у даній праці здобутки та прорахунки споживчої кооперації стосовно налагодження громадського харчування на засадах госпрозрахунку не знайшли достатнього висвітлення. З огляду на історіографію проблеми, автор статті поставила за мету узагальнити досвід кооперативних організацій України щодо пошуку ними коштів для відкриття закладів громадського харчування протягом 1923-1925 рр. Адже, залучивши власні кошти, споживча кооперація, сприяла державі у розв'язанні продовольчих проблем.

До середини 1923 р. Україна ще відчувала гостру нестачу продуктів. Крім цього новим випробуванням стала соціально-економічна криза, пов'язана з дисбалансом цін на сільськогосподарські продукти та промислові товари, яка посилилася в кінці літа того ж року. Негаразди в економіці суттєво впливали на купівельну спроможність населення та рівень їх забезпечення продуктами харчування і промисловими товарами. Зважаючи на низький рівень забезпечення населення продуктами харчування, кооперативні організації намагалися розширити мережу закладів громадського харчування з тим, щоб допомогти як своїм пайовикам, так і некооперованій частині населення.

Зазначимо, що громадське харчування, яке протягом 1923-1925 рр. налагоджувала споживча кооперація, мало не лише соціально-економічне, але й політико-ідеологічне значення. Власне, воно мало бути однією з умов забезпечення матеріального рівня робітників – основної сили для реалізації більшовицьких проектів. Відтак перед кооператорами стояло завдання всіма силами «прагнути до покращення становища робітничого класу» [11, 265]. Тобто основні завдання, які протягом 1923-1925 рр. виконувала споживча кооперація, розгортаючи мережу закладів громадського харчування, полягали у сприянні державі у справі допомоги безробітним та покращення матеріально-побутових умов життя робітничого класу.

Керівництво країни вважало, що обслуговування повсякденного побуту робітників споживчою кооперацією було поставлене слабо. Підтвердженням цього є резолюція Пленуму ЦКК КП/б/У (травень 1923 р.) «По доповіді М.К. Ветошкіна про заробітну плату робітників». Назва резолюції свідчить про те, що голова правління Вукопспілки (Центральної спілки споживчих товариств України) був зобов'язаний систематично доповідати перед керівництвом республіки про рівень обслуговування робітничого класу споживчою кооперацією. На думку ЦКК КП/б/У, споживча кооперація недостатньо обслуговувала потреби робітників і тим самим ставила їх у складне матеріальне становище. З огляду на це кооператорам було запропоновано звернути увагу на покращення харчування робітників промислових районів, зокрема Донбасу [12, 48]. При цьому зазначимо, що від кооперації вимагали

створити такі громадські їдальні, які могли дати харчування кращої якості за ту ж або дешевшу ціну, в яку обходилося харчування робітничій сім'ї вдома.

Пленум ЦК КП/б/У (22-24 березня 1924 р.) також акцентував на необхідності покращення матеріального становища робітників. Ішлося про те, що фактично зарплата не покриває всіх потреб робітника, до того ж кредити у банках складали до 20% доходу робітничої сім'ї. Зважаючи на це, пленум закликав кооперативні організації максимально залучати робітників до громадського харчування з метою економії зарплати [13, 288]. Дев'ятий з'їзд КП/б/У (грудень 1925 р.) зобов'язував робітничу кооперацію звернути серйозну увагу на забезпечення та економію реальної заробітної плати робітників шляхом залучення їх до кооперативних їдалень [14, 387].

На виконання директив партійно-радянського керівництва країни та республіки щодо розширення мережі закладів громадського харчування кооператорам доводилося переборювати ряд серйозних проблем, передусім пов'язаних із браком коштів. Хоча в попередні роки споживча кооперація України мала організовувати їдальні на засадах госпрозрахунку, проте залучення її потенціалу та коштів до боротьби з голодом 1921-1922 рр. не давало можливості повноцінно розгорнути роботу у цьому напрямку. Починаючи з 1923 р., громадське харчування споживчої кооперації фактично створювалося заново, бо мало повністю перейти на госпрозрахункові засади.

Слід зауважити: споживча кооперація України мала від держави певну підтримку щодо організації громадського харчування. Зокрема, це сприяння стосувалося оподаткування кооперативних закладів харчування. Так, Народний комісаріат фінансів України погодився з пропозицією Головного кооперативного комітету (Головкооперкому) при РНК УСРР від 24 вересня 1923 р. про певне зменшення податків споживчій кооперації щодо закладів громадського харчування для робітників і службовців, крім ресторанів. Звертаючись до НК фінансів, Головкооперком УСРР мотивував своє клопотання рядом факторів. По-перше, споживча кооперація здійснювала громадське харчування за помірними цінами, значно нижчими, ніж у приватному секторі, і мала за мету полегшення матеріальних умов життя робітників і службовців. По-друге, кооперативні їдальні, хоча і працювали на засадах госпрозрахунку, не мали доходу, будучи практично збитковими. Водночас клопотання про повне звільнення кооперативних їдалень від оподаткування НК фінансів УСРР не ухвалив [15, арк.75].

Підкреслимо, що для розв'язання поставленого владою завдання забезпечення громадським харчуванням населення промислових міст та районів кооператорам доводилося постійно шукати найбільш оптимальні шляхи його вирішення, аналізувати існуючий досвід та виробляти заходи на перспективу. Відтак регулярними в Україні стали всеукраїнські та регіональні наради робітничої кооперації, які розглядали питання розвитку громадського харчування та формулювали, у тому числі і шляхом дискусій, стратегію на майбутнє. Так, 20-24 червня 1924 р. у Харкові відбулася торговельна нарада робітничих кооперативів, яка розробила та затвердила конкретну програму розвитку громадського харчування. Передусім наголошувалося на тому, що

робота кооперативних їдалень мала бути беззбитковою. Існували два підходи до вирішення цього завдання. Перший полягав у тому, щоб дотримуватися централізації в організації громадського харчування, тобто один великий кооператив мав займатися і готуванням обідів, і подальшою доставкою гарячої їжі на підприємства. Другий напрямок вирішення проблеми, навпаки, передбачав, щоб заклади харчування відкривалися безпосередньо в промислових районах або на підприємствах. Тобто йшлося про оперативніше обслуговування потреб робітників у гарячій їжі та усуненні зайвих витрат на перевезення.

Водночас, щоб бути рентабельними, кооперативні їдальні не мали бути дрібними підприємствами, оскільки устаткування закладів харчування вимагало значних витрат коштів. З огляду на цю обставину не кожний робітничий кооператив міг узяти на себе організацію мережі робітничих їдалень для своїх членів, тому до моменту фінансового зміцнення робітничих кооперативів організація громадського харчування мала здійснюватися спільно з державними структурами, профспілками, пайовими товариствами. Разом з тим, нарада наголосила на тому, що у міру фінансового зміцнення споживча кооперація мала монополізувати систему громадського харчування.

У рішеннях наради також було наголошено на питанні щодо поповнення продовольчих запасів кооперативних їдалень, бо від цього багато в чому залежала рентабельність їх роботи. З метою економії та безперебійності функціонування закладів харчування це завдання зобов'язувалися реалізувати безпосередньо самі робітничі кооперативи. При цьому наголошувалося, що заготівлі для кооперативних їдалень мали враховувати економічну доцільність дешевизни обідів, чого можна було досягти завдяки заготівлі продуктів з осені, а не щоденній їх закупівлі на приватному ринку [16, 17].

Підкреслимо, що незначний розвиток кооперативного громадського харчування пояснювався, головним чином, його збитковістю і відсутністю коштів. Самостійно розгорнути цю справу з метою максимального охоплення населення, як того вимагали союзні та республіканські партійно-радянські директиви, кооперативні організації спочатку не могли. Зважаючи на цю обставину, кооператори йшли на співробітництво у галузі налагодження громадського харчування із різними структурами, зокрема профспілками, державними організаціями та пайовими товариствами.

Найбільш вдалою щодо створення закладів громадського харчування виявилася співпраця вітчизняної споживчої кооперації з пайовим товариством «Українське народне харчування» («Укрнархарч», «Укрнарпит» (рос.). Товариство «Укрнархарч», наслідуючи приклад споживчої кооперації РСФРР, організували на пайових засадах у 1923 р. спеціально для розвитку справи громадського харчування в республіці. Пайовиками цього товариства були державні наркомати, кооперативні центри, профспілки, радянські заклади. Воно діяло на засадах госпрозрахунку і самоокупності.

Співпраця споживчої кооперації з «Укрнархарчем» мала як позитивні, так і негативні сторони. З одного боку, кооператори потребували матеріальної підтримки цієї структури, а з другого – їм неодноразово доводилося

відстоювати своє право на ведення громадського харчування. Зауважимо, що політика взаємовідносин споживчої кооперації з «Укрнархарчем» була визначена у червні 1924 р. на торговельній нараді робітничих кооперативів. Так, фінансовоспроможні кооперативи, які могли самостійно організувати громадське харчування, повинні були встановлювати взаємозв'язки з названим пайовим товариством як з центральним кредитуючим органом. При цьому брали до уваги, що «Укрнархарч» мав право виробляти загальні норми громадського харчування, узгоджувати роботу кооперативів між собою та з органами влади. Другій групі кооперативів, які не могли самостійно організовувати і вести громадське харчування, рекомендувалося укладати угоди з «Укрнархарчем» для того, щоб отримувати від нього відповідне фінансування. У такому разі «Укрнархарч» здійснював контроль за діяльністю кооперативних їдалень, але управління ними залишалося у повноваженні робітничих кооперативів. Фінансовослабкі кооперативи, яким було не під силу розпочати громадське харчування, мали звертатися до «Укрнархарчу», щоби той взяв на себе цю справу. Водночас ці робітничі кооперативи мали сприяти кредитору в організації громадських їдалень та залученні до них робітників [17, 18-19].

Протягом 1923-1925 рр. співпраця з «Укрнархарчем» виявилася певною мірою ефективною і потрібною для споживчої кооперації України. У цей час робітнича кооперація спільно із зазначеною структурою відкрила ряд їдалень. Наведемо кілька прикладів. Так, з архівних документів відомо, що Одеський Центральний робітничий кооператив (ЦРК) самостійно зміг відкрити у 1923 р. їдальню на джгутовій фабриці, а в липні 1924 р. – на тютюновій. Однак це не відповідало потребам міста, до того ж робота цих закладів харчування була збитковою. Шукаючи додаткові ресурси, Одеський ЦРК 27 вересня 1924 р. уклав угоду з «Укрнархарчем», що дозволило за період із листопада 1924 по жовтень 1925 рр. відкрити ще 11 їдалень. Пропускна здатність їдалень ЦРК за цей період склала 722 тис. обідів [18, арк.51].

У ряді випадків керівництво республіки з метою розширення обсягів охоплення робітничо-міського населення громадським харчуванням зобов'язувало споживчу кооперацію до співпраці з «Укрнархарчем». Приміром, у директиві Політбюро ЦК КП/б/У від 8 листопада 1924 р. зверталася увага Катеринославського ЦРК на недостатній розвиток громадського харчування в місті і пропонувалося спільно з «Укрнархарчем» зміцнити і розгорнути мережу робітничих їдалень [19, арк.47]. З кооперативних періодичних видань того часу дізнаємося, що лише до кінця року Катеринославський ЦРК уже мав 6 робітничих їдалень, створених спільно з «Укрнархарчем», щоденна пропускна здатність найбільшої з них складала 500 чоловік.

Виконуючи розпорядження партійних та радянських органів, робітничі кооперативи (робкоопи) міста Сталіно (нині Донецьк) протягом 1924 р. організували 6 їдалень за підтримки «Укрнархарчу». У Запоріжжі за участю цієї структури місцевий ЦРК відкрив дві заводські їдальні, кожна з них могла обслуговувати щоденно по 400 чоловік [20, 46].

У тих випадках, коли фінансовий стан поліпшувався, більшовики радили кооператорам самостійно створювати заклади громадського харчування і повністю переходити на госпрозрахунок щодо їх утримання. Так, у квітні 1925 р. губернська кооперативна нарада при оргінструкторському відділі Катеринославського губкому партії запропонувала місцевому ЦРК прийняти у своє підпорядкування їдальні «Укнархарчу», тобто взяти на себе повну відповідальність у справі забезпечення робітників гарячим харчуванням [21, арк.191].

Проте у деяких випадках, коли діяльність їдалень виявлялася вкрай збитковою, кооператорам доводилося віддавати їх у підпорядкування «Укрнархарчу». Зокрема, це можна сказати про робітничі їдальні Одеси, Миколаєва та Кривого Рогу [22, арк.63].

Особливу увагу ЦК КП/б/У та уряд України приділяли організації громадського харчування в Донбасі, де була найбільша концентрація робітничого класу і відчувалася нагальна потреба у налагодженні цієї справи. Їдальні у цьому промисловому районі перебували у власності робітничої кооперації та «Укрнархарчу». На початок 1925 р. 33 їдальні діяли на виробництві, 6 – у районах і 2 – у військових частинах. Пропускна здатність усіх їдалень Донбасу тоді складала щоденно 20 тис. чоловік [23, арк.61].

Процес відкриття та діяльності кооперативних їдалень, особливо у промислових центрах, постійно контролювався державою. До того ж регулярно відбувалися перевірки фінансового та санітарного стану закладів громадського харчування. Так, за результатами перевірки, яка проходила за розпорядженням оргбюро ЦК КП/б/У у квітні 1925 р., «Укрнархарч» та споживча кооперація в особі Українського центрального кооперативу (Уцеробкоопу) отримала ряд вказівок, а саме: забезпечення їдалень продуктами здійснювати планово через державні і кооперативні органи; звернути увагу на правильну калькуляцію собівартості обідів і внести ясність у справу звітності кожної їдальні. Крім цього була висунута директива, щоб «Укрнархарч», Уцеробкооп та профспілки активізували діяльність щодо залучення робітників і службовців до харчування у їдальнях [24, арк.72].

У цілому протягом 1924-1925 рр. у спільних їдальнях „Укрнархарчу" та Уцеробкоопу у середньому щоденно харчувалося 50 тис. робітників. Вартість обіду становила від 15 до 50 коп., сніданку та вечері – від 10 до 25 коп. У листопаді 1925 р. газета «Пролетарий», підбиваючи результати діяльності споживчої кооперації у співпраці з «Укрнархарчем» щодо організації робітничих їдалень, зазначала: «Громадське харчування тільки починає розвиватися, але вже те, що досягнуто за 1924-1925 рр. у цій важливій галузі покращення побуту, дуже показово» [25]. Слід підкреслити, при співпраці на споживчу кооперацію поширювалися податкові пільги, надані «Укрнархарчу» урядом РСФРР [26, арк.63].

Проте зауважимо, що взаємовідносини між споживчою кооперацією і «Укрнархарчем» протягом 1923-1925 рр. складалися непросто, виникало ряд неузгоджень та суперечливих моментів. Не випадково на сторінках кооперативних видань відбувалася дискусія щодо доцільності ведення

споживчою кооперацією громадського харчування. Єдиної точки зору з цього приводу не існувало. У багатьох працівників «Укрнархарчу» та споживчої кооперації на кінець 1925 р. склалася думка, що кооперативні організації повинні відмовитися від цієї справи. Участь кооперації у громадському харчуванні мала обмежуватися внесенням пайових внесків до «Укрнархарчу».

Вищевказана точка зору мотивувалася тим, що кооперативним організаціям було складно здійснювати роботу щодо створення та утримання їдалень за відсутності необхідних коштів. До того ж, прагнучи отримати певний доход, кооператори намагалися вкладати кошти у ті галузі виробничої діяльності, які більш оперативно могли дати результат, зокрема хлібопечення. Відтак у ряді випадків вони недостатньо приділяли уваги громадському харчуванню з огляду на його збитковість. Друга точка зору полягала в тому, що громадське харчування потрібно і надалі розвивати, здійснюючи постійно пропаганду ідей цієї справи та залучаючи кошти нових членів кооперативів.

За даними звітів обох організацій можна констатувати, що на 1 жовтня 1925 р. відсоток охоплення населення громадським харчуванням з боку «Укрнархарчу» складав у середньому 4%. Споживча кооперація, за приблизними підрахунками, охоплювала громадським харчуванням 3% населення. Як бачимо, ні «Укрнархарч», ні споживча кооперація на мали абсолютної першості у справі громадського харчування [27, 32]. Отже, існувало широке поле для розгортання діяльності обох організацій, причетних до налагодження громадського харчування в республіці.

Варто зазначити, що проведена дискусія сприяла виробленню ряду нових завдань щодо перспектив розвитку закладів громадського харчування споживчої кооперації. По-перше, більшістю кооперативних організацій було вирішено не відмовлятися від участі у справі громадського харчування. По-друге, для розгортання мережі їдалень кооперації було ухвалено створити для цієї мети спеціальний фонд – 5-10% від отриманих доходів. По-третє, з метою поповнення коштів кооператори вирішили і надалі залучати до справи громадського харчування державні, громадські та господарські організації, а також профспілки. По-четверте, кооператори продовжували добиватися від держави надання їм гарантованих пільг у галузі громадського харчування. По-п’яте, споживча кооперація вирішила продовжувати співпрацю з «Укрнархарчем», взаємно допомагаючи і доповнюючи один одного [28, 33-34].

Певну допомогу щодо налагодження громадського харчування споживча кооперація отримувала від профспілкових організацій, які брали активну участь у цій справі. Профспілки у ряді випадків надавали кооперативним організаціям приміщення для відкриття їдалень, допомагали у придбанні обладнання, виділяли кредити для організації їдалень. Також профспілкам доводилося здійснювати тиск на господарські органи, щоб останні взяли на себе частку у витратах щодо ремонту приміщень і обладнання їх під їдальні, уклали угоду з кооперативом про видачу обідів у кредит тощо. Бували випадки, коли пункт про сприяння споживчому кооперативу в організації їдальні включали в колективний договір робітників з адміністрацією підприємства [29, 113].

Треба зауважити, що у результаті виконання кооператорами партійних директив щодо зниження вартості обідів робота кооперативних їдалень здебільшого залишалася збитковою. Внаслідок значних збитків громадського харчування ряд кооперативних організацій зовсім не розпочинали роботу щодо створення їдалень. Однак навіть за умови збитковості переважної частини закладів громадського харчування припиняти цю справу кооператори не мали права, бо керівництво республіки розглядало кооперативні їдальні як засіб покращення забезпечення населення, передусім робітничого класу. Підтвердження цьому є рішення дев'ятого з'їзду КП/б/У (грудень 1925 р.), який, розглянувши питання про матеріальне становище робітників, звернув увагу споживчої кооперації на її роль у вирішенні цього завдання. Одним із напрямів розв'язання проблеми покращення побутових умов робітників мало бути громадське харчування [30, 387]. Прикметно, що розраховувати на суттєву державну фінансово-кредитну допомогу кооператорам не доводилося, відтак потрібно було активізувати пошук власних джерел для розширення мережі та обсягів діяльності закладів громадського харчування.

Таким чином, у період подолання наслідків економічної кризи 1923 р. та голоду перших років непу організації споживчої кооперації під тиском керівництва УСРР не тільки не мали права припинити здійснення громадського харчування, хоча воно було збитковою справою, але й активізувати пошук нових джерел фінансування та кредитування цієї справи. Тим самим держава всіляко залучала потенціал споживчої кооперації для вирішення продовольчих проблем. Разом з тим кооператорам навіть за постійного контролю з боку влади все-таки вдавалося виявляти господарську ініціативу та підприємливість щодо охоплення громадським харчуванням не лише робітників промислових центрів, але й службовців, жінок, молоді, селян. Це не лише допомагало покращувати матеріальний стан різних соціальних груп, але й залучати додаткові кошти населення з метою фінансування закладів громадського харчування.

Відтак за нинішньої економічної кризи споживча кооперація потребує державної допомоги з метою відродження та розширення мережі закладів громадського харчування. Ідеться про пільгове оподаткування та гарантування владою законних прав кооперативної власності. На нашу думку, існує потреба у подальшому дослідженні історичного досвіду співпраці споживчої кооперації України з державними та приватними структурами щодо налагодження громадського харчування у роки нової економічної політики. Це продиктоване нагальною необхідністю покращення забезпечення потреб у громадському харчуванні вітчизняного споживача.

Література

1. Агуф А. Профсоюзы и положение рабочего класса в СССР. 1921 -1925 / А. Агуф. – М.: Изд-во Профинтерна, 1925. – 97 с.

2. Плотников И.С. Бюджет рабочей семьи и рабочая кооперация / И.С. Плотников. – М.: Центросоюз, 1928. – 80 с.

3. Бюджети робітників і службовців у 1925. – Харків: Центр.Стат.упр. УСРР, 1929. – 110 с.

4. Игнатов Е. Организация общественного питания – путь к новому быту. – М.-Л: Б.и., 1927. – 63 с.

5. Халатов А. За переустройство быта (Сб. статей по вопросам общественного питания) / А. Халатов. – М.: Всенарпит, 1930. – 56 с.
6. Литвин М. На путях реконструкции быта. Проблемы общественного питания. По материалам обсследования НК РКИ [Предисл. В.П. Затонского] / М. Литвин, А. Зименков. – Харьков: Научная мысль, 1930. – 110 с.
7. Охотников Т.С. Индустриализация страны и потребительская кооперация / Т.С. Охотников. – М.: Издательство Центросоюза, 1929. – 50 с.
8. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация в СССР (исторический очерк) / Я.А. Кистанов. – М.: Издательство Центросоюза. – 1951. – 418 с.
9. Польский М.П. Ленинская забота о трудящихся: организация питания населения Советской страны (октябрь 1917-1930-е годы) / М.П. Польский. – М.: Мысль, 1984. – 192 с.
10. Бережной И.Г. Развитие общественного питания на Украине / И.Г. Бережной, Л.Г. Гольдфарб, В.И. Пшеничный. – Киев: Вища школа, 1980. – 213 с.
11. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях сьездов, конференций и пленумов ЦК / далі – Компартия Украины в резолюциях…/ . В 2-х томах. – Т.1. – 1918-1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – С.265.
12. Известия ЦК КП/б/У. – 1923. – № 7-8. – С.48.
13. Компартия Украины в резолюциях… – Т.1. – С. 288.
14. Там само. – С. 387.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.271.– Оп.1.– Спр. 3.– Арк.76.
16. Резолюции торгового совещания робкопов 20-24 июня 1924 г. // Бюллетень Вукопспилки. – 1924.– № 28-29. – С.17.
17. Там само. – С.18-19.
18. Державний архів Одеської області. – Ф.Р-3.– Оп.1. – Спр.1492.– Арк. 51.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1.– Оп. 20.– Спр.1902.– Арк. 47.
20. Кооперативная хроника // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 39. – С. 46.
21. ЦДАГО України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 2090. – Арк.191.
22. Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 2074. – Арк. 63.
23. Там само. –Арк.61.
24. Там само. – Арк.72.
25. Год улучшения быта // Пролетарий. – 1925. – 6 ноября.
26. ЦДАГО. – Ф.1.– Оп.20.– Спр. 2074. – Арк.63.
27. Ямпольский. Кооперация и общественное питание / Ямпольский // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 18-19.– С.32.
28. Там само. – С.33-34.
29. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы / П. Кожаный. – М.: Труд и книга, 1925. – С.113.
30. Компартия Украины в резолюциях... – Т.1.– С.387.

Онипко Т.В. Исторический опыт внедрения хозрасчета кооперативными предприятиями общественного питания Украины (1923-1925 гг.).

Освещен опыт потребительской кооперации Украины относительно организации предприятий общественного питания и поиска источников финансирования этой отрасли. Сделан вывод о том, что кооперативное общественное питание способствовало государству в решении продовольственных проблем и обеспечении населения.

Ключевые слова: *потребительская кооперация, продовольственная проблема, общественное питание, хозрасчет, «Укрнарпит», сотрудничество.*

Onipko T.V. Historical experience of introduction of self-financing by cooperative public catering establishments of Ukraine (1923-1925).

Experience of Consumer Cooperatives of Ukraine concerning public catering establishments and search of sources of financing of this branch is elucidated. The conclusion is drawn that cooperative public catering promoted the state in the decision of food problems and population maintenance.

Keywords: *Consumer Cooperatives, food problem, public catering, self-financing, "Ukrnarpit", cooperation.*

УДК 94+930

Петренко А.Е., Корчанова Ю.А.

ИЗ АГРАРНОЙ ИСТОРИИ ДОНЕЦКОЙ ГУБЕРНИИ (1920-1925)

Рассмотрены меры по улучшению земледелия, проводимые в Донецкой губернии с 1920г. по 1925г.

Ключевые слова: *меры по улучшению, земледелие, Донецкая губерния.*

Мера поощрения земледелия даёт нам меру мудрости правительства
Пужула Ж. (1808-1880)

Донецкая губерния была образована 5 февраля 1919г. Именно в это время Совнарком Украины принял декрет «Об образовании Донецкой губернии». В декрете говорилось: «В виду особого значения Донецкого бассейна создается временная административная единица из Бахмутского и Славяносербского уездов Екатеринославской губернии» [1]. Луганск был центром Донецкой губернии с января 1920г. по ноябрь 1920г. С 27 ноября 1920г. все губернские учреждения были переведены в г.Бахмут (ныне г.Артемовск) [2].

Первые мероприятия Советской власти в Донецкой губернии проводились под руководством председателя губревкома Антонова – Саратовского В.П. (1884-), выпускника МГУ, окончившего юридический и историко-филологический факультеты. В 1919г. он член ревтрибунала южного фронта. После 1920г. нарком внутренних дел УРСР, уполномоченный по борьбе с махновщиной, с 1921г. – ректор Коммунистического университета им. Свердлова Я.М., с 1941г. - персональный пенсионер [3]. С 1923г. Антонов председатель Коллегии по уголовным делам Верховного Суда СССР [4].

С 21 апреля по 25 апреля 1920г. в Луганске проходил губернский съезд Советов, на котором председателем донецкого губинсполкома был избран Сергеев (Артем) Ф.А. (1883-1921), направленный в Донбасс ЦК РКП (б). Именно при Сергееве в апреле 1920г. Губернский отдел народного образования принял решение об образовании Луганского сельскохозяйственного техникума им. профессора Тимирязева К.А. [5]. Так как Луганск в это время был центром губернии, то в некоторых документах

20-х годов Луганский техникум именуется Донецким с/х техникумом [6]. Приводим такой документ Главпрофобра от 24.04.1924г. под № 502: «Настоящим Донецкий с/х техникум им. профессора Тимирязева сообщает, что

посевная комиссия полагает с 9 апреля посеять на огороде: моркови 0,5 десятин; помидор – 200кв. саж.; щавеля – 50кв. саж.; укропа – 40кв. саж.; капусты – 40кв. саж.; лука Коба – 30кв. саж.; в поле яровой пшеницы – 18д.; ячменя – 14д. Заложены в парники разные культуры».

В 1920г. с 28.11. по 02.12. в Луганске состоялся первый губернский съезд пчеловодов Донецкой губернии. В работе съезда участвовали представители пчеловодных товариществ: Таганрогского, Славянского, Луганского, Дьяковского, Дебальцевского, Харцызского, Попаснянского, Гришинсокго, Старобельского, Горловского, Авдеевского, Енакиевского (Рыковского), Никитовского, Городищенского. В Донецкой губернии в это время насчитывалось 32 695 ульев. Из них 10 000 приходилось на Старобельское товарищество [7].

С 1921г. по 1923г. секретарем Донецкого губкома партии был Квиринг Э.И. (1888-1939), советский партийный деятель, доктор экономических наук, с 1923г. по 1925г. секретарь ЦК КП(б)У [8]. В 1923г. в Донецкую губернию входило 7 округов: Бахмутский, Луганский, Мариупольский, Старобельский, Таганрогский, Юзовский и Шахтинский. В 1925г. Донецкая губерния была ликвидирована, а на ее территории были образованы 5 округов: Артемовский, Луганский, Мариупольский, Старобельский, Сталинский (Юзовский).

В 1934г. состоялось совещание при Луганском Окрземупрвлении по вопросу пчеловодства. В решении совещания отмечалось: «Обратить внимание активных пчеловодов на местах на необходимость широко оповестить пчеловодов об открытии Союза и провести вербовку членов такового. В целях выяснения положения пчеловодства в округе необходимо провести регистрацию всех пасик округа». В 1925г. при Луганском с/х техникуме работали курсы по пчеловодству. Программа курса пчеловодства опубликована в работе № 7. При техникуме действовали в этом же году курсы по садоводству, которые прошли 48 человек по 22-х часовой программе. Курсы вел специалист-интенсивник агроном П.Литвиненко [9].

В 1925г. Представители Луганского округа были командированы на шестимесячные курсы по шелководству в Таганрогскую опытную шелководческую станцию [10]. В 1923г. в Донецкой губернии был образован Губернский Выставочный комитет , начавший подготовку к участию всех округов во Всероссийской сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставке. Выставка проходила в Москве в августе. В циркуляре губернского выставочного комитета говорилось: «Донбасс должен занять одно из первых мест как своими экспонатами, так и перспективами на ближайшее развитие с/х и экспорте с/х продуктов». Циркуляры были разосланы по всем округам еще в 1922г. в июне [11]. В циркуляре отмечалось: «Участие Донбасса в этой выставке должно быть самым полным, обеспечивающим возможность выявить все состояние с/х, его перспективы, возможности развития торговых отношений с заграницей и привлечения капиталов». В выставке принимали участие ряд Западноевропейских стран и Америка. Укрвыставком упрекал Бахмутский выставочный комитет за то, что среди экскурсантов преобладала интиллегенция. В то же время необходимо «внедрять идеи Выставки в массу

коренного земледельческого населения». Губвыставку предлагал – «посылать на выставку в качестве экскурсантов возможно большее количество крестьян и рабочих» [12]. Донецкий губисполком в 1923г. выделил Луганскому выставкому 159 300р. для посылки 59 экскурсантов на Всероссийскую с/х и кустарно-промышленную выставку [13].

Нельзя не отметить такого явления в Донецкой губернии, как пропаганда с/х знаний в печати. В 1924г. Донецкий губком К.П.(б)У начинает выпускать ежемесячный журнал под названием «Донецкий пахарь». Редакция журнала располагалась в г.Артемовске по ул.Артема, 16. В этом же году начал издаваться еженедельник «Донецкое село» [14]. В журнале №1 за 1925г. в статье под названием «Будем крепить союз с наукой» сказано: «Нам нужно изменить в корне порядок ведения с/х., а для этого нам нужны знания, знания и знания. Селянство уже поняло всю пользу агрономической науки. Селянство тянется к агрономам, но агрономов у нас мало. Агроном еще редкий гость для многих сел нашей губернии. Где же почерпнет нужные для себя знания селянин? Эти знания может дать ему книга. Одной из таких книг и является для него «Донецкий пахарь». Целью журнала было – распространение среди селян Донбасса нужных и полезных знаний по всем отраслям с/х применительно к степному региону Донбасса. Журнал был адресован широкому кругу земледельцев. Для того времени журнал являлся одним из основных средств массовой информации и пропаганды с/х знаний и передового опыта. Тираж журнала колебался в пределах от 1700 до 2050 экземпляров. Ответственным редактором журнал был Румянцев В. В журнале печатались агрономы: Маныхин, Монтеграсс, Верет, Пургайло, Иванов, Резников, Румянцев, Кревин, Попович, Вальх Б.С. – заведующий Артемовской станцией защиты растений. В 1924г. с/х курсы Луганского округа дейстововали в: Успенке, Шелковом-Протоке, станице Луганской, Комиссаровке. В это же время были открыты курсы по кормлению скота [15]. Усиленно проводилась агропопаганда. Во всех округах Донецкой губернии агрономы выезжали на село, читали лекции о лучшей технической обработке земли, об искусственном орошении и выгодности посева озимых. К таким собеседованиям крестьяне проявляли повышенный интерес, ничуть не меньший чем к показательным с/х выставкам, которые они считали своими «университетами». В 1924г. были организованы с/х выставки в Луганском и Таганрогском округах, а также в Алчевске, Старобельске, Беловодске, Таганроге [16]. Губернский с/х банк отпускал крестьянам кредиты для поднятия их хозяйства [17]. В журнале разъяснялись формы кредитов, а также освещалась широко деятельность опытных станций и опытных полей. В одном из журналов по этому поводу отмечалось: «Всякое опытное учреждение должно производить свои опыты на типичных участках, т.е. таких, которые чаще всего распространены в данном районе, чтобы их выводы имели бы значение для большинства крестьянских хозяйств. Каждому селянину, если есть у него возможность, посетить ближайшую станцию или поле, нужно обязательно использовать эту возможность [18].

Важная роль отводилась сельбудынкам. Ответственный секретарь журнала Румянцев В. писал: «Особенное внимание нужно уделять с/х кружкам, с/х

выставкам. Надо в каждом степном сельбуде иметь специальный уголок борьбы с засухой, где сосредоточить все экспонаты, плакаты и литературу по этому вопросу. Нужно связаться с местным агрономом, у которого потребовать определенные задания по данному району: 1) когда и как надо обрабатывать землю под яровые весною; 2) когда и как надо сеять; 3) когда и как ухаживать за посевами и т.п. Эти заповеди местного агронома на больших плакатах должны красоваться в с/х уголке местного сельбуда. Период «февраль-май должен быть посвящен исключительно сельхозкомпании» [19].

Журнал «Донецкий пахарь» явился первым региональным с/х журналом советской Украины, материалы которого позволили крестьянству повысить культуру земледелия в Донбассе.

В 1924г. Всеукраинское агрономическое общество организовало для всех губерний Украины 6-ти месячные курсы по организации крестьянского хозяйства. Курсы проходили в Харьковской с/х институте. Предметы преподавания были такие: 1) Политэкономия. 2) Общая и с/х статистика. 3) Наука о финансах. 4) История хозяйственного быта. 5) Экономическая и с/х география. 6) Земельная и с/х политика. 7) Сельскохозяйственное счетоводство. 8) Сельхозкооперация. 9) С/х экономика. 10) Теория и организация крестьянского хозяйства. 11) Общественная агрономия. 12) С/х таксация. 13) Коллективизация сельского хозяйства [20]. Преподавание на курсах вели профессора и преподаватели этого института и других институтов.

С января 1924г. по инициативе губземуправлений в агрокабинеты округов было послано 23 наименования книг по сельскому хозяйству. Авторами этих книг были известные ученые, такие как: Вильямс, Кондратьев, Кулешов, Придорогин, Богданов, Чаянов, Виннер и др. Среди этих книг были книги Медынского «Методы распространения с/х знаний», Модестова «Заповеди земледельца», а также «Главные выводы южнорусских опытных полей» [21]. В 1924г. в Украину входило 9 губерний. На госбюджете Наркомзема числилось всего 377 агрономов и 250 ветврачей. Из них в Донецкой губернии работало 30 агрономов, 31 ветврач и 8 специалистов с/х. В течение 23-24х гг. при Луганском окрземотделе было проведено 15 агроконференций, на которых выступали и делились своим опытом ветврачи, земледельцы, завРЗУ [23]. В 1924г. в с.Н-Светловка была проведена выставка по животноводству, где были представлены экспонаты 2-х районов: Каменнобродского и Н-Светловского. В выставке приняло участие 233 домохозяина. На ней было представлено 310 экспонатов. Из них: лошадей - 213, КРС – 95, овец – 2 [24].

Политические вопросы на селе не были обойдены журналом «Донецкий пахарь». Выдержки из выступлений Квиринга Э.И. на 10-й губпартконференции были опубликованы в журнале №2 за 1925г. В частности в его докладе отмечалось: «середняк не является эксплуататором, что, являясь мелким собственником, он все же отличается от капиталиста тем, что не пользуется чужим трудом. И поэтому 8 съезд партии сказал, что середняк должен у нас пользоваться таким же вниманием партии, как и бедняк» [25]. Духовенство Квиринг Э.И. не считал средним классом и поэтому в 1922г. возглавил комиссию по изъятию ценностей Святогорского монастыря,

религиозного центра Донбасса. В это время монастырь имел земельные и лесные угодья и пасеку на 600 ульев [26].

Донецкая губерния, как временная территориальная единица за пять лет своего существования внесла весомый вклад в развитие сельского хозяйства советской Украины. Немаловажную роль в аграрном вопросе сыграли руководители этой губернии Сергеев (Артем) Ф.А. и Квиринг Э.И.

Литература

1. История административно-территориального деления Донецкой области 1919-2000гг. Сборник документов и материалов. – Донецк: «Донеччина», 2001. – С.4.
2. Історія міст і сіл української РСР. Луганська обл. – К.: УРЕ, АН УРСР, 1968. – С.87.
3. Антонов (Саратовский) В.П. УРЕ – К.: АН УРСР, 1959.
4. Антонов (Саратовский) В.П. БСЕ, т.3, М.: АО СЭ, 1926.
5. ЛНАУ. З віку у вік. – К.: Аристей, 2006. – С.62.
6. ГАЛО, Ф, Р – 1915, оп 1, л 93.
7. Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. Из истории пчеловодства Донбасса. Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 20.2. – Луганськ: СНУ ім.В.Даля, 2008. – С.131-136.
8. Квиринг Э.И. УРЕ, т.6. - К.: АН УРСР, 1961.
9. ГАЛО, Ф, Р – 485, оп.1, д.335, л.27.
10. там же, л.29.
11. ГАЛО, Ф, Р – 485, оп.1, д.20, л.14.
12. там же, л.89.
13. там же, л.96.
14. ж. Донецкий пахарь. №1, 1925.
15. там же, №42, 1924.
16. там же, №36, 1924, С.24-25.
17. Комоцкий Пчеловодство в Старобельском уезде. ж. Донецкий пахарь №3-4, 1925. С.37-39.
18. Попович В. Значение опытных станций и полей в с/х. Донецкий пахарь, №44-45, 1924. С.10-11.
19. Румянцев В. Сельбудынок в весенней посевкомпнии. Донецкий пахарь №2,1925.С.6-7.
20. ГАЛО, Ф, Р – 485, оп.1, д.20, л.153.
21. ГАЛО, Ф, Р – 485, оп.1, д.27, л.21.
22. ГАЛО, Ф, Р – 485, оп.1, д.27, л.115.
23. там же, л.252.
24. там же, л.424.
25. ж. Донецкий пахарь №2, 1925.
26. Дедов В.Н. Святые горы. От забвения к возрождению. – Донецк: «ООО Ваш имидж», 2006. – С. 117.

Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. Из аграрной истории Донецкой губернии (1920-1925).

Розглянуті заходи по поліпшенню землеробства, що проводились в Донецькій губернії з 1920р. по 1925р.

Ключові слова: *заходи з поліпшення, землеробство, Донецька губернія.*

Petrenko A.E., Korchanova Yu.A. From agrarian history of the Donetsk province (1920-1925).

Measures are considered on the improvement of agriculture, conducted in the Donetsk province with 1920. on 1925.

Key words: *measures on the improvement, agriculture, Donetsk province.*

ББК 63.3 (2 Рос)46

Петренко І.М.

ДИТИНА І ДИТИНСТВО В РОСІЇ XVIII СТ. В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

У статті йдеться про історіографію проблеми дитини і дитинства в Росії XVIII ст. у контексті соціальної історії. Наголошується на зацікавленості вітчизняних, російських і зарубіжних дослідників питанням, яке раніше в історичній науці вважалося другорядним і неактуальним. Акцентується увага на тому, що вивчення ставлення до дитини в певному часі допоможе глибше зрозуміти соціум і дорослу людину того періоду, а також суспільні цінності, норми, ідеали.

Ключові слова: *дитина, дитинство, соціальна історія, Російська імперія, культура, соціум.*

Народження (дитинство) і смерть – початок і кінець – великий цикл людського життя. Це дві константи, уникнути яких не можливо. Ці етапи життя людини несуть на собі відбиток історичного часу, якому були властиві особливі суспільні відносини, система цінностей, уявлень і норм, методи соціалізації тощо. Роль дитини в суспільстві залежить від культури конкретної епохи. Дитинство, тісно пов'язане з історичною епохою, регіоном, традиціями, нормами певного середовища, в якому зростає і формується дитина – один із найважливіших предметів соціально-антропологічного вивчення культур минулого і сучасного. Тож, розглядаючи образ дитини, характерний для певного історичного періоду, ми можемо зрозуміти і тодішню дорослу людину, що призводить до більш глибокого осмислення культури в цілому. Дитинство як інтегративне соціальне явище перебуває у сфері міждисциплінарних досліджень і є предметом студіювання не лише педагогіки, психології, соціології, історії, етнографії, етнології, а й багатьох інших наук.

Нині історія дитинства залишається маловивченою. Донедавна діти і дитинство тлумачилися виключно як об'єкт і продукт діяльності дорослих, тож до уваги не брався соціокультурний феномен, названий американським етнографом М.Гудмен «культурою дитинства» [1, 23]. Лише останніми роками вчені визнали і почали досліджувати поняття «дитяча субкультура». Відтак перед сучасними вітчизняними істориками постає завдання з'ясувати таку актуальну проблему, як дитина і дитинство.

Аналізові нових зарубіжних досліджень щодо історії дитини і дитинства в Європі та Америці XVI – XVIII ст. присвятив свою статтю російський учений В.Г.Безрогов [2]. Автор зосередив увагу переважно на зарубіжних працях (Ф.Ар'єс, А.Іммель, М.Уітмор, М.Ноуві, К.Штрауб, Д.Шифрін та ін) історії дитинства за межами Російської імперії. Не зважаючи на це студія дослідника, присвячена ролі дискурсу про дитинство у певні епохи, особливо актуальна сьогодні, коли зростає фаховий інтерес до цієї соціальної проблеми.

Український історик В.Л.Маслійчук у своїй статті про феномен «батьківства» і «материнства» та монографії про дітозгубництво на Лівобережній і Слобідській Україні у другій половині XVIII ст., розглянув

окремі питання з історіографії дитини і дитинства [3]. Учений наголосив, що давно назріла потреба втрутитися в цю міждисциплінарну царину.

Мета даної статті полягає в характеристиці процесу зацікавлення і, як результат, збільшення досліджень сучасних зарубіжних, російських і українських науковців історією дитини і дитинства в Російській імперії XVIII ст., виявленні методологічних підходів цих праць і специфіки з'ясування окремих аспектів загальної проблеми.

Сучасна концепція дитинства ґрунтується на визнанні його провідної ролі у психічному розвитку і становленні особистості. Щодо розуміння соціально-історичної природи психічного розвитку окреслилися традиційний і нетрадиційний погляди. Представники традиційної точки зору наголошують на залежності закономірностей, механізмів і темпів психічного розвитку дитини від суспільно-історичних умов її життя. Нетрадиційний погляд заснований на спробах тлумачити дитинство і розвиток дитини передусім як історичний феномен, що передбачає виявлення унікальної й самобутньої функції дитинства у соціокультурних процесах. Його теоретики розглядають дитинство як особливу форму культурної творчості, механізм, що реалізує наступність і поступальність історичного розвитку культури. Цей підхід відповідає реальному статусу розвиненого дитинства наприкінці XX – на початку XXI ст.

Осмислюючи проблему дитинства, не можна оминути увагою студії видатних західноєвропейських істориків – французького соціоантрополога Ф.Ар'єса [4] і засновника американського Інституту психології Л.Демоза [5]. Перший стверджував, що середньовічні люди не мали уявлення про дитинство як особливий період життя людини, дорослі ставилися байдуже до частої смертності дітей, бо на них дивилися, як на маленьких дорослих. Ф.Ар'єс доводив, що сутність дитинства пов'язана не з біологічним станом незрілості, а з певним соціальним статусом, сукупністю доступних форм і видів діяльності. З розвитком суспільства змінюється і ставлення до дітей. Учений відкрив у з'ясуванні проблеми нову сторінку, показавши дитинство не лише таким, що змінюється соціально-історично, а й культурно-історично, оскільки воно конструюється дорослими, корті належать до певної епохи, регіону класу. Дитинство відображає бачення дорослими природи дитячого стану індивіда та їх уявлення про самих себе. Жодне положення, висунуте Ф.Ар'єсом, не уникнуло критики, захисту або коригування. Нині не можливо уявити дослідження проблем історичної антропології дитинства без робіт цього відомого французького вченого.

Американський психоісторик Л.Демоз головною проблемою виховання вважав ставлення батьків до дітей, а провідною силою історії – психогенні зміни в особистості, що відбуваються внаслідок взаємодії поколінь батьків і дітей. З цього погляду він описав шість послідовних періодів трансформації ставлення людства до дитинства: 1) "інфантицидний" стиль (від давніх часів до IV ст. н.е.), для якого характерне насильство і жорстокість у ставленні до дитини; 2) стиль "покидання" (IV – XIII ст.), характеризується прагненням позбутися дитини і перекласти її вихованням на чужі сім'ї і монастирі. У родині побутувала холодна, сувора атмосфера; 3) "амбівалентний" стиль (XIV – XVII

ст.), який поєднував терпимість і увагу до дітей і впливи, дитині дозволили «ввійти» в емоційне життя батьків, почали оточувати увагою, однак відмовляли в самостійному духовному існуванні; 4) "нав'язливий" стиль (XVIII ст.), особливістю якого був суворий контроль дорослих над поведінкою та внутрішнім світом дитини; 5) стиль "соціалізації" (XIX – середина XX ст.), що ознаменував зародження інтересу до внутрішнього світу дитини, створення умов для підготовки дітей до самостійного життя; 6) стиль "допомоги" (друга половина XX ст.), якому властиве прагнення батьків до емоційного контакту з дітьми, увага до їхнього індивідуального розвитку.

Е.Шортер висловив радикальну точку зору, стверджуючи, що «материнська байдужість до немовлят була типовою для традиційного суспільства <…> турботливе ставлення матері до дитини – винахід віку модернізації <…> і серед нижчих класів батьківська (в значенні чоловіча – І.П.) байдужість до дитини охопила і XIX ст.» [6, 19]. Дослідник зазначав, що у XVIII-XIX ст. селянські матері ставилися до своїх дітей з байдужістю і без особливої чутливості, свідченням чого є висока дитяча смертність того періоду, медичні висновки лікарів і описи материнської недбалості щодо немовлят. Часту смертність немовлят і маленьких дітей матері сприймали апатично.

Німецький історик Р.Зідер піддав критиці таку концепцію Е.Шортера. Учений зауважив, що констатація байдужості матерів до дітей і, як наслідок, високої дитячої смертності, ґрунтується на занадто поверхових фактах [7, 41].

Французька феміністка філософ Е.Бадінтер дійшла до висновку, що материнство і материнська любов не є вічним і природнім інстинктом жінки. Як суспільна норма, вони виникають наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Лише у XIX ст. материнство стало ідеалом і «природним призначенням жінки» [8].

Останнім часом з'явилося ряд студій, в яких заперечується вищезазначені точки зору, адже вони ґрунтуються на західноєвропейському матеріалі. Рання залученість дитини до соціуму, відносна нерозвинутість у Середні віки батьківських почуттів до дітей були заперечені не одним десятком учених. Зокрема, російський історик Ю.Безсмертний зауважив, що «аналіз текстів підтверджує тенденцію, яка склалася в медієвістиці за останні роки, тенденцію відмови від поширення точки зору Ар'єса <…>. Людям того періоду зовсім не була чужою ні материнська, ні батьківська любов» [9, 89].

Російські історики Н.Пушкарьова і В.Долгов піддали критиці теорію про відсутність емоційних почуттів і байдуже ставлення батьків до дітей, відсутність дитинства як особливого періоду життя дитини протягом X-XVII ст. [10]. Проте деякі дослідники підтверджують поширеність в X – XIII ст. навмисного дітовбивства, яке було способом «позбавитися дітей (до того ж нехрещених) у тому віці, коли батьки, особливо матері, не встигли до них звикнути. М'якість покарання – покаяння – пояснювалося <…> масовим характером явища <…> Слід узяти до уваги й те, що факт покаяння винного слугував для церкви більшими підставами відпустити гріх, ніж саме його скоєння» [11, 112].

Американський соціолог, спеціаліст із теорії комунікацій Н.Постман доводив, що дитинство не можна визначити біологічно, оскільки наші гени не містять інформації про те, в якому віці людину слід вважати дитиною [12]. Соціальне розуміння дитинства, яке сформувалося у свідомості європейця лише за останні чотири століття (XVII – XX), є штучним продуктом розвитку людства. Еволюцію дитинства вчений пояснював змінами в системі середньовічний комунікацій – від усної форми (проповіді, настанови) до друкованої (книги). Дорослості можна було досягти лише наполегливою працею, спочатку опанувавши грамоту в школі. Через письменність діти ставали дорослими, у «неграмотному» світі існувала нерозділеність дитячого і дорослого життя. При цьому Н.Постман зауважував, що, створюючи підручники і програми з урахуванням віку дитини, дорослі самі винаходили стадії дорослішання.

Історія дитинства в Росії пройшла складний шлях розвитку. У 20-30-ті роки XX ст. цей феномен вивчали в рамках педології – науки про дитинство, що поєднувала психологічні, біологічні і соціологічні підходи до дитини. Після її розгрому в середині 30-х років дослідження дитинства піддавалися опалі. У другій половині 1940-х років учений, знавець психології, педагогіки, історії, соціології М.О.Рибников розробив проект «Історія російської дитини», який утім не був реалізований.

Самостійним напрямом в історії дитинства в Росії стала етнографія (в тому числі й етнопедагогіка). Наприкінці 70-х – на початку 80-х років XX ст. з’явилися публікації, присвячені проблемам дитинства, в тому числі монографія російського соціолога І.Кона «Ребенок и общество» [13], яка відкрила перспективу багатьом газузям у дослідженні дитинства різних культур і епох. Учений зазначив, що світ дитинства є невід’ємною частиною життя кожного народу, кожний дорослий несе у собі спадщину дитинства і не може звільнитися від неї. Тому суспільство не може пізнати себе, не пізнавши закономірностей свого дитинства. Виховний вплив світу дорослих, вписуючись у певний соціальний, культурний та історичний контексти, формує свою педагогічну парадигму дитинства – сукупність характерних для суспільства на певному історичному етапі установок, цінностей, шляхів і механізмів їх реалізації у сфері педагогічної підтримки, освіти і виховання дітей.

Кожна суспільно-економічна формація породжує відповідну стратегію виховання, яка ґрунтується на моральних, релігійних, соціальних засадах суспільства. За цим критерієм І.Кон виокремив такі типи суспільств: 1) суспільства, яким властива слабка дисципліна в ранньому і пізньому дитинстві; 2) суспільства, що відзначаються суворою дисципліною у ранньому і пізньому дитинстві; 3) суспільства, в яких на етапі раннього дитинства дисципліна сувора, пізнього – слабка; 4) суспільства, в яких раннє дитинство характеризує слабка дисципліна, пізнє – сувора.

Європейську модель виховання І.Кон відніс до третього типу, якому властиве суворе дисциплінуюче виховання у ранньому дитинстві та поступове послаблення контролю.

Народження дитини в будь-яку епоху вважалося великим благом і божественною милістю. Діти в традиційній культурі трактувалися як безпорадні, слабкі, безгрішні (до 7 років), тобто посідали місце відповідно до вікового статусу у статевій структурі суспільства: діти – дорослі – старі. XVIII ст. уперше усвідомлено піднімає тему дитинства. Для того, щоб з'ясувати роль і тривалість дитинства в Новий час, потрібно звернутися до більш раннього періоду, тобто до Середньовіччя, яке характеризувалося своєрідним ставленням до дитини і дитинства. Існує думка, що сучасне поводження з дитиною, складний комплекс її соціалізації – лише відносно недавні винаходи західноєвропейської цивілізації. Історики-демографи констатували тривалу байдужість суспільства до дітей, історики ментальності відзначали рідкість згадок про дітей і їх смерть у щоденниках, мемуарах, відсутність у сім'ї функцій соціалізації.

Дослідницький інтерес до соціального конструювання дитинства соціумом і культурою призвів до того, що щороку зростає кількість розвідок російських учених, присвячених осмисленню історії дитини і дитинства, незважаючи на скептичне ставлення до неї традиційної історії, педагогіки тощо. На історії дитинства зосереджували свою увагу Т.Бернштам, М.Мід, П.Габдрахманов, О.Кошелева [14]. Вони розглядали проблему дитинства в етнографічній площині й зосереджувалися на X-XVII ст., XIX – початку XX ст. XVIII ж століття сьогодні ще не стало об'єктом спеціальних історичних студій. Тему дитинства цього періоду дослідники згадували лише побіжно. Разом із тим важливо акцентувати увагу на проблемі дитинства для розуміння суспільного укладу Російської імперії XVIII ст.

1-2 жовтня 2009 р. у Російському державному гуманітарному університеті (м. Москва) було проведено міжнародну конференцію «История детства как предмет исследования: наследие Ф.Арьеса в Европе и России» [15]. Її мета полягала в тому, щоб розглянути спадщину вченого Ф.Ар'єса в історико-соціальному контексті доби; обговорити нові праці з історії дитинства в Росії; поширити сучасні наукові знання про стан теорії і практики дослідження з історії дитинства; сформулювати теми і нові методики для подальших розробок теми; провести дискусії про можливість меж історії дитинства як напряму в науці.

Таким чином, останнім часом почастішала поява студій, в яких автори з різних методологічних підходів аналізують процес еволюції дитини і дитинства в Російській імперії XVIII ст. Сьогодні зарубіжними, російськими і вітчизняними істориками, демографами, соціологами, етнологами вже сформовано значний масив праць із цього напрямку дослідження. Почастішала поява студій, у яких об'єктом вивчення виступає саме селянська дитина, дитяча смертність, дітозгубництво. Їх поява є ознакою зміни пріоритетів у сучасній історичній науці – від політичної й економічної проблематики до соціальної і приватної.

Період XVIII ст. – першої половини XIX ст. вважається визначальним в історії родини. Якщо у патріархальної родини головним був авторитет батька, то саме життя в центр сім'ї поступово ставило дитину, її інтереси і потреби.

Вбивство дитини стало злочином, що засуджувався державою і суспільством. Якщо до XVIII ст. юність ототожнювали з дитинством, то з того часу в суспільстві формується уявлення, що це різні періоди в житті людини.

Дослідження проблем дитини і дитинства передбачає використання міждисциплінарного підходу, яке призводить, по-перше, до співробітництва різних гуманітаріїв (істориків, культурологів, мистецтвознавців, філологів, педагогів, соціологів), по-друге, до відносності і розмитості будь-яких меж і рамок, коли йдеться про дослідження історії дітей і дитинства.

Перспективами подальших розвідок з історії дитини і дитинства може бути розширення хронологічних рамок дослідження, а також простеження еволюції уявлення про дитинство як особливий період дитинства протягом XVI-XIX століть.

Література

1. Goodman M. The culture of childhood. Child's Eye Views of Society and Culture / M. Goodman. – New-York, 1970. – 365 p.
2. Безрогов В. Г. Детство и дети в Европе и Америке XVI-XVIII веков: новые зарубежные исследования / В. Г. Безрогов // Человек. – 2007. – № 4. – С.183-189.
3. Маслійчук В. Про «батьківство» і «материнство» на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. / В. Маслійчук // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С.21-26; Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 126 с.
4. Арьес Ф. Возрасты жизни / Ф. Арьес // Философия и методология истории. Сб. статей / Общ. ред. И. С. Кон. – М. : Прогресс, 1977. – С.216-244; Арьес Ф. Человек перед лицом смерти порядке / Филипп Арьес / Пер. с фр. / Общ. ред. С. В. Оболеская. – М. : Прогресс, 1992. – 528 с.; Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Филипп Арьес / Пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В.А. Бабинцева. – Екатеринбург : Изд-во Урал. Ун-та, 1999. – 416 с.
5. Demause L. The Evolution of Childhood / L. Demause // History of Childhood Quarterly. Spring. – 1974. – V.I. – № 4. – P. 367-388.
6. Цит. За: Гис Ф., Гис Дж. Брак и семья в Средние века / Фрэнсис Гис, Джозеф Гис / Пер. с англ. – М. : Рос. пол. энциклопедия, 2002. – 384 с.
7. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной Европе (конец XVIII – XX вв.) / Райнхард Зідер / Пер. с нем. Л.А.Овчинцевой; науч. ред. М.Ю.Брандт. – М. : Гуманит. изд. ВЛАДОС, 1997. – 302 с.
8. Badinter E. L'amour plus. P., 1980. – 364 p.
9. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерк демографической истории Франции / Юрий Леонидович Бессмертный. – М. : Наука, 1991. – 280 с.
10. Пушкарева Н. Л. Мать и дитя в Древней Руси (отношение к материнству и материнскому воспитанию в X-XV вв.) / Н. Л. Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 6. – С. 93-106; Пушкарева Н. Л. Мать и материнство на Руси X – XVII вв.) / Н. Л. Пушкарева // Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени / Под ред. Ю. Бессмертного. – М. : РГГУ, 1996. – С.305-344; Долгов В. В. Детство в контексте древнерусской культуры XI-XIII вв.: отношение к ребенку, способы воспитания и стадии взросления / В. В. Долгов // Этнографическое обозрение. – 2006. – № 5. – С. 72-85.
11. Абрамсон М. Супруги, их родные и близкие в южно-итальянском городе высокого Средневековья (X-XIII вв.) / М. Абрамсон // Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени / Под ред.. Ю.Бессмертного. – М.: РГГУ, 1996. – 103-135.
12. Postman N. The Disappearance of Childhood / Neil Postman. – New York : Vintage Books, a division of Random House, Inc., 1994. – 177 p.

13. Кон И. С. Ребенок и общество: (историко-этнографическая перспектива) / Игорь Семенович Кон. – М. : Наука, 1988. – 270 с.
14. Бернштам Т. А. Молодеж в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX в. / Татьяна Александровна Бернштам. – Л.: Наука, 1988. – 278 с.; Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения / Маргарет Мид / Пер. с анг. и коммент. Ю. А. Асеева. – М. : Наука, 1988**.** – 429 с.; Габдрахманов П. Ш. Средневековые крестьяне и их семьи: Демографическое исследование средневековой деревни VIII-IX веков (по данным грамот) / Павел Шавкатович Габдрахманов. – М. : Памятники исторической мысли, 1996. – 248 с.; Кошелева О.Е. «Свое детство» в Древней Руси и в России эпохи Просвещения (XVI-XVIII вв.) / Ольга Евгеньевна Кошелева: Учебное пособие по педагогической антропологии и истории детства. – М.: Изд-во УРАО, 2000. – 352 с.
15. З тезами виступів учасників конференції можна ознайомитися на сайті // Режим доступу: http://childcult.rsuh.ru/print.html?id=89898.

Петренко И.Н. Ребенок и детство в России XVIII в. в контексте социальной истории: к историографии вопроса.

В статье речь идет об историографии проблемы ребенка и детства в России XVIII в. в контексте социальной истории. Акцентируется внимание на современной заинтересованности отечественных, российских и зарубежных исследователей этим вопросом, раньше считающимся в исторической науке второстепенным и неактуальным.

Ключевые слова: *ребенок, детство, социальная история, Российская империя, культура, социум.*

Petrenko I.N. The child and the childhood in Russia XVIII century in the context of social history: to the question historiography.

In article, it is a question of a historiography of a problem of the child and the childhood in Russia XVIII century in a context of social history. The attention is focused on modern interest of domestic, Russian and foreign researchers by this question which earlier is considered in a historical science minor and irrelevant.

Key words: *the child, the childhood, social history, the Russian empire, culture, society.*

ББК 26:4г:40.3г

Піщенко О.В.

ІСТОРІЯ ЄДИНИХ ГРУНТОВО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ АКАДЕМІКА К.К. ГЕДРОЙЦА

У статті характеризуються єдині грунтово-географічні дослідження, проведені академіком К.К. Гедройцем, здійснені саме на українських землях. За їх результатами було написано більше десятка наукових праць видатного вченого, що мали всесвітнє значення.

Ключові слова: *сільськогосподарська наука, К.К. Гедройц, Носівська сільськогосподарська дослідна станція, ґрунтознавство, агрохімія, солонці.*

Багато років життя Костянтина Каетановича Гедройца (1872-1932 рр.) - видатного ученого зі світовим ім'ям, який своїми дослідженнями в області ґрунтознавства й агрохімії зробив істотний внесок у розвиток названих наук і вирішення багатьох теоретичних проблем підвищення родючості та продуктивності ґрунтів, було безпосередньо пов’язано з Україною. Різні періоди його життєдіяльності та наукової творчості, що проходили на українських землях, досить широко висвітлювались у низці публікацій раніше [1]. Однак, в результаті науково-історичного пошуку виявляються маловідомі факти з біографії всесвітньо відомого вченого, які доповнюють його образ видатної особистості новими барвами.

Перший період його роботи в Україні був зосереджений майже виключно на Носовській дослідній станції, що зайшла в безвихідь з вивченням вилуженого чорнозему на середньому лісовидному суглинку, на якому станція розташована, оскільки він по своїх хімічних, фізичних і агрономічних властивостях сильно відрізнявся від подібних ґрунтів інших частин лісостепу Радянського Союзу та України. Лише гіпотеза Костянтина Каетановича щодо осолоділості ґрунтів Дніпровської западини дала пояснення характерним особливостям місцевих ґрунтів і послужила потужним стимулом для розвитку подальшої діяльності не лише Носовської, але й Макіївської та інших дослідних станцій, розташованих на території Дніпровської западини, і загалом влила свіжий, живий струмінь у все агрономічне життя району. Роботи вченого, присвячені походженню ґрунтів Дніпровської западини стали, як відомо, єдиними грунтово-географічними дослідженнями, що вийшли з-під його пера, так як всі інші свої наукові пошуки він проводив в лабораторії та вегетаційному будиночку [2].

Природно, що Носовка та Макіївка стали тісні для діяльності Костянтина Каетановича. Потрібно було перенести спостереження на велику територію, підкріпити гіпотезу про осолодіння великою кількістю фактів, знайти місце носовським чорноземам і макіївським солонцям серед всіх ґрунтів Дніпровської западини.

Здійснити цей задум допомогла активна діяльність директора Носовської дослідної станції С.П. Кулжинського, який прагнув створити всі можливості для роботи вченого й об'єднав навколо нього українські організації, зацікавлені результатами його досліджень.

Спочатку українські організації Цукротресту, головним чином Сортівничо-насіннєве управління (СНУ), звернулися до К.К. Гедройца з проханням провести ґрунтове обстеження солонців Дніпровської западини, тобто району бурякосіяння, і дати про них свій висновок, а роком пізніше колишні Прилукський, Ніжинський та інші округи району діяльності Носовської станції запропонували дослідній станції під керівництвом Костянтина Каетановича здійснити ґрунтове обстеження їх територій.

Зимою 1925-1926 р., після доповіді К.К. Гедройца на агрономічному з'їзді цукровиків в Києві про солонці Дніпровської западини, Сортівничо-насіннєве управління Цукротресту надало йому засоби для поглибленого вивчення солонців всієї Дніпровської западини. Тоді ж вчений вирішив попередньо ширшому вивченню хімізму солонців провести вивчення морфології всіх солонців Дніпровської западини, а також встановити їх питому вагу серед інших ґрунтів. Весною 1926 р. була організована невелика польова експедиція, яка весь літній період пропрацювала над вибірковим вивченням солонцевих площ Придніпров'я від Чемера і Десни до Кременчуга.

Зимою 1926-1927 р. на агрономічному з'їзді, скликаному Носовською станцією за участю СНУ Цукротресту, Костянтин Каетанович разом із співробітниками зробив доповідь щодо проведеної літом роботи. Тут було підкреслено, що макіївські солонці, які до цих пір головним чином фігурували в роботах Гедройца, типові лише для своїх широт, тобто для смуги вилуженого

чорнозему, тоді як з рухом на північ або на південь від Макіївки, габітус солонців і солонцюватих ґрунтів поступово міняється, хоча умови залягання і залишаються тотожними, тобто був встановлений тісний зв'язок солонців і солонцюватих ґрунтів зі всіма довколишніми ґрунтами, а головним чином із зональними для кожної смуги ґрунтами. Отже тоді ж намітилася зональність ґрунтів солонцевого типу. Ця думка представляла значний інтерес, тому що заперечувала уявлення про «інтразональність» солонців, стверджуючи разом з тим те, що всі ґрунти без винятку зональні.

Це ж у свою чергу привело до необхідності вивчення не лише солонців, але і всього супутнього йому комплексу. Тому, коли весною 1927 р. Прилукський окружний земельний відділ, в особі свого завідувача І.Л. Шума і агронома С.С. Попова, запропонував провести суцільну ґрунтову зйомку Прилукського округу із загальною площею 685268 га, К.К. Гедройц і керований ним колектив охоче погодилися взяти цю роботу. На допомогу була організована експедиція із студентів старших курсів Московського і Ленінградського університетів.

Ґрунтові дослідження проводилися в триверстому масштабі, а потім були перекладені на одноверстовий масштаб по методу трифазної зйомки. Спочатку влітку була вироблена лише перша частина ґрунтових робіт, а взимку складені попередня ґрунтова карта і звіт, останній був особливо ретельно відредагований Костянтином Каетановичем.

У 1928 р. в експедиції, очолюваній академіком Гедройцем, окрім ґрунтознавців, працювали геологи і геоботаніки, так що цього року і були здійснені головні роботи по Прилукському округу.

В липні місяці того ж року сам Костянтин Каетанович зробив десятиденну поїздку по Прилукському округу у супроводі ґрунтознавців. Поїздка ця залишила незабутнє враження у всіх, хто працював у той час в експедиції, особливо вражали його скромність, простота і задушевність.

Вченого цікавила під час поїздки не лише природа і ґрунти, але й самі українці, їх економічна і побутова сторона життя, і всюди, де лише доводилось зупинятися: у радгоспі, колгоспі, в одноосібника селянина, він проявляв свою привабливу простоту й глибоку задушевність.

Повернувшись з поїздки по округу до Прилук, на розширеному пленумі Окружного виконавчого комітету в присутності всіх агрономів і вчителів-природознавців К.К. Гедройц зробив доповідь про ґрунтові обстеження округу, що проводилися під його керівництвом. Почавши свою доповідь, спочатку хвилюючись, він швидко опанував себе і в 2-годинній доповіді змалював яскраву картину виробничих сил округу і тих можливостей, які має в своєму розпорядженні його ґрунтовий покрив. Той ентузіазм, який спалахнув в кінці доповіді і вилився в грім оплесків, міцні рукостискання, вираження вдячності справили глибоке враження на слухачів

У 1929 р. по Прилукському округу було проведено додаткове ґрунтове обстеження, а потім цим же літом було зроблено дослідження радгоспів комбінатів Цукротресту в масштабі 1:10 000. Ці обстеження дозволили значно деталізувати матеріал.

В цілях вивчення агрономічних властивостей округу за період робіт були обстежені ґрунти колективних дослідів Носовської, Макіївської і Драбовської дослідних станцій з використанням даних цих дослідів, а потім восени 1929 р. було виділено 13 опорних пунктів на найпоширеніших ґрунтових відмінностях, з яких раніше були узяті зразки для повних хімічних аналізів, і на них закладені досліди за схемою, виробленою Костянтином Каетановичем. З цих же місць був узятий грунт для вегетаційних дослідів, а потім моноліти з непорушеною структурою і зразки по генетичних ґрунтових горизонтах для набивання ящиків в один кубічний метр кожен. Все це було зібрано і встановлено на Носовській дослідній станції і тут за тією ж схемою закладений дослід. Такій різноманітній постановці досліду Гедройц надавав значення не лише в сенсі вивчення агрономічних властивостей вилужених ґрунтових відмінностей, але у великій мірі й в сенсі методологічному.

В результаті робіт, окрім вказаних раніше попередньої карти і звіту, була складена і здана округу проредагована вченим триверста ґрунтова карта, а потім складена одноверстова робоча карта і підготовлені до друку ґрунтова карта масштабу 1:100 000, опис ґрунтів, геологічна і геоботанічна карти з пояснювальним текстом.

Практичне і наукове значення прилукських робіт дуже велике. Після докучаєвської експедиції ґрунтознавці майже не вивчали полтавські ґрунти. А тим часом, якщо природно-історичний опис Полтавської губернії ще довгий час не втрачав свого значення, то ґрунтова карта Докучаєва була доволі схематичною. Оформлення здобутих К.К. Гедройцем та його колегами результатів і здача їх в друк не встигали за тими запитами, які пред'являла місцева агрономія, тому їй прийшлося використовувати здобуті наслідки досліджень ще в процесі їх обробки. І таким чином результати роботи по Прилукському округу під керівництвом Костянтина Каетановича одразу ж упроваджувалися в життя.

Одночасно з прилукськими роботами, лише роком пізніше, тобто в 1928 р., було розпочато під керівництвом академіка К.К. Гедройца ґрунтове обстеження території бувшого Ніжинського округу на площі 704328 га. Роботи ці проводилися в тому ж об'ємі і з тими ж завданнями, що й прилукські, але проходили вони вже в дещо іншій обстановці.

Літом 1928 р. було вироблено рекогносцирувальне обстеження округу, головним чином в цілях ув'язки з матеріалами попередників. Головні ж польові роботи були здійснені літом 1929 р. під безпосереднім керівництвом академіка Гедройца, який більше місяця жив тоді в Носовці й бував у Ніжині. У 1930 р. і подальші роки роботи проводилися вже без його прямої участі, оскільки осінню 1929 р. він вийшов зі складу станції, але все одно допомагав своїми порадами та вказівками.

Особлива увага при ніжинських роботах була приділена огірково-цибулинному району, а потім на території округу вона була також деталізована обстеженням радгоспів в масштабі 1:10000. Загалом дослідження проводилися за тим же принципом, що й прилукські, і К.К. Гедройц проявив до них також великий інтерес.

Поряд з польовими дослідженнями була зроблена велика кількість аналізів, виконаних А.А. Роде – учнем К.К. Гедройца, в лабораторії Лісового інституту і Е.А. Домрачевой – в лабораторії ЛСГІ, а останні аналізи – в лабораторії Носовської сільськогосподарської дослідної станції.

Матеріал, отриманий з території Прилукського і Ніжинського округів, Костянтин Каетанович брав для своїх лабораторно-дослідницьких робіт. Наскільки сильно захоплювався він своїми роботами, можна уявити хоч би з листа до його колеги І.Г. Боловахно з приводу такого, здавалося б, незначного факту як здобуття зразків солонців Ніжинського округу. Ось декілька рядків з листа до нього, датованого 20. V. 1932 р.: „Дорогий Іосиф Гнатович, ура. Ґрунти отримав; дуже і дуже вдячний вам; але апетит приходить з їдою, тому ще проситиму вас прислати мені по можливості повний опис розрізів цих ґрунтів і якщо у вас є аналітичні дані..." [3].

Цими роботами була остаточно підтверджена гіпотеза Костянтина Каетановича щодо осолоділості ґрунтів Дніпровської западини, яка з'явилася надзвичайно плідною при поясненні всіх властивостей даних ґрунтів і пов'язаних з цими властивостями агрономічних заходів.

Польові спостереження К.К. Гедройц перевіряв і доповнював експериментами. Він приготовляв ґрунти, штучно насичені натрієм, і потім, промиваючи їх звичайною водою, а також водою, насиченою CO_2 та іншими речовинами, вивчав зміни, що відбувались у них. За властивостями промиті ґрунти були дуже близькі до природних ґрунтів мікрозападин. З проведених робіт К.К. Гедройц зробив ряд цікавих теоретичних і практичних висновків [4]. По-перше, він відмітив істотну відмінність у результатах промивання карбонатних і безкарбонатних солонців: якщо в останніх вода руйнує і вимиває як алюмосилікати, так і гумус, то у перших карбонат кальцію захищає мінеральну частину від руйнування, і з них вимивається лише найбільш дисперсна частина.

Отже, і еволюція солонців може проходити двома шляхами: у карбонатному середовищі утворюються ґрунти, дуже близькі до чорноземів. Але вони відрізняються від чорноземів тим, що збіднені на тонкодисперсний гумус і мають неміцну структуру. Під час промивання безкарбонатних солонців, особливо в умовах мікрозападин, утворюються типові солоді з глибоким білястим елювіальним горизонтом та зруйнованим ілювієм. За зовнішнім виглядом вони дуже близькі до підзолистих. Проте К.К. Гедройц підкреслює істотну їх відмінність: більшу зруйнованість і більший ступінь збіднення на мул верхніх горизонтів осолоділих ґрунтів. Водночас він пропонує і метод їх визначення. Вчений вважає найхарактернішою ознакою солодів підвищений вміст в їх верхніх шарах аморфної кремнекислоти, яка розчиняється 5% КОН.

Ці роботи, доповнені польовими дослідженнями, привели К.К. Гедройца до широких узагальнень щодо генезису ґрунтів усього району Носовської дослідної станції. Як відомо, чорноземи цього району характеризуються малим вмістом гумусу, неміцною, погано виявленою структурою, незадовільними водно-повітряними властивостями, низькою аерацією, наявністю у вбирному

комплексі водню. Гумус їх малорухомий, інертний, вони бідні на рухомі форми азотистих сполук. Підзолисті ґрунти північної частини цього району мають дуже глибокі елювіальні горизонти, значну кількість аморфної кремнекислоти.

Спираючись на зазначені ознаки, К.К. Гедройц висловив думку про те, що чорноземи району Носовки – це колишні солонцюваті ґрунти, осолоділі в карбонатному середовищі, а підзолисті ґрунти півночі - типові солоді, які осолодівали в безкарбонатному середовищі. Відмінність у їх властивостях зумовлена як відмінністю початкового ступеня солонцюватості, так і тими умовами, в яких відбувався процес осолодіння.

Ці роботи мали особливо велике практичне значення в період реконструкції сільського господарства 30-х років минулого століття. По ґрунтових картах і описах, складених під керівництвом К.К. Гедройца, місцевими районними, плановими і земельними органами вироблялося мікрорайонування, встановлення твердих сівозмін, складання виробничих планів колгоспів тощо.

Таким чином, єдині грунтово-географічні дослідження, проведені академіком К.К. Гедройцем, були саме на українських землях. Їх наукове значення переоцінити не можливо, адже за їх результатами було написано більше десятка наукових праць видатного вченого, що мали всесвітнє значення, а також вони є зразком того, як дані про склад, властивості та походження ґрунтів можуть та повинні використовуватися під час вирішення агрономічних питань.

Література

1.Вернандер Н.Б. К.К. Гедройц [Ґрунтознавець – агрохімік (1872-1932)]: Біограф. нарис. – К., 1965; Міхновська А.Д. Гедройц Костянтин Каетанович (1872-1932) / А. Д. Міхновська // Вчені-грунтознавці, агрохіміки, землероби. – К.: Аграр. наука, 2003. – С. 33-34. – (Серія УААН «Українські вчені-аграрії ХХ ст.; кн. 3; Вергунов В.А. Гедройц Костянтин Каетанович (1872-1932) / В. А. Вергунов // Енциклопедія сучасної України. – 2007 – Т. 7 – С. 32.

2.Константин Каэтанович Гедройц (1872-1832) / Глав. ред. акад. А.Н. Несмеянов. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 17.

3.Боловахно И.И. О работах К.К. Гедройца на территории б. Прилукского и Нежинского округов Украины // Памяти акад. К.К. Гедройца / Тр. Почвенного ин-та им. В.В. Докучаєва. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934. – Т. IX. – С. 77-84.

4.К вопросу об естественно-историческом районе Носовской сельскохозяйственной опытной станции // Тр. Носовской с.-х. опыт. ст. / Под ред. К.К. Гедройца. – НКЗ, Носовская с.-х. опыт. ст. – К., 1926. – Вып. 40. – С. 4-8.; Подвижность почвенных соединений и влияние на нее кальция // Тр. Носовской с.-х. опыт. ст. / Под ред. К.К. Гедройца. – НКЗ, Носовская с.-х. опыт. ст. – К., 1926. – Вып. 43. – С. 5-10; Главнейшие особенности почвообразовательного процесса Днепровской низины // Боловахно І. Грунти району Дніпровського льодовикового язика / Пр. Носівської с.-г. досл. ст. – К., 1930. – Вип. 49. – С. 9-19.

Пищенко О.В. История единых почвенно-географических исследований в творческом наследии академика К.К.Гедройца.

В статье характеризуются единственные почвенно-географические исследования, проведенные академиком К.К. Гедройцем, осуществленные именно на украинских землях. На основе их результатов было написано больше десятка научных трудов выдающегося ученого, которые имеют всемирное значение.

Ключевые слова: *сельскохозяйственная наука, К.К. Гедройц, Носовская сельскохозяйственная опытная станция, почвоведение, агрохимия, солонцы.*

Pishchenko O.V. History of single soil-geographical researches in the creative legacy of academician K.K.Gedroytsa.

In article the unique soil-geographical researches spent by academician K.K. Gedrojts, carried out on the Ukrainian earths are characterised. On the basis of their results it has been written more ten proceedings of the outstanding scientist which have the world value.

Key words: *agricultural science, K.K. Gedroyts, Nosovskaya agricultural experimental station, soil science, agricultural chemistry, solonetzs.*

УДК 94(477.6) «17/18»

Ратников В.Ю., Олешко А.М.

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ВУГІЛЬНОЇ ГАЛУЗІ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ДОНБАСУ У XVIII – XIX ст.

У статті аналізується вплив вугільної галузі на розвиток економіки Донбасу у XVIII-XIX ст.

Ключові слова: *Донбас, економіка, вугільна галузь, шахта, кам'яне вугілля, державна копальня, продукція, поміщик, завод, виробництво.*

Актуальність теми статті полягає у дослідженні впливу вугільної галузі на економіку Донбасу у XVIII – XIX ст. Саме у II пол. XIX ст., у зв'язку зі скасуванням кріпосництва та розвитком капіталістичних відносин, швидкими темпами відбувається модернізація промислового виробництва Донбасу, будуються залізниці, відкриваються нові шахти та заводи. Кам'яновугільна галузь майже завжди була головною віхою в економіці нашого багатого краю. Тому вплив саме вугільної галузі на економіку Донбасу є цікавим та актуальним і для нашого часу, продовжуючи приваблювати інтереси іноземних інвесторів.

Питання економіки VIII-XIX ст. завжди було цікавим для багатьох поколінь дослідників, економістів, істориків нашого краю. Дослідженням економічної історії нашого краю займалося багато видатних авторів, більш відомі серед них: Багалій "Історія Слобідської України, де досить детально автор досліджує економіку Луганщини; Матисякевич та Матейко у своїй книзі "Історія України і світу " описують економічну історію Донбасу [3]. Матейко й Матисякевич намагалися узагальнити досвід господарського розвитку наших предків, визначити економічні орієнтири, варіанти та альтернативні шляхи розвитку на майбутнє. Особливу увагу у своїх дослідженнях вони звернули на розвиток кам'яновугільної галузі [1].

Метою нашого дослідження є аналіз впливу саме вугільної галузі на розвиток економіки Донбасу у XVIII-XIX ст.

Донбас – це історично сформований регіон, до складу якого входить північна частина Донецької (за винятком Приазов'я) та Луганська області України. Тісне переплетення історичного розвитку, інтересів і господарства двох областей України Донецької та Луганської, зумовили неформальне об'єднання їх в загальний історико-культурний та економічний регіон – Донбас [5].

Перші поселення на території Донбасу у східній частині Приазовської височини належать до епохи раннього палеоліту, а безліч поселень пізнього палеоліту покривають береги долин Сіверського Дінця та його приток.

У першому тисячолітті до нашої ери територія Донбасу входила до складу Скіфської держави, так званої Золотої Скіфії - центральної частини стародавнього царства [6].

Початок слов'янської колонізації цього краю відноситься до VIII та IX століть нашої ери, в цей же час край перебував під владою хозар. У колонізації краю брали участь в'ятичі, радимичі, а особливо чернігівські мешканці півночі. Пам'ятником цієї першої слов'янської колонізації залишається назва річки Сіверський Донець. В кінці IX століття на ці землі прийшли кочові тюркомовні народи, спочатку печеніги, на початку XI століття - торки, а в середині XI століття - половці, що залишили в степах десятки тисяч кам'яних ідолів. З літописних джерел відомо, що на Сіверському Дінці було кілька половецьких міст: Шарукань, Сугров і Балин, але точне їх розташування не встановлено. У 1220-1241 роках зі сходу прийшли монголо-татари, що на століття обезлюднили Донецький край та включили його до складу Дикого поля, контрольованого Золотою Ордою. Осіле населення збереглося на Сіверському Дінці, де відомий ряд поселень з «керамікою давньоруського вигляду»; жителі поселень в етнічному плані були надзвичайно неоднорідні та представляли собою нащадків населення Хозарського каганату [7]. У другій половині XIV ст. сучасний Донбасс був головною частиною улуса темника Мамая, тут спостерігалось збільшення населення. Абсолютна більшість цих поселень не пережила походи Тамерлана 1391-1395 років і розпад Золотої Орди. Їх загибель позначила новий етап в історії донецьких степів, період «Дикого поля», яке тривало до кінця XVI ст. і характеризувалося повною відсутністю на цій території осілості і пануванням кочового побуту. Активне заселення краю почалося після початку Хмельниччини (1648-1654 роки), коли від жахів війни на ці землі бігли тисячі селян з Правобережної України. Про те, як мало для того часу були заселені нинішні Харківська, Луганська і Донецька області, можна судити з того, що Бєлгородський повіт, що займав величезну територію від Курська до Азова, мав в 1620 році тільки 23 поселення з 874 дворами [8]. Новопоселенці вивчали надра Донецького басейну. С 1625 року в районі нинішнього Слов'янська здобували сіль. Збувати її в донецькі степи їздили «охочі» люди з Валуйок, Оскола, Єльця, Курська та інших міст Росії. У 1646 році був побудований острожек Тор для охорони від кримських татар, які здійснювали набіги на новопоселенців та «охочих» людей (нині Слов'янськ).

У 1650 році почали діяти приватні соляні заводи острожка Тора. У 1676 році вздовж Сіверського Дінця поселилися «черкаси», які пішли з-під ярма польської шляхти. У козачих поселеннях і містечках уздовж Сіверського Дінця та Дону було налагоджено металургійне, гірниче і ковальське виробництво. Ізюмські і донські козаки стали варити сіль і на Бахмутці, притоці Сіверського Дінця. Біля нових соляних промислів виникло містечко Бахмут (відоме з 1571 року).

XVIII століття пройшло у численних війнах, які вела Російська імперія з Туреччиною за вихід до південних морів. Війни призвели до поступового заселення Донбасу східнослов'янським населенням (селянами з центральної Росії, Правобережної України та Слобожанщини), а також вихідцями з Балкан (сербами і волохами), християнським населенням Криму (греками та вірменами). Наприкінці XVIII ст. землі в нижній течії Дніпра і Приазов'я були розділені на губернії. Формування Донбасу пов'язано з відкриттям вугілля у 1721 році Микитою Вепрейскім, який представляв у Бахмутський окрузі цивільну владу, і Семеном Чирковим, командиром сторожового батальйону Бахмутський фортеці [9].

У 1720-ті роки було відкрито Донецький кам'яновугільний басейн. Його промислове освоєння почалося з кінця XIX ст. У 1764 році на Бахмутському соляному промислі був проведений перший досвід зварювання солі на кам'яному вугіллі, здобутому на річці Біла Лугань. У більш широких масштабах кам'яне вугілля у 80–90 роках XVIII ст. добувалось у Бахмутському, Донецькому повітах та частково в області Війська Донського як паливо для Чорноморського флоту. Проте, це була епізодична розробка вугільних пластів у різних місцях що виходять зовні.

Початок систематичної промислової розробки кам'яного вугілля у басейні покладено в урочищі «Лисича балка», на березі Сіверського Дінця. Саме тут у 1795 році було закладено першу шахту на Донбасі. Це була перша шахта - шахта №1 державної копальні, яка була призначена для забезпечення Луганського ливарного заводу паливом та коксом. У квітні 1796 року шахта надала перше вугілля.

З перших років на копальні вугілля здобувалося одночасно з декількох шахт та з різних пластів. Наприклад, у червні 1797 року за повідомленням керуючого копальнею А. Сміта, було здобуто 2500 пудів вугілля з другого пласту, 1570 пудів з третього пласту та 400 пудів з четвертого.

У 1799 році копальня добула 279821 пудів, поставила заводу – 249322 пудів, продала - 34750 пудів вугілля, що склало більше 12 відсотків від загального добутку. Нижче ми надаємо відомості у вигляді таблиці 1, які вказують на об'єм проданого вугілля за січень 1800 року, а також імена приватних споживачів, серед яких загалом були поміщики [2].

Таблиця 1

Кому відпущено	Пудів	Отримано	
		Кар.	Коп.
Поміщику Даргомилову	600	24	-
Поміщику Тюхнину	2350	94	-
Поміщику Петру Ів.Штеричу	1500	60	-
Поміщику Колибеку	270	10	80
Поміщику Ємановському	2205	48	20
Поміщику Божедаровичу	1660	66	40
Поміщику Четникову	290	11	60
Поміщику Савельєву	500	20	-
Поміщиці М.Лазаревій	300	12	-
Поміщику Перадовичу	10	-	40
Поселянину слободи 15 роти	25	1	-

У цій таблиці наведені данні: скільки й кому відпущено кам'яного вугілля у січні 1800 року [4].

Перші шахти були невеликими, тому кількість їх швидко зростала. Вже на п'ятому - шостому роках існування копальні кількість шахт наближалась до двох десятків. Добуток вугілля копальні з перших років неухильно зростав.

Перша копальня Донбасу була мануфактурним виробництвом кріпацької доби. Вона належала державі, базувалася на ручній примусовій праці. Об'єм видобутку кам'яного вугілля знаходився у повній залежності від кількості та кваліфікації працівників. У зв'язку з зростанням попиту вугілля треба було підіймати його добуток, а це вимагало збільшення кількості шахтарів.

До середини 30-х років XIX ст. державна кам'яновугільна копальня у Лисичанську була осередком добутку вугілля на Донбасі. Зростав добуток на селянських та поміщицьких шахтах і в інших районах Донбасу. Наприкінці

30-х років на селянських шахтах Залізне, Красний Кут, Зайцево, Олександрівка та Щербинівка добувалося близько 200 тисяч пудів вугілля у рік. У зв'язку з розвитком промисловості добуток вугілля на Донбасі стрімко зростав. Якщо у 1860 році він був 598 тисяч пудів, то до 1860 року виріс до 5 мільйонів 978 тисяч пудів.

З Лисичанською державною копальнею та Луганським заводом пов'язано і виникнення Лисичанського сталеплавильного заводу. Задля дії домни цього Лисичанського сталеплавильного заводу щодоби було треба 1500 пудів вугілля. Проте місцеві шахти у той період не забезпечували видобуток такої кількості кам'яного вугілля – не вистачало робітників.

У зв'язку з відсутністю засобів доставки до споживачів лисичанське вугілля не мало попиту. З середини 60-х років воно задовольняло лише власні потреби и потреби Лисичанського сталеплавильного заводу. За десятиліття з 1865 по 1875 рік на копальні було добуто 2 173 991 пудів вугілля. Це вугілля було використано виключно задля дії місцевого сталеплавильного заводу та самих шахт. Проте з закриттям заводу не було необхідності у вугіллі. Відповідно до вище вказаного шахти Лисичанської копальні було вирішено віддати в оренду приватним особам. Так, наприклад, у 1896 році акціонерне товариство «Любимов, Сольне и К» на ділянці колишньої Капітальної шахти відкрило нову шахту, яку назвали «Костянтин Скальковський» на честь директора К. Скальковського. Шахти «Костянтин Скальковський» та «Дагмара» ще тривалий час давали вугілля. Інші ж ділянки переходили від одного орендаря до іншого. Потім, уже в радянські часи на їх місці виникли нові шахти.

Так скінчила свій шлях Лисичанська державна копальня – перша копальня Донбасу. Лисичанській державній копальні було призначено стати початком кам'яновугільної промисловості Донбасу. Розробці кам'яного вугілля сприяв бурхливий розвиток залізниці, а також зріст металургійного виробництва у державі [2].

Таким чином, ми бачимо, що у XVIII-XIX століттях відбувається стрімкий економічний розвиток Донбасу. Володіючи багатими запасами корисних

копалин, Донбас поклав початок промисловому розвитку кам'яновугільного виробництва. Так, на Луганщині виник вугільно-металургійний промисловий комплекс, який зіграв вагому роль у розвитку продуктивних сил країни. На початку його представляли декілька державних підприємств, такі як: Луганський ливарний завод та перша кам'яновугільна копальня Донбасу. Саме тут виникли нова професія – шахтар. Відповідно до цього можна зробити висновок, що XVIII та XIX століття були дуже родючими в економічній та науковій сфері Донбасу.

Протягом нашого дослідження було виявлено ще декілька білих плям: внесок сільського господарства у розвиток економіки Донбасу XVIII-XIX ст., вплив торгівлі на економічні відносини, розвиток хімічної промисловості Донбасу. Можливо ці білі плями будуть новими темами для написання інших статей.

Література

1. Голобуцький В.О. Економічна історія УРСР:Дожовтневий період.– К.:Вища школа,1991.-298с.
2. Подов В.И. У истоков Донбасса.-Л.:Лугань,1995.- 109с.
3. Путро А.И. Левобережная Украина в составе российского государства во второй половине XVII.–К.,1988. -117с.
4. ЦГАДА СССР.-Ф.271.- Оп.1.-Д.2222,Л.250.
5. http://ru.wikipedia.org/wiki/Донбасс_(регион).
6. http://infodon.org.ua/uzovka/2.
7. http://infodon.org.ua/uzovka/3.
8. http://infodon.org.ua/uzovka/6.
9. http://coppg.iatp.org.ua/staty/unsavednewpage3htm.htm.

Ратников В.Ю., Олешко А.М. Особенности влияния угольной промышленности на экономическое развитие Донбасса в XVIII – XIX вв.

В статье рассматриваются основные тенденции экономического развития Донбасса в XVIII-XIX вв. Анализируется влияние угольной промышленности на развитие экономики этого края.

Ключевые слова: *Донбасс, экономика, угольная промышленность, шахта, каменный уголь, продукция, помещик, завод, производство.*

Ratnikov V.Yu., Oleshko A.M. Effect of the coal industry to the economic development of the Donbass in XVIII-XIX centuries.

This article discusses the main trends of economic development of the Donbass in XVIII-XIX centuries. Also analyzes the influence of the coal industry on the economy this region.

Key words: *Donbas, economic, coal industry, mine, coal, production, proprietor, factory, making.*

УДК 94(470+571+560)

Русаков К.А.

РУССКО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ НА РУБЕЖЕ XVIII – XIX вв.

В данной статье проанализированы русско-турецкие отношения на рубеже XVIII – XIX вв. и влияние, которое на них оказала французская революция и наполеоновские войны.

Ключевые слова: *Россия, Турция, французская революция, договор.*

В 1789 г. во Франции произошла революция – событие, оказавшее влияние на весь характер международных отношений, и не только в Европе, но и за ее пределами. Повлияла французская революция и на русско-турецкие отношения, которые претерпели кардинальные изменения и, на короткий срок, прошли путь от антагонизма к союзу. Правда, этот период длился не долго, но он весьма показателен, т.к. показал возможность урегулирования проблем в отношениях между Россией и Турцией.

Русско-турецкие отношения в разные периоды истории, неоднократно привлекали к себе внимание исследователей [1]. Однако такой аспект проблемы, как русско-турецкие отношения на начальном этапе наполеоновских войн, практически не исследован отечественными историками.

С началом французской революции российская императрица Екатерина II делала воинственные заявления в ее адрес и призывала всю монархическую Европу объединиться против этой опасности.

Однако мнение императрицы о событиях во Франции в узком кругу резко отличалось от публичных высказываний. 14 декабря 1791 г. Екатерина II сказала своему секретарю А.В. Храповицкому: «Я ломаю себе голову, чтобы подвигнуть венский и берлинский дворы в дела французские… ввести их в эти дела, чтобы самой иметь свободные руки. У меня много предприятий неоконченных, и надобно, чтобы эти дворы были заняты, и мне не мешали» [2, с. 258].

В августе 1792 г. прусские и австрийские войска вступили на территорию Франции. Европа вступила в период революционных войн. А в России, не смотря на грозные заявления Екатерины II, армия и флот готовились идти не на Запад - против злодеев-революционеров, а на Юг. В Херсоне и Николаеве заложили 50 канонерских лодок и 72 парусно-гребных судна разных классов. В 1793 г. с Балтийского флота на Черноморский были переведены 145 офицеров и 2000 матросов. В 1793 г. в составе Черноморского флота насчитывалось 19 линейных кораблей, 6 фрегатов и 105 парусно-гребных судов [3, с. 322]. В январе 1793 г. в Херсон прибыл новый главнокомандующий граф А.В. Суворов. Таким образом, пока императрица сколачивала коалицию против якобинцев и носила траур по Людовику XVI, Россия готовилась к походу на Константинополь. Дело в том, что как бы Екатерина II ни ненавидела революционеров, она прекрасно понимала, что французская революция предоставила ей исключительно благоприятные возможности по реализации ее планов в отношении Османской империи.

Поход на Константинополь намечался на весну-лето 1793 г. Однако весной этого года началось восстание в Польше и от похода на Константинополь пришлось отказаться.

Новая операция была намечена на 1797 г. Однако случай вновь изменил ход истории. 6 ноября 1796 г. Екатерина Великая скончалась. На престол вступил ее сын Павел I. Новый император прекратил подготовку босфорской экспедиции. В первые месяцы своего правления Павел I не вмешивался в европейские дела, но внимательно наблюдал за ними. 1796 – 1797 гг. ознаменовались, с одной стороны, политической нестабильностью во Франции, а с другой, успехами французской армии против коалиции европейских монархических государств. Воспринимая эту ситуацию как военную слабость монархов Европы, Павел постепенно убедил себя, что без его вмешательства порядок в Европе навести невозможно.

В апреле 1796 г. французская армия под командованием 27-летнего генерала Бонапарта вторглась в Италию. Лучшие австрийские армии под командованием лучших полководцев были вдребезги разбиты. В мае 1797 г. французы заняли Венецию. В июне 1797 г. французы заняли Ионические острова, принадлежавшие Венеции. Эти острова находятся вблизи берегов Греции и имеют стратегическое значение в центральном и восточном Средиземноморье.

Весной 1798 г. в Тулоне началось сосредоточение кораблей и транспортов. Туда же был стянут 38-тысячный корпус под командованием самого Бонапарта. Вся Европа замерла в ожидании. Газеты распространяли самые противоречивые сведения о планах Бонапарта: от высадки на Британских остовах до захвата Константинополя.

19 мая французский флот вышел из Тулона. 23 мая французы подошли к Мальте, столица которой Ла-Валетта сдалась без боя. 20 июня 1798 г. французская армия высадилась в Египте. Хотя Египтом управляли полунезависимые от Турции мамелюкские беи, а Бонапарт неоднократно заявлял, что воюет не с турками, а с мамелюками, все равно султан Селим III считал высадку французов нападением на Османскую империю. Более того, иностранные дипломаты довели до сведения султана «секретную» информацию о планах Бонапарта, который якобы решил разорить в Аравии святые города Мекку и Медину, а в Палестине восстановить еврейское государство. И как этому не поверить, когда французы уже на Ниле и двигаются на Сирию? Таким образом, экспансионистская политика наполеоновской Франции создала угрозу владениям Османской империи в Северной Африке. Тут не до воспоминаний о Крыме. Султан Селим III повелел немедленно заключить союз с Россией, а французского посла, как и положено, заточили в Семибашенном замке.

В свою очередь российский император Павел I дважды – в марте и апреле 1798 г. обращался к Порте, предлагая помощь против французов, но получал отказ. Высадка наполеоновских войск в Египте изменила обстановку: русский и английский послы в Константинополе были приглашены на заседание Дивана, где им предложили обратиться от имени Порты к своим правительствам с просьбой об оказании военной помощи [4, с.85].

7 августа 1798 г. Павел I повелел командующему русской эскадры Ф.Ф.Ушакову «следовать немедленно к Константинопольскому проливу». Император добавлял, что «буде нужда потребует», то русский флот может действовать совместно с турецким флотом и английской эскадрой. Порта предоставила русским кораблям разрешение войти в Проливы, о чем русский посланник в Константинополе В.С. Тамара сообщал Ушакову 19 августа: «О пропуске эскадры повеления даны 16-го сего течения, и ваше превосходительство можете без всякой опасности поспешить входом в канал». Кроме того, русский посланник в письме от того же числа указывал на то, что Турция готова заключить союз с Россией. Его предварительные условия были изложены в специальной декларации оттоманского правительства, где, в частности, говорилось: «Военные и транспортные суда будут иметь во все продолжение настоящей войны совершенную свободу проходить и возвращаться через Черноморский канал и Дарданеллы: они пользоваться будут всякою безопасностью и пропускаемы будут по единому их предъявлению о себе, что они суда российские» [Цит. по: 4, с.87].

В течение всей осени 1798 г., когда уже шли совместные военные действия России и Турции, продолжалась подготовка к официальному заключению союзного договора. 23 декабря 1798 г. (3 января 1799 г.) русско-турецкий договор был подписан. Договор состоял из 14 гласных, 13 секретных статей и “Особого акта”. Договор был оборонительным и гарантировал территориальную целостность обеих империй. Условия договора предусматривали присоединение к нему Австрии, Великобритании и Пруссии. Договор заключался сроком на восемь лет и мог быть продлен при желании сторон.

Основное содержание договора заключалось в секретных статьях. Россия обязывалась послать на помощь Турции эскадру для совместных действий против Франции. На все время военных действий султан предоставлял русскому флоту право свободного прохода через Босфор и Дарданеллы. Однако в третьей секретной статье оговаривалось, что данное условие не может быть «правом или поводом присвоять на будущее время свободный проход для военных судов через канал». Особой статьей объявлялось, что Черное море является закрытым для военных судов нечерноморских государств. В случае необходимости Россия обязывалась поддержать Порту сухопутными войсками [5, с. 490 - 491].

Заключение договора 1799 г. явилось крупным дипломатическим успехом России. Он открывал для нее невиданные до сих пор внешнеполитические перспективы. Признавались особые права России на Черное море. Открытие Проливов для русских военных кораблей, хотя бы только на время военных действий между Османской империей и Францией, явилось первым прецедентом такого рода. Проход военных судов через Проливы давал России возможность активизировать свои внешнеполитические действия в Средиземноморском регионе.

Еще до подписания договора русская эскадра миновала Дарданеллы и вышла в Средиземное море. 28 октября 1798 г. русские корабли подошли к

острову Цериго, через три дня боев французский гарнизон капитулировал. В течение следующих 35 дней русские и турки очистили от французов практически все Ионические острова, за исключением Корфу, французский гарнизон на нем держался до 22 февраля 1799 г.

Вопрос о дальнейшей судьбе Ионических островов обсуждался Россией и Турцией еще до взятия Корфу. Турки предлагали передать их Неаполитанскому королевству или создать там княжество, зависимое от Османской империи. Павел I предложил создать там республику, которая получила название Республики Семи островов.

Неаполитанский король Фердинанд IV, ободренный успехами антифранцузской коалиции, в ноябре 1798 г. решил напасть на французов в центральной Италии. Однако 7 тысяч французов быстро разгромили 50 тысяч неаполитанцев. В Неаполе была провозглашена республика, а Фердинанд IV бежал на корабле Нельсона на Сицилию. Англичане и Фердинанд IV срочно обратились к Павлу I за помощью. Русские корабли высадили несколько десантов в Италии, которые совместно с неаполитанскими роялистами изгнали французов и восстановили королевскую власть.

В Неаполе королевская чета праздновала победу. В проигрыше осталась лишь Россия. Англичане присвоили себе Мальту. Австрийцы захватили всю Северную Италию и предложили армии Суворова уйти в Швейцарию. Так блестящие победы Суворова и Ушакова обернулись большим стратегическим поражением России. Павел I был вне себя от ярости и приказал вывести из Европы все сухопутные и морские войска.

Тем временем в 1801 г. Павел I скончался от «апоплексического удара». Императором стал его сын Александр I. В декабре 1804 г. в Константинополе начались переговоры между русским послом А.Я. Сталинским и турецкими министрами о подписании нового союзного договора. Одно из центральных мест на них занимал вопрос о Черноморских проливах.

Новый русско-турецкий союзный договор был подписан 11 (23) сентября 1805 г. Он состоял из 15 открытых и 10 секретных статей, которые полностью регулировали сложные отношения между Российской и Османской империями. В целом соглашение было направлено против Франции. В статьях 1, 2 и 6 говорилось о взаимной помощи в случае войны с Наполеоном. Турция подтверждала свое обязательство пропускать русские военные корабли через Проливы. Также было подтверждено право России покровительствовать христианскому населению Османской империи. Ряд статей непосредственно касался положения балканских народов (секретная статья 8 «о греках»). Султан соглашался с продолжением оккупации русскими войсками Ионических островов (секретная статья 4). Особое значение имела статья 7: «Обе высокие договаривающиеся стороны соглашаются считать Черное море как бы закрытым и не допускать появление никакого военного или вооруженного судна какой бы то ни было державы… При этом разумеется, что свободный проход через Константинопольский канал не перестанет быть открытым для военных судов и транспортов Е.В. Императора Всероссийского, которым Блистательная Порта, насколько от нее будет зависеть, во всяком случае,

окажет всякую помощь и предоставит особое облегчение». Таким образом, в этом договоре вопрос о режиме Черноморских проливов решался непосредственно черноморскими державами. Черное море фактически провозглашалось внутренним русско-турецким бассейном. По соглашению Россия становилась одним из гарантов режима Босфора и Дарданелл и подключалась к их обороне [5, с. 491].

Срок действия договора был определен в 9 лет. Однако этот союз оказался недолговечным. После победы Наполеона под Аустерлицем 2 декабря 1805 г. Турция сочла для себя более выгодным сближение с Францией. Прибывший в Константинополь в 1806 г. французский посол генерал Себастиани сумел склонить порту на сторону Франции и спровоцировать острый русско-турецкий конфликт, завершившийся русско-турецкой войной 1806 – 1812 гг.

Русско-турецкие договоры 1799 и 1805 гг., несмотря на их недолговечность, продемонстрировали возможность мирного урегулирования двусторонних отношений между Россией и Турцией, что само по себе было знаменательным. К сожалению, новая политическая конъюнктура, сложившая в Европе, в результате новых побед наполеоновской Франции, побудила турок отказаться от перспективы мирного сосуществования двух черноморских держав. Результатом игнорирования возможности мирного сосуществования стали четыре кровопролитные русско-турецкие войны, которые имели место в XIX веке.

Литература

1. См. напр.: Широкорад А.Б. Русско-турецкие войны 1676 – 1918 гг. – ООО «Издательство АСТ»; Мн.: Харвест, 2000. – 752 с.; История дипломатии. – Т. I. – ОГИЗ. Государственное социально-экономическое издательство; М., 1941. – 567 с.; Россия и Черноморские проливы. – М.,1999. – 557 с.; Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX. – М., 1978. - 434 с.

2. Памятные записки А.В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерины Второй. – М.: В/О Союз театр, Главная редакция театральной литературы, 1990. – 304 с.

3. Широкорад А.Б. Русско-турецкие войны 1676 – 1918 гг. – ООО «Издательство АСТ»; Мн.: Харвест, 2000. – 752 с.

4. Россия и Черноморские проливы. – М.,1999. – 557 с.

5. Дипломатический словарь. – Т. II. – М.: «Наука», 1985. – 504 с.

Русаков К.А. Російсько-турецькі відносини на межі XVIII – XIX ст.

У даній статті проаналізовані російсько-турецькі відносини на межі XVIII – XIX ст. та вплив якій на них здійснили французька революція та наполеонівські війни.

Ключові слова: *Росія, Туреччина, французька революція, угода.*

Rusakov K. Russian – Turkish relations, end of the XVIII –beginning of the XIX century.

The article is devoted to Russian – Turkish relations in the end of the XVIII –beginning of the XIX century and how French revolution and Napoleonic wars influenced on them.

Key words: *Russia, Turkey, French revolution, treaty.*

УДК. 930;37+638.1 (09)

Сергієнко С.С.

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ БДЖІЛЬНИЦТВА В УКРАЇНІ XIX- ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

В статті показана дінаміка розвитку освіти бджільництва в XIX – поч. XX ст. в Україні, а також система і методи навчання.

Ключові слова: *навчальні заклади України, бджільництво, система і методика.*

Відомо, що від правильно вибраного напрямку системи навчання залежить пози- тивний розвиток будь якої галузі економіки. Однією з важливих галузей економі- ки в Україні з давніх часів залишається бджільництво. Завжди мед і віск були головним товаром експорту нашої держави. Після розпаду радянської системи в незалежній Україні продукти бджільництва через високу собівартісь і низку якість поступово втрачають ринки збуту. Причина цієї проблеми в першу чергу полягає в відсутності прогресивної методики викладання бджільництва в Україні яка б відповідала сучасним вимогам. В історії є приклад, яким чином українське бджільництво піднялось на високий рівень продуктивності в XIX ст.. Важливу роль в розвитку бджільництва в Україні XIX - поч. XX ст. відіграла школа бджільництва П.І. Прокоповича (1828), Вінницька жіноча школа бджільництва (1887), Уманське училище садівництва і землеробства (1891), Боярська школа бджільництва (1902), Старобельські (1899) курси бджільництва, садівництва і городництва (1912). Слід нагадати що, П.І. Прокопович відкрив першу в світі пасічницьку школу з трудовим і науковим навчанням. Вона була осередком пасічницької освіти не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Особливо зобов’язане своїм розвитком російське бджільництво, працям П.І. Прокоповича. Успіх доповіді О. Бутлерова, батька російського бджільництва, на засіданні Вільно-економічного товариства 7 грудня 1871 р. в Санкт-Петербурзі про піднесення російського пасічництва залежало багато від того, що російське пасічництво було вже розбуджене учнями школи Прокоповича [1, -с.47]. Свою школу П.І. Прокопович відкрив офіційно в 1828 р. на підставі власних здобутків. Він перший в світі зробив рамковий вулик (1814), визначив п’ять видів маток, розробив засіб лікування гільця, вивчив медоносність рослин та їх технологію сівообігу, штучне розмноження сімей, навчився визначати по звуку стан сім'ї та інш.. На жаль, його наукові праці в повному обсязі не збереглися. Про наукові розробки Прокоповича сучасні дослідники дізнаються зі спогадів учнів, звітів його сина С. Великдана (1819-1879) та періодичних видань того часу (Земледельческий журнал).

Неодноразово спробували дослідити систему і методи навчання П.І. Прокопо- вича В.Зуй, О. Розов, О. Курочкін, В. Різниченко, Т. Юрченко, І. Шабаршов, Н.Ф. Федосова, але кожен з перелічених дослідників давав об'єктивну оцінку школи і до цього часу жодної роботи не спостерігалось в якій було б проведена глибоке дослідження система навчання не тільки школи П.І. Прокоповича, а й навіть інших навчальних закладів всієї України [2]. Для досягнення даної мети наукового дослідження слід конструктивно

проаналізувати не тільки навчальну програму і методику навчання школи Прокоповича, а ще вивчити зміст інших освітніх закладів бджільництва XIX - поч. XX ст. Головне завдання дослідження визначити, який фактор вплинув на розвиток освітиі в чому полягала суть теорії і практики навчання бджільництва.

Вперше в світі велику увагу освіті бджільництву приділила Австро-Угорська імператриця Марія Терезія (1717-1780). В багатьох містах були тоді запроваджені посади вчителів бджільництва. До школи бджільництва у Відні на посаду вчите- ля був запрошений з Крайни А. Янши (1734-1774) дуже досвідчений теоретик і практик з бджільництва, але після його раптової смерті став вчителем другий відомий пасічник А. Мюнцберг. Віденська школа користувалась доброю репутацією. Однак, її «золотий» період тривав недовго. Результати викладання Мюнцберга давали негативні результати. Після закінчення цієї школи учні без постійних викладацьких порад не мали постійного прибутку на власних пасіках [3, -с.91]. Причина таких результатів полягала не в самому навчанні, а у відсутності в той час розбірного вулика, ефективних засобів лікування бджолиних хвороб, більш раціональних методів роботи та технічного обладнання. Таким чином, пасічництво велось на сліпу, тому прибутки завжди вони мали випадковими. Загальною причиною «застою» в бджільництві є те що європейська наука в галузі бджільництві розвивалась одностороннє. Так, європейські вчені І. Сваммердам (1637-1680), Г. Ширах (1727-1774), Р. Реомюр (1683-1757), Ф. Губер (1750-1831) приділяли увагу більш дослідженням біології бджоли, а не застосуванні наукових досягненнь у практичне бджільництво [4]. Разом, розвиток капіталістичних відносин і розвиток конкурентних меду і віску продуктів (цукор, спирт, керосин) вимагали від бджільництва більш якісних і низьких за ціною бджолопродуктів. Вже перед наукою на межі XVIII-XIX століття було поставлене завдання, застосувати теоретичні знання на практиці. Саме з правильного навчання і науки завжди починались вирішуватись проблеми. Як показує аналіз методики викладання віденської школи бджільництва, де викладачі (Мюнцберг, Рормозер, Еренфельц) не привчали своїх учнів до самостійного наукового пошуку. Тобто, учні повторювали вже здобуті досягнення і не вміли самостійно спостерігати та проводити порівняльний аналіз у бджільництві.

Україна завжди займала ведуче місце за освіченністю в бджільництві. Ще московський цар, Олексій Михайлович в листі за 1649 р. просив воєводу з Путівля прислати декелька бджолярів щоб навчили московських людей пасічницької справі [5,-с.25]. До високої техніки бджільництва сприяли природно - кліматичні умови і насамперед характер нації. В цьому можна переконатись на прикладі відомих українських вчених бджолярів, П.І. Прокоповича, В.Ф. Ващенко, А.Х. Андріяшева, П.П. Корженевського, М.В. Руднєва та інш.. Так, П.І. Прокопович завдяки ретельним спостереженням за життям бджіл і науковим спробам винайшов рамковий вулик (1814 р.) і мав високорентабельну пасіку на всьому світі на той час. Поступово пасічники які водили бджіл в дуплянках з наглядного прикладу бачили перевагу рамкового вулика і кожен з

них розумів що, водити бджіл на сліпу вдачу вже не можливо, потрібні знання і вміння.

Таким прикладом став один з перших учнів Прокоповича конотопський купець С.І. Панамарьов [6]. За 26 років пасічникування він витратив 2600 крб. на придбання меду для годування голодних бджіл і покупки нових сімей. Після довголітньої й упертої праці С. Панамарьов переконується, що без знання раціо- нального пасічникування, жодні засоби до поліпшення пасіки будуть марні і таким чином він вирішує їхати вчитися до П. Прокоповича. Після навчання пасіка Панамарьова за вісім років (1827-1835) виросла з 25 вуликів до 500. В 1834 року при несприятливому сезону для бджільництва (засуха) він отримав 5300 крб. прибутку.

З 1822 р. у Прокоповича почали систематично навчатись бджолярі з найближ -чих міст. В 1926 р. в с. Митченках він організовує курси. Згодом, через два роки в с. Пальчиках на чернигівщині за порадою Д. Кочубея була офіційно відкрита шко- ла бджільництва (1828 р.). Спочатку в школі було 15 учнів але потім їх кількість зростала. В 1829 р. в школі навчалось вже 33 учня. За двадцять два роки існуван- ня навчального закладу закінчили 566 чоловік. Вчитись у школу йшли за рекомен- дацією поміщиків кріпосні селяни. Учні досліджували все що стосувалося життя бджіл: омшаники, вулики, квіткові угіддя, окремі медодайні рослини, медпродуктивність сімей, роїння, штучне розмноження, особливості їх поведінки, годівля бджіл тощо.

Термін навчання проводився спочатку два роки, але за проханням учнів через деякий час навчання збільшили до трьох років. Викладання велось таким чином. На зимових теоретичних навчаннях пояснювався урок, де під диктовку записувався, а потім пророблявся по гурткам, до кожного з якого закріплювався один з найкращих учнів. Пророблялись теми таких уроків як: «про зимівлю бджіл», «про всі сорти сімей і маток», « про види різних гнізд бджолиних», «про різні роди вуликів на всій земній кулі», «про закладання бджіл узимку», «про мед з'їдений бджолами в зимку», «про годуванні слабких сімей» та інш. Після уроків неписьмові учні вивчали грамоту та рахування. Більш успішні працювали в майстерні, власноруч виготовляли вулики різних систем та пасічні речі. П.І. Прокопович сам складав конспекти занять. Погодився з учнями не надмірно з жорсткістю, але за податливо з доброзичливістю завжди без бою.

Починаючи з першого весняного обльоту бджіл теоретичні знання закріплюва- лись практичними навиками. Показували при якій температурі потрібно виносити вулики з омшаника, по дзижчанню визнавати жива сім'я і яка сила у неї, голодна вона чи ні, чи є матка у вулику? Перелічені недоліки учні помічали і виправляли самостійно під керуванням вчителя. Прокопович багато разів наголошував, що види літання, сидіння і дзижчання бджіл описати неможливо, їх потрібно показувати на пасіці біля вулика і засвоювати новачкам у процесі практичного навчання. Учням показували як упродовж літа малий рій зробити сильним, посадивши його на готову дітку у вулик, з якого усіх бджіл перегнано в інший порожній і навощений вулик. Влітку за кожним закріплювалися не менш 20 бджолосімей, а на другий рік найкращім учням доручалось наглядати більш 100 сімей. На літній практиці учні проводили

спостереження і досліди. Пасіки виставляли одночасно в різних місцевостях. Прокопович визначав чотири групи медоносних угідь: лісну, лугову, болотну і степову. Кожен учень по черги на пасіці повинен проводити спостереження та на загальних зборах всім повідомити, які квіти бджоли більш відвідували, коли заклали ройові маточники і коли вийшов перший рій. Також на пасіці проводили наукові спроби. Наприклад, порівнювали два однакових за силою сім'ї, але різні за системою вулики, один з яких (Пекін) був втулковим, а інший (Обманів) – кругла дуплянка. Учні вивчали різницю в кількості внесеного меду в цих двох вуликів. Для цього вулики щовечора зважували. Учні самостійно виявляли, що за найсильнішого взятку вага втулкового вулика (Пекін), в якому були вставлені рамки і денця. щоденно збільшувався до 8-10 кг., тоді як вага дуплянки (Обмачів) за цей час зросла не більш 1,2 кг. [7]. Особливу увагу Прокопович приділяв хворобам бджіл. Учні на підставі теоретичних знань повинні на практичних занять поставити діагноз і самостійно спробувати вилікувати хвору сім'ю. Для цього купували декілька хворих сімей на різної стадії. Для ліквідації хвороби вчитель запропоновував різні варіанти лікування. Після випробувань вилікувати бджолосім'ї учні визначали який спосіб більш відповідає до той чи іншій стадії захворювання.

Крім бджільництва учні вивчали садівництво і городництво. При школі було посаджено біля 2000 дерев різних сортів, виноградник, а також вивчали шовко- знавство. При випуску зі школи бажаючим постачали яйця і шовковичні дерева.

Навчання з бджільництва, садівництва, городництва і шовкознавство проводив безпосередньо П.І. Прокопович.

По закінченні школи учні складали іспит в присутності офіційних представників з Конотопу. В виданому свідоцтві про закінчення школи докладно записувався перелік вивчених питань бджільництва і виконаних практичних робіт. Випуск- ники школи крім диплому отримували грошову допомогу для заведення пасіки, три вулика і звільнялись від рекрутської служби.

В 1874 р. школі відмовили в державної субсидії через те що, учнів використовували як робочу силу. Однак, історичні факти свідчать про політичні причини знищення школи. В 60-80-х роках XIX ст. в російській імперії почав розвиватися народницький рух. Ідея народників полягала в розвитку некапіталістичної індуст- ріалізації, артельно-общиного методу господарства, встановлення соціалістичного устрою на основі селянської общини [8, с.223]. За словами сучасників Прокопо- вича у школі учні робили все самі, і варили, і пекли - як на Запорізській Січі. Царський уряд такі національні ідеї побоювався і завдяки наказам забороняв (Валуєвський, 1863; Ємський, 1876) навіть організовувати такі школи. Після раптової смерті С.Великдана школа в 1879 р. перестала існувати.

У школі Прокоповича навчались бджолярству з різних частин України, Європейської частини Росії, з Сибіру і Закордону (Гаспар Шульц з Сілезії). Ідею Прокоповича створення школи бджільництва запозичили впершу чергу російські пасічники. В 1880 р. О. Бутлеров організував показовий бджільник

при Пензенському училище садівництва, в курс якого ввели викладання бджільниц- тва. Завідуючим бджільником і викладачем став відомий український бджоляр І.О. Куланда [9,-с.47]. Навчання в училище вже не проводилось з елементами наукового пошуку як у Прокоповича. В інших школах (Бурашевська 1884, Тульська 1890), також учнів не привчали до експериментального бджільництва. Тому якість викладання залежить не від форми освітнього закладу, а від поста- нови системи навчання. З високими професійними здібностями викладання може стати та людина яка за своє життя власноруч перепробувала всі способи і методи бджільництва і винайшла власний варіант ведення раціонального бджільництва. Крім того, в навчанні головне мати організаторські здібності, вміти висловити теоретичний матеріал та розуміло показати їх на практиці.

Після знищення школи Прокоповича в Україні декілька років не існувало школи бджільництва. В 1884р. в Винниці діяла школа бджільництва для жінок і майстер- ня по виготовленню рамкових вуликів [10, -с.25]. В цієї школі жінки вивчали роль і значення бджільництва в сільському господарстві, тобто для загального пізнання. Багато зробило духовенство для расповсюдження бджільництва. В Київській єпархії при церковно – приходській школі учні вивчали бджільництву. Детальний аналіз навчання в вищезгаданих установ показує що в цих закладах не розвивали у учнів наукове мислення і отриманні знання не давали позитивних результатів.

В кінці XIX ст. відсутність професійних закладів освіти де готували пасічників привело до занепаду цієї галузі. На відміну від російського бджільництва в америці в цей час розвивалось промислове бджільництво. В Росії рамкових вуликів нараховувалось близько 20% [11].

Починаючи з 1887 р. Київське товариство сільського господарства і промисловців, головою якого був відомий пропагандист раціонального бджільництва О.Х. Андріяшєв (1826-1907), турбувалось про відкриття в Києві школи бджільництва. Ще, в 1871 р. відомий український бджоляр П.П.Корженевський (1810-1898) на Київській сільгосп виставці наголошував на необхідності заснування в Україні освітніх закладів бджільництва. Наприкінці 90-х роках XIX ст.. міністерство землеробства звернуло увагу на освіту сільського господарства в Україні. В 1897 році за ініціативою О. Анріяшєва була організована в Києві школа бджолярів, а згодом в 1902 р. міністерство майна виділила в Боярці земельну ділянку і субсидію. В II пол. XIX ст. в Україні існувало декілька систем вуликів: англо-американський, Бертрана, Дадана-Блатта, Долиновського, Галицький або славянський, Левицького, Лангстрота-Рута. На пасіках вже використовували (заможні бджолярі) штучну вощину, медогонку та інший дрібний реманент. Тому, техніка бджільництва з часів життя Прокоповича стала набагато складніше. В Боярської школі учні порівнювали вже не дві системи вулика, а десяток. На практиці учні самостійно вирішували який вулик і метод роботи підходить для той чи іншій місцевості. В школі виготовляли не тільки вулики і реманент, а ще виробляли штучну вощину на вальцях В. Ломакіна. Теоретичні і практичні заняття проводив

безпосередньо О. Андріяшєв. Для організації школи він крім власного досвіду подарував бібліотеку, пасіку й гроші [11].

Схожим за змістом навчання О.Андріяшева спостерігались курси бджільництва М.В. Руднева зі Старобельська (Луганська обл.). Починаючи з 1899 р. він навчав бажаючих пасічної справі. В 1910 р. Департамент землеробства дозволив М. Рудневу офіційно організувати курси садівництва, городництва і бджільництва (с. Половинкино). На курсах навчались переважно вчителя сільських шкіл, селяни, священники з найближчих округів (Донецька, Харкавська, Воронежська, Белго- родська, Ростовська) [13]. Учбова пасіка складалась з 150 вуликів різних систем, серед них 130 власної конструкції. За свій двокорпусний вулик з квадратними рамками він в 1890 р. на московській виставці отримав бронзову медаль. Цей вулик на виставці купив комісар Паризької Національної Академії для музею академії [14, с. 163-165]. Курси тривали два роки, по дві години в день вивчали теорію і шість годин проходили практику безпосередньо біля пасіки і в майстерні. М. Руднев в усній формі пояснював різні методи бджільництва і в кінці учням пропанував здійснити їх самостійно. Спостереження і випробування запису- вали у щоденник. Столярну справу вивчали як чоловіки так і жінки. Вулики, бджолярський реманент виготовляли під керівництвом освіченого майстра і по закінченні школи отримували для заведення власної пасіки три вулика.

Відтак, по-перше: в результаті конструктивного дослідження визначили, на ефективне викладання теорії і практики бджільництва безпосередньо вплинув винахід рамкового вулика. По-друге, розвиток бджільництва в Україні XIX – поч. XX століть залежав від компетентності викладацького складу в освітніх закладах бджільництва. Українські школи бджільництва в порівнянні з іншими державами не тільки навчали учнів теорії і практики, а ще розвивали у них наукове мислення. В своєї справі П.І. Прокопович залишається до нашого часу прикладом вчительської майстерності. Він показав яким чином потрібно навчати бджільництву бажаючих займатись цією корисною справою. В науковому дослідженні показані деякі фрагменти навчальних програм і методи викладання теорії і практики ведучих закладів освіти в Україні XIX – поч. XX ст.

Література

1. Селиванов А.Ф. Исторический очерк развития пчеловодства в России – Спб, 1896, -77с.
2. Федосова Н.Ф. П.И. Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству – М.: изд. Сельхоз литература. -1960. -311 с.
3. Курочкин А.Ф. Краткая история пчеловодства –М., 1991. -115 с.
4. Виробнича енциклопедія бджільництва – К.: Урожай, -1966. -490 с.
5. Розов А.Я. Очерки по истории отечественного пчеловодства // Вестник №21, - Рязань. -1972. -108 с.
6. Ризниченко В.Н. Степан Панамарьов – Прилуки. 1928.-21 с.
7. Великдан С.П. Отчет за 1850 школы пчеловодства П.И. Прокоповича – М., -1851.-21 с.
8. Бойко О.Д. Історія України – К.: Академія. -1999. -560 с.
9. Там саме №1.
10. Рудый П. Пчеловодный отдел сельскохозяйственной выставки в Киеве 1888 г. // Русский пчеловодный листок. -1889. -№12.

11. Волковинский В.В. Пчеловодство на рациональных началах – К., 1896. -23 с.
12. Архипенко Е.П. История Боярской практической школы пчеловодства, садоводства и огородничества –К., 1905. -13 с.
13. Руднев М.В. Отчет о учебной пасеки с курсами по пчеловодству, огородничеству и животноводству. -Харьков, 1912. -17 с.
14. Корабльов І.І. М.В. Руднев //Пасічник. – 1928. -№6.

Сергиенко С.С. Становление и развитие учебных заведений пчеловодства в Украине XIX - нач. XX века: теория и практика.

В статье показана динамика развития образования пчеловодства в XIX – нач. XX в.в. в Украине, а также система и методы обучения.

Ключевые слова: *учебные заведения Украины, пчеловодство, система и методы.*

Sergienko S. S. Becoming and development of educational establishments of beekeeping in Ukraine of XIX-began XX ages: theory and practice.

In the article, the dynamics of development of formations of beekeeping is shown in Ukraine XIX-XX ages and also system and teaching methods.

Key words: *educational establishments, oa Ukraine, beekeeping, system and method.*

УДК 338.48(477.61)

Скорченко Ю.А., Тибабшев И.М.

АКТУАЛЬНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА НА ЛУГАНЩИНЕ

В статье проанализированы наиболее важные направления развития туризма в Луганской области.

Ключевые слова: *Луганщина, памятные места, развитие туризма, заповедники, природные ландшафты, рекреационные ресурсы.*

Луганская область расположена в юго-восточной части Украины, в бассейне среднего течения Северского Донца. Она находится на перекрестке основных транзитных путей между странами Европы и Кавказским регионом, занимая выгодное географическое положение. Ее площадь - 26,7 тыс. квадратных километров, а население - 2,5 млн. человек (86% - городские и 14% сельские жители). В административно-территориальном отношении область делится на 18 районов, имеет 37 городов, в том числе – 14 областного и 23 районного подчинения, 109 поселков городского типа и около 800 сельских населенных пунктов.

Луганщина обладает самой протяженной границей (около 800 км.) с областями Российской Федерации – Белгородской, Воронежской и Ростовской. На западе она граничит с Донецкой и Харьковской областями. Город Луганск - областной центр - с населением около 500 тыс. человек, развитой инфраструктурой. Это один из ведущих административных, культурных, научных центров на юго-востоке республики.

В хозяйственном комплексе Украины Луганская область занимает ведущие позиции по добыче каменного угля, первичной обработке нефти, производству оконного стекла, пластмасс, синтетических смол, радиаторов отопления, тарного картона и другой продукции.

Недра Луганской области богаты природными ископаемыми. Здесь имеются месторождения высококачественного каменного угля, природного газа, каменной соли, мела, мергеля, бутового камня, известняка, песка. Есть источники целебных минеральных вод, богатых бромом и йодом.

Ландшафт Луганщины степной. Поверхность представляет волнистую равнину. Климат - умеренно-континентальный. В области насчитывается 87 территорий и объектов природно-заповедного фонда. Среди них: Конгрессов Яр, Айдарская терраса, Королевские скалы, 13 заповедников («Стрельцовская степь», «Провальская степь» и другие), 48 памятников природы, 14 заповедных урочищ. В них под охраной находится 58 видов растений, 29 из которых внесены в «Красную книгу Украины». Уникальным для области является степной зверек байбак, изображение которого украшает герб Луганщины.

Общее количество памятников истории, градостроительства и архитектуры, монументального искусства в Луганской области – 1644. В том числе 24 историко-краеведческих музея, 25 памятников градостроительства и архитектуры, 5 памятников истории, 12 памятников археологии, 8 парков культуры и отдыха. В частности, областной музей «Молодая гвардия» (г.Красндон), комплекс сооружений Деркульского конного завода 1765 г., дворянская усадьба ХУШ века в г.Александровск, историко-мемориальный музей В.Даля в г.Луганске, мемориальный комплекс «Україна – визволителям» (пгт.Меловое) и другие.

В сокровищницу памятных мест Луганщины входят 480 культовых и 259 приспособленных для молитвенных целей сооружений. Среди них гордость и украшение райцентра Беловодск – Троицкий соборный храм Х1Х века - один из лучших на востоке Украины памятников сакральной архитектуры; комплекс сооружений Старобельского Свято-Скорбященского женского монастыря; Свято-Вознесенский собор (памятник архитектуры ХУШ ст. г. Александровск).

Луганщина интересна как сегодняшним днем, так и давней историей. Многочисленные археологические находки, памятники культуры, архитектуры, природные заповедники привлекают внимание специалистов-исследователей, туристов, просто любознательных людей.

В сокровищницу памятных мест Луганщины входит один из древнейших населенных пунктов Украины - Беловодск, основанный беглыми крепостными крестьянами и казаками в конце XVII в. Ныне - экономический и культурный центр района, признанный историческим памятником архитектуры и градостроительства. В нем сохранились постройки XIXв. - кирпичные жилые дома и т.д.

В 1767 г. здесь был основан старейший на юге России - Деркульский конный завод, а в начале XIX в. на Беловодщине существовало уже 5 конных заводов. Сейчас Беловодский район - единственный в Украине, в котором находятся 3 государственных конных завода и где коневодство - ведущая и самая старая отрасль сельского хозяйства. Деркульский конезавод первоначально выращивал и поставлял лошадей для кавалерии, а лучших из них для придворной конюшни. Начиная с 1843 г. здесь выращивают племенных лошадей. Комплекс зданий конезавода является памятником

архитектуры XVIII в. Это и уникальный манеж для тренировки молодых лошадок, построенный в 1897 г. в японском стиле, и главная тренерская конюшня с необыкновенной акустикой.

Второй конезавод - Новоалександровский. Он специализируется на разведении тяжеловозов. А на Лимаревском растят рекордистов-скакунов чистокровной верховой породы. Архитектурным памятником XIX в. считается хорошо сохранившаяся конюшня жеребцов-производителей. В Беловодске регулярно проходят показательные соревнования, в которых участвуют лошади всех трех заводов и Луганской конноспортивной школы.

В конце XVIII в. на территории нынешнего Беловодского района была создана международная станция и лаборатория по исследованию первозданной степи. Ее возглавили выдающиеся ученые-географы, почвоведы Докучаев и Юницкий. Проблема, успешно решенная в нашем крае этими специалистами - рациональное лесоразведение в степи. Под их руководством и лично ними здесь было посажено в девственной степи 90 га лесонасаждений. Причем таких, которые никогда ранее в этих районах не произрастали. Большая часть насаждений сохранилась до нашего времени. Сейчас этот участок называется Урочище Юницкого и является памятником природы. В доме, где жил Докучаев, создан музей степного лесоразведения. Там же установлены памятники выдающимся естествоиспытателям.

Одной из лучших в Украине считается минеральная вода "Беловодская", которая имеется в местных целебных источниках и не уступает, а нередко и превосходит по своим качествам аналоги. Она экспортируется во многие зарубежные страны.

Станично-Луганское - центр крупного сельскохозяйственного района области. Интересна история поселка, в окрестностях которого найдены древние остатки мастерских по обработке камня VI-IV тыс. лет до н. э., а также поселения эпохи бронзы I тысячелетия до н.э.; могильники VIII-X вв. до н.э. Здесь и сегодня постоянно работают археологические экспедиции, в раскопах можно увидеть следы древнейших поселений.

Станица Луганская более 300 лет назад была основана донскими казаками, которые и сегодня сохраняют свои исконные обычаи и обряды, традиционные способы ведения хозяйства. В центре поселка находится интересный музей истории и этнографии, где собраны документы, коллекции предметов быта и боевой славы казаков. В залах музея постоянно обновляются коллекции, проводятся выставки образцов народных промыслов: живописи, декоративно-прикладного искусства.

Если выехать на окраину поселка, можно сразу же оказаться на берегу Северского Донца, в лесу. Особенно любят станичники место, которое ласково называют "Дубравушка". Это чистая, с прекрасным травяным покровом поляна среди дубовой рощи. Все это - территория Станично-Луганского природного заповедника. Богат и разнообразен его животный и растительный мир. Здесь встречается 54 вида млекопитающих, 250 видов птиц, более 600 видов растений.

Самый крупный зеленый массив на юге левобережной Украины - заповедные Кременские леса, занимающие 35,5 тыс. га. Этот массив состоит из 15-ти урочищ, где голубыми лоскутами расплескались более 100 озер и болот. Специалисты отмечают хорошее состояние леса: он густой и компактный. Но лишь третья часть его - естественного происхождения. Остальное богатство - плод упорного труда человека. Произрастает здесь более 60 видов деревьев и кустарников. Лесоводы ведут в Кременском районе работы по акклиматизации редких для наших степных условий пород деревьев. В местных лесах водятся лоси, зайцы, косули, дикие кабаны, черные бобры, енотовидные собаки.

У живописного озера Подпесочное расположились корпуса санатория "Озерный". Туристы и отдыхающие посещают местный краеведческий музей и знакомятся с историей Кременского района.

Уникальным городом Луганщины является Лисичанск. Он расположен в 100 км от областного центра. Лисичанск возник как первое шахтерское поселение Донбасса. Здесь впервые началась промышленная разведка и добыча угля на Украине и в России. На первом руднике Донецкого бассейна в Лисичьей балке зародилось отечественное горное дело. Эта живописная местность носила название Сокольи горы. В этом месте в 1892 г. возникает новая отрасль промышленности - химическая. В 80-гг. XIX в. был построен первый частный стеклозавод. Так на Луганщине формируется еще одна отрасль промышленности - стекольная. Лисичанский стекольный завод успешно функционирует и сегодня.

Давно прошли те времена, когда Луганщина пользовалась повышенным вниманием туристов потому, что область, благодаря "Молодой гвардии", была включена во всесоюзные туристские маршруты. Сегодня привлекать иностранных гостей, посетителей приходится собственными силами, добиваясь того, чтобы туристская отрасль стала неотъемлемой составной частью региональной экономики, заставив машину туруслуг работать на приток иностранного капитала в область.

Одним из перспективных направлений развития туризма на Луганщине является сельский туризм. Луганское областное объединение Союза содействия развитию сельского туризма в Украине создано в 2007 году. В прошлом году сельские усадьбы уже принимали первых туристов. Например, в Беловодском районе гостила семья москвичей, приезжали канадцы. В усадьбе под Счастьем жили вьетнамцы. В настоящее время в Луганской области насчитывается около 20 усадеб, владельцы которых готовы принимать туристов. Каждая имеет свое «рекламное» название, например: «Дім, укутаний в тепло», «Мрія рибалки» и т.п.

Перспективным направлением для области является научно-познавательный туризм. Например, изучение местных многовековых обычаев, традиций, обрядов, фольклора, самобытных форм хозяйственной деятельности. Иностранные туристы активно интересуются мастер-классами по гончарному ремеслу, которые регулярно проводятся в селе Пархоменко. Значительным культурным событием Луганского края стал международный фестиваль «Слобожанский Спас», ежегодно проходящий в г.Сватово. В прошлом году

группа польских туристов участвовала в археологических раскопках на территории Луганщины. Когда в 2004 году под Перевальском археологи обнаружили на Мергелевой гряде древний целостный комплекс каменных и земляных сооружений на площади 1,3 кв. км, их оптимизму не было предела. Они предполагали, что уникальный памятник будет музеефицирован с привлечением сил ЮНЕСКО и на его базе в Луганской области создадут археологический парк. В настоящее время гряда – памятник областного значения. Его "туристское" освоение требуют времени и определенных усилий.

Туристами-спортсменами Луганщины используются водные ресурсы области. Это сплавы по рекам, участие в обустройство лесных озер (например, в Кременском районе), развитие яхтинга (тренировочные базы имеются возле Лутугино, Алчевска). В Кременском районе планируется создание национального парка «Северско-Донецкий». В рамках этого проекта, как минимум, будут приведены в порядок лесные озера (создание парка предполагает развитие инфраструктуры, оборудование кемпингов, туристских троп и т.д.).

Сеть заповедников, лесные массивы и водные объекты — что может быть интереснее для туристов из иных регионов и промышленно развитых стран? Три конезавода и конный театр. Последних в Украине всего два — на острове Хортица и в Меловском районе Луганской области. Кстати, благодаря развернутой информационной поддержке, в наш конный театр регулярно приезжают туристы.

В Луганске экспонируются английские танки времен первой Мировой войны. Это туристский объект международного значения. Ведь из пяти подобных танков, сохранившихся в мире, два находятся в обастном центре. Интересуются ими не только представители иных регионов, но и других стран. Танки полностью отреставрированы, расположены в сквере у памятника Борцам революции. Впрочем, очень многие из наших туристских объектов нынче находятся в таком состоянии, что показывать их иностранцам просто стыдно. Кроме того, они не имеют никакой инфраструктуры. Рядом — ни отелей, ни магазинов, ни автостоянок.

Памятники археологии — отдельная тема. Необходимо подчеркнуть, что в области сохранилась единственная казацкая крепость — в Станично-Луганском районе в селе Нижнетеплом. Сегодня она переживает не лучшие времена.

Не подлежит сомнению факт, что любой из имеющихся объектов можно вывести на уровень качественного турпродукта. Для этого необходимы время, деньги и целенаправленные усилия пиар-менеджеров. В настоящее время около 60 субъектов предпринимательской деятельности занято в сфере туризма региона. Всего в туристической отрасли трудится около 300 жителей области.

Можно рассуждать о важности создания в Луганской области новых «знаковых» объектов. Например, использовать в туристских целях залежи песка в Станично-Луганском районе для проведения массовых фестивалей песчаных скульптур. Казалось бы, и средства нужны не большие, а проект так и остается лишь идеей. Возможна организация центра меда и пчеловодства. Это может быть многомодульный комплекс, который поможет организовать

значительное количество рабочих мест, вакансий. Существует вариант создания такого комплекса на территории Старобельского района, в селе Шульгинка. Это удобно территориально, кроме того, местность интересна с исторической точки зрения, привлекает живописной природой.

Данный краткий анализ позволяет сделать выводы о том, что в Луганской области есть все необходимое для развития туристской индустрии: привлекательные природные ландшафты, интересное культурно-историческое наследие и людские ресурсы, но этот потенциал до сих пор используется недостаточно. Причину мы видим в том, что материально-техническая база туристских объектов нуждается в существенных капиталовложениях, не используются все возможности, которые предоставляет благодатная природа нашего края. Проблемы развития туризма в Луганском регионе требуют комплексного, системного подхода.

Разумеется, Программа развития туризма в Луганской области на 2002-2010 годы является концептуальной базой и включает в себя организационные, правовые и экономические основы развития туризма на Луганщине. В ней акцент сделан на приоритетное развитие маршрутно-познавательного туризма, но при этом недостаточно используются существующие возможности для совершенствования оздоровительного, спортивного, и специализированного туризма. На наш взгляд, необходимо активнее привлекать к формированию туристско-экскурсионного потенциала Луганской области имеющиеся рекреационные ресурсы Краснодонского, Беловодского, Меловского, Станично-Луганского и Славяносербского районов. Старобельский, Кременской и Новопсковский районы перспективны для развития рекреационного туризма, санаторно-курортного отдыха, организации восстановительно-оздоровительных туристских походов.

Таким образом, дальнейшее развитие туризма в Луганской области будет способствовать сохранению и приумножению культурного наследия региона. Формирование разноплановых социокультурных факторов внутри индустриального анклава является действенным средством расширения ресурсов для привлечения сюда новых туристских потоков. Элементы и факторы оригинальной, самобытной региональной культуры могут служить каналами распространения информации об имеющихся туристских возможностях и рекреационном потенциале Луганщины. Успех дальнейшего развития туристской деятельности зависит не только от развитой инфраструктуры и достаточной материально-технической базы, соответствующих общепринятым стандартам, но и от уникальности регионального культурного наследия.

Литература

1. Алчевск индустриальный. Публицистическо-статистический сборник.- Луганск: ПУ Максим, 2002.- 196с.
2. Довідник юного краєзнавця Луганщини.- Луганськ: ЛОТ, 2001. - 67с.
3. Гончарство Макарового Яру кінця Х1Х- середини ХХ ст.: Документи і матеріали / Упорядник О. Пошивайло. - Опішня: Українське народознавство, 2008.- 400с.
4. История городов и сел УССР. Ворошиловградская область.- К.: УСЭ, 1976.- 727с.

5. История Луганского края: Учеб. пос./Ефремов А.С., Курило В.С., Бровченко И.Ю. и др.- Луганск: Альма-матер, 2003.- 432с.
6. Краєзнавчі записки. Вип.1У. Сб. наук. статей.- Луганськ: Шико, 2008.- 440с.
7. Краєзнавчі записки. Вип. У. Археологічне надбання С.О. Локтюшова. Наук. зб./Авт.-упор. І.М. Ключнева.- Луганськ: Шико, 2009.- 480с.
8. Луганщина в лицах и событиях/Авт.-сост. Ю.М. Теплицкий, В.Л. Филиппов.- Луганск: Шико, 2008.- 360с.
9. Малая родина. Сб. ст. Луганского обл. краеведческого музея.- Луганск: Виртуальная реальность, 2007.- 792с.
10. Мирошниченко И.Е. Люди твои, Старобельщина.- Луганск: ЛОТ, 2003.- 288с.
11. Подов В.И. История города Лисичанска.- Луганск: Альма-матер, 2005.- 536с.
12. Рунов В.А. Новопсков и его окрестности.- М.: Ист-факт, 2002.- 592с.
13. Темник Ю., Егерев Ю. Каменный Брод. Очерки истории ХУШ-Х1Х веков. Т.1.- Луганск.: Янтарь, 2003.- 168с.

Скорченко Ю.О., Тібабшев І.М. Актуальні напрямки розвитку туризму на Луганщині.

У статті проаналізовано найбільш важливі напрямки розвитку туризму в Луганській області.

Ключові слова: *Луганщина, пам'ятні місця, розвиток туризму, заповідники, природні ландшафти, рекреаційні ресурси.*

Skorchenko Y.O., Tibabshev I.M. Actual directions of development of tourism on Luganschine.

In the article the most essential directions of dove elopement of tourism are analyses in the Lugansk area.

Key words: *Luganschina, memorable places, development of tourism, preserves, natural landscapes, rekreacionnye resources.*

УДК 625.1 (09)

Стрелко О.Г.

ІНЖЕНЕР-ЗАЛІЗНИЧНИК АКАДЕМІК Г.П. ПЕРЕДЕРІЙ ЯК ІСТОРИК НАУКИ І ТЕХНІКИ

Висвітлюється внесок академіка Г.П. Передерія в історію науки і техніки.

Ключові слова*: Г.П. Передерій, залізничний транспорт, мости, історія науки і техніки.*

Знайомство з науковою спадщиною Г.П. Передерія переконує нас в тому, що він не тільки визначний український інженер-залізничник, але й історик науки і техніки. Завдяки працям Г.П. Передерія та істориків техніки залізничного транспорту його покоління, а також його учнів і послідовників, історія залізничного транспорту зайняла рівноправне місце в ряду технічних дисциплін транспортної орієнтації. Історичний аналіз став засобом, з допомогою якого можна правильно оцінити минуле, орієнтуватися в сьогоднішньому і передбачити майбутнє. Г.П. Передерій є досить-таки непересічним для свого часу типу вчених, які пронесли через все своє життя ідеали новітньої техніки. І ці ідеали допомогли йому захищати технічну думку його часу, вони складали основу його оригінальної особистості. Не просто аматор, але й знаток наукової спадщини академіка В.М. Образцова [1-2],

академіків М.П. Петрова [3] та М.А. Белелюбського [4], партійного діяча С.М. Кірова [5] та інших видатних інженерів і спеціалістів-залізничників, знавець історії створення та діяльності Інституту інженерів шляхів сполучення в Санкт-Петербурзі [6], опису будівництва Володарського мосту [7-8] тощо, Григорій Петрович ніколи не хвалився своїми знаннями та ерудицією, але навколо нього завжди існувала аура людини найвищого рівня інтелекту, порядності й совісті. В його присутності затихали конфлікти й дріб'язкові інтриги, люди прагнули показати себе з найкращого боку. Особливо це проявлялося в журналі «Инженерное дело», а пізніше у Тифліському та Санкт-Петербурзькому відділеннях Російського технічного товариства. Іноді Г.П. Передерій здавався недоступним, тому що був винятково зосередженим, але коли він посміхався, було зрозуміло, яка доброта і душевна щедрість ховається в душі цієї людини. Він нагадував своїм виглядом і поведінкою рицаря честі і гідності, що так рідко зустрічається в наш час [9].

Виходячи з того, що Г.П. Передерій постійно займався науковою діяльністю, він чудово знав не тільки спеціальну технічну і, зокрема, залізничну, а й історико-технічну літературу. Одним з перших історичних оглядів, написаних ним ще у 1905 році, була стаття «Ученые-эквилибристы», опублікована в журналі «Инженерное дело» [10]. Даний нарис вже тоді продемонстрував основні якості молодого Григорія Передерія як історика науки: чудове знання предмету, уміння виділити головне в проблемі, бережливе відношення до фактів і чудовий літературний стиль. Поява даної публікації не була випадковою. У другій половині XIX ст. інтерес до історії вітчизняної науки залізничного транспорту був дуже значний і будь-який видатний вчений обов'язково звертався до історії науки, вважаючи її тим інструментом, який дозволяє багато чого переоцінити і прославити вітчизняну науку. Г.П. Передерій, який стежив за тим, як розвивалася залізнична наука, особливо аналізував становлення окремих особистостей, інженерів-залізничників, вчених. Це відноситься, в першу чергу, до тих вчених-залізничників, які своєю творчістю дивували світ так само як еквілібристи. Технічній думці цих людей не було меж. Особливо це стосувалося будівництва різних мостів і транспортних комунікацій. Знання ситуації в науці і техніці залізничного транспорту дозволило йому досконало познайомитися з дослідженнями корифеїв залізничного транспорту й гідно оцінити значення провідних наукових центрів і наукових товариств в розвиткові залізничного транспорту Російської імперії через біографії вчених – Д.І. Журавського, М.А. Белелюбського, М.П. Петрова, Є.О. Патона та багатьох інших. Завдяки цьому його праці й залишилися єдиними у своєму роді довідниково-енциклопедичними посібниками з історії залізничної справи. Ці історико-наукові праці остаточно визначили стиль Г.П. Передерія як історика науки.

Безумовно, інженеру-практику було незвично переключитися на іншу проблематику, яка має свою специфіку і свої традиції. Однак, Григорій Петрович не тільки засвоїв нову ділянку для прикладання своїх сил, а й вніс до неї лише йому властиве поєднання блискучого володіння фактами, ерудиції й почуття історії з особливою логікою викладу найбільш складного питання.

Дуже часто багатьом історикам науки властива деяка „приблизність" знання; від чого страждає їх історичний аналіз. Інакше було у Г.П. Передерія. Можна сказати, що він привніс до історії залізничного транспорту точність експериментальної науки. Неупереджено оцінюючи сьогодні роботи наших істориків науки, ми переконуємося, однак, що навіть в умовах колишнього неприкритого ідеологічного диктату (чи то царського, чи радянського) їхня думка зберігала індивідуальність і відому ступінь свободи і самостійності. Щоб у повній мірі оцінити масштаб внеску Г.П. Передерія в історію науки, слід скласти певну думку про його погляди на науку, її завдання й цілі, про співвідношення науки і техніки, про взаємодію залізничного транспорту з іншими видами транспорту, про завдання і цілі історії науки, про принципи оцінки світогляду вчених минулого, про співвідношення емпіричного і теоретичного у пізнанні транспортної галузі.

Методичні питання історії науки піднімалися Г.П. Передерієм предметно у зв'язку з обговоренням поглядів таких видатних вчених та інженерів-залізничників як М.Н. Герсеванов, Є.О. Патон, М.П. Петров та ін. Прогрес технічних наук, що ознаменував собою другу половину XIX – першу половину XX століть, пов'язувався із запитами практики, що постійно зростали. Вчений вважав, що розквіт математики, фізики, хімії та геології був зумовлений потребами розвитку промисловості, яка розвивалася, а успішний розвиток технічних наук – запитами транспортного господарства, сільськогосподарського виробництва і медицини. На його думку, розквіт технічних наук в 60-х роках XIX ст. в Російській імперії був пов'язаний із зародженням капіталістичних форм промисловості і сільського господарства, які мали потребу у сприянні розвитку залізничного транспорту, з появою блискучої плеяди спеціалістів – фізиків, механіків, хіміків, біологів та ін.

Г.П. Передерій був переконаний в тому, що дані залізничного транспорту і всієї транспортної науки нерозлучні. Ця спільність проявляється, в першу чергу, на рівні фундаментальних концепцій. І підтверджує це своє переконання чудовою статтею «Дебаты в Собрании инженеров путей сообщения по поводу доклада М.Н. Герсеванова об усовершенствовании Института инженеров путей сообщения» (1905) [11].

Теоретичною основою розвитку залізничного транспорту він вважав практичні дослідження та винаходи вітчизняних вчених та інженерів-залізничників. Це переконання він проніс через все своє життя і захищав у своїх працях із загальної і окремої транспортної галузі до останніх своїх публікацій. Ось як він пише про це у цій своїй статті: «Наш технічний світ роз'їдає чиновницький дух не тільки у стінах навчальних закладів, але і в житті. Але про це і про те, що в інститути поступають молоді люди далеко не є належним загальним розвитком і освітою, і як це відбивається на рівні підготовки інженерів та їх практичної роботи» [Там само, С.172]. Про недоліки тогочасної постановки викладання в Інституті інженерів шляхів сполучення усі професори Інституту інженерів шляхів сполучення, окрім інженера С.М. Житкова, який твердив, що удосконалювати цю справу майже неможливо, сходилися на думці, що потрібні заходи покращення. Думки розбігалися у діагнозі і засобах цього

покращення. М.М. Герсеванов, О.А. Турцевич вважали за неможливе ставити студентам вимоги до солідних знань з усіх головних галузей інженерної справи. Що потрібна необхідна спеціалізація для полегшення роботи і більш глибокого ознайомлення з предметами. Професор Митінський бачив негативний бік у значній кількості студентів, які припадали на одного професора, внаслідок чого неможливо було встановити тісне спілкування між професором і студентами. Інші члени зібрання, обговорюючи заходи щодо підняття рівня інженерів, відносили їх не до періоду студентського життя інженера, а до періоду практичної його діяльності. Вони вважали за необхідне дати доступ до цього знання усім бажаючим і цим створити конкуренцію, яка і змусила б інженерів до підсиленої роботи і до удосконалення.

Г.П. Передерій, у свою чергу, зазначає, що умови, в яких криється майбутнє вітчизняної науки, полягають у: невідвідуваності лекцій, дрібному кар'єризмі молодих інженерів, відсутність самобутності у технічному розвитку, відсутність достатньої літератури, жалюгідного існування тогочасних технічних журналів, якими не цікавилися навіть професори

Обговорення методології пізнання технічних залізничних явищ впритул підводило до проблеми світогляду вченого-теоретика та інженера. Г.П.Передерій вважав цю проблему однією із найскладніших в історії науки. Для вичерпної характеристики світогляду вченого-інженера необхідно, на думку Г.П. Передерія, залучати не тільки його опубліковані праці, але й використовувати усю його літературну та епістолярну спадщину, архівні матеріали. Якщо мова йде про вчених енциклопедичного складу, то слід оцінити його уявлення, які відносяться до всіх тих галузей знання, які вченим розроблялися. Порушення цього принципу приводить історика науки до помилкових суджень, вважав Г.П. Передерій. У своїй брошурі «Инженер и высшая техническая школа» (1923) Г.П. Передерій наголошує, що обґрунтоване судження про методологічні принципи видатних вчених висловити нелегко [12]. Завжди залишається спокуса спростити картину і користуватися звичними поняттями: матеріаліст, ідеаліст, механіцист, віталіст, стихійний діалектик. Або зараховувати техніка чи природознавця в наступники якого-небудь знакового філософа: Демокріта, Платона, Декарта, Канта, Шеллінга, Окена. І вже зовсім неможливо осягнути світогляд вченого, якщо оцінювати його з упереджених позицій.

Вчений зазначав, щоб скласти уявлення про справжні погляди інженера, необхідно, окрім усього іншого, розібратися в тонкощах його термінології. Цьому правилу Г.П. Передерій слідував на практиці. Глибоко і цікаво він зробив це по відношенню до В.М. Образцова, детально розібравшись у його трактуванні понять «станції та вузли», «перевізний процес», «єдиний транспортний процес» тощо. Свої роздуми щодо цього він виклав також у книзі «План преподавания Ленинградского института гражданских инженеров» (1925) [13].

Складні методологічні питання доводилося вирішувати при створенні своїх великих робіт з історії Інституту інженерів шляхів сполучення. Узагальнюючи свій досвід, він, таким чином, конкретизував завдання історії

науки в залежності від масштабу процесу, який вивчався. Г.П. Передерій стверджував, що завдання історика будь-якої технічної дисципліни (наприклад, служби колії і т.п.) зводиться, перш за все, до висвітлення наступництва відкриттів, зв'язаних як з удосконаленням методів дослідження, так і з запитами з боку теорій і практичного життя. Тут можлива різка міра деталізації викладу, допустима більша або менша увага або до теоретичних, або ж до практичних застосувань результатів наукового дослідження. Якщо поставало завдання „намалювати" достатньо широку картину розвитку будь-якої галузі залізничного транспорту чи комунального господарства м. Києва загалом, наприклад, будови колійного шляху, то вчений обирав інший шлях дослідження. Г.П. Передерій з цього приводу зазначав, що в такому випадку для з'ясування подій в науці, що привели до її сучасного стану, і для обговорення в історичному плані теоретичних проблем і досягнень, що є відповіддю на вимоги практичної діяльності людини, необхідна широка праця, посильна, вірогідно, тільки для великого колективу авторів.

У статті «Прошедшее и будущее Института инженеров путей сообщения»(1904) Г.П. Передерій наголошує, що головна причина, яка підточувала весь інженерний механізм, полягала в тому, що достатня кількість інженерів вважала, що закінчивши курс інституту, вони цим якби завершили головну роботу і що дальше їх чекають тільки лаври, у вигляді забезпеченої кар'єри і становища. Це невірно, і тому зменшення прийому студентів на навчання ще більше збільшить цю небезпеку. Потрібно любити нашу молодь, але любити розумно, допомагати їй.

Аналіз праць Г.П. Передерія дозволяє нам зробити такий висновок – в ділянці історії науки і техніки вчений зосередив свої зусилля на вирішенні двох завдань. По-перше, відновити об'єктивну картину розвитку технічного знання, а по-друге, використати історико-науковий аналіз в інтересах захисту основ наукового методу в залізничному транспорті й розвінчання та відхилення закорінених в технічній літературі міфів. В першу чергу це стосувалося будівництва різних мостів і досліджень в галузі будівельної механіки. Обидва ці завдання він вирішив з честю, не поступаючись своїми переконаннями, вперто долаючи супротив, в ті роки ще дуже сильний.

Констатуючи важливість праць Г.П. Передерія з історії техніки залізничного транспорту, мусимо зазначити, що такий бік його діяльності, як подвижництво на ниві історії техніки досі у науковій літературі достатньою мірою ще не висвітлено. Відразу ж зазначимо, що праці Г.П. Передерія з історії техніки є дуже своєрідними і за тематикою відрізняються від подібних праць інших видатних вчених-залізничників. Нам також відомо, що майже усі вчені-залізничники та інженери, в тому числі на певному етапі своєї наукової діяльності, зверталися до історичних узагальнень і мають у своєму доробку праці з історії, або своєї конкретної науки, або тільки її розділів, або якихось загальних питань техніки залізничного транспорту. І це зрозуміло. Адже хто ж як не вони повинні робити висновки про певні етапи розвитку науки, застосовувати золоте правило історії – через минуле до сьогодення і в майбутнє.

Не менш важливою історико-науковою є брошура Г.П. Передерія «Памяти проф. Н.А. Белелюбского» (1923) [14]. Детально автор статті у хронологічному порядку описує життя та діяльність визначного нашого співвітчизнгика М.А.Белелюбського. Г.П. Передерій також відзначив, що 1905 рік дав Інституту інженерів шляхів сполучення автономію і право вибору директора та інспектора. Першим виборним директором інституту став проф. М.А. Белелюбський. З цього ж року в Інституті була введена предметна система викладання і випробування студентів. На 1910 р. в Інституті налічувалося 1 248 студентів, 15 професорів і 98 викладачів. При Інституті на цей час була величезна бібліотека, що налічувала 60 тисяч томів. За весь сторічний період Інститут інженерів шляхів сполучення випустив 4 700 інженерів, які протягом трьох четвертих сторіччя підтримували і керували величезною російською залізничною мережею в 65 тисяч верст, 168 тисяч верст водних шляхів і 30 тисяч верст шосейних доріг. Крім того, тими інженерами, що закінчили інститут, споруджені порти в найголовніших приморських містах Росії, різні громадські будівлі, заводи, здійснено низку важливих науково-технічних досліджень і вишукувань. Інститут дав Російській імперії цілу низку видатних діячів на різних поприщах, в тому числі виховав декілька поколінь професорів, якими забезпечував своїх молодших співбратів – політехнічні інститути.

Важливу роль для розвитку науки відіграла розробка Г.П. Передерієм інших важливих проблем історії науки. Особливою цінністю позначені статті Г.П. Передерія про роботу журналів: «Инженер», «Журнал Министерства путей сообщения», «Железнодорожное дело», а також декілька вступних статей під загальною назвою «От редакции». А ось яку програму діяльності журналу «Железнодорожное дело» склав сам Г.П. Передерій: 1) статті оригінальні, як теоретичного, так і практичного характеру з усіх галузей інженерної справи взагалі і з питань техніки Кавказу, зокрема; 2) статті компілятивні і переклади з іноземних мов і книг з питань інженерної справи; 3) пояснювальні записки (із кресленнями) до проектів інженерних споруд, складених як для приватних закладів, так і для урядових структур; 4) бібліографічні статті і замітки у вигляді рецензій і критичних розглядів книг, брошур і статей як російської, так і іноземної технічної літератури; 5) новини інженерної справи – дрібні замітки і повідомлення з російських і іноземних технічних журналів; 6) доповіді, протоколи і звіти загальних зібрань членів Кавказького відділення Російського технічного товариства; 7) некрологи і біографічні нариси видатних діячів – інженерів. Даний журнал виходив 4 рази на рік, обсягом від 10 до 15-ти друкованих аркушів кожний, не рахуючи креслень.

Загалом, Г.П. Передерій залишив не тільки велику наукову спадщину в галузі історії науки і техніки, а й неперехідні моральні і гуманістичні, науково-культурні та громадянські традиції і цінності, так необхідні для відродження України сьогодні.

Література

1. Передерий Г.П., Шаульский Ф.И. Владимир Николаевич Образцов: К 75-летию со дня рождения / Г.П. Передерий, Ф.И. Шаульский // Изв. АН СССР. Отд-ние техн. наук. – 1949. - №6. – С. 795-798.
2. Передерий Г.П., Шаульский Ф.И. Пламенный патриот советской Родины (В.Н.Образцов) / Г.П. Передерий, Ф.И. Шаульский // Ж. –д. транспорт. – 1949. - №6. – С.60-63.
3. Передерий Г.П. Памяти проф. Н.А.Белелюбского. – Москва: Трансжелдориздат, 1923. – 25 с.
4. Передерий Г.П. Мнение инженера А. Васютинского о последних работах Н.П. Петрова по вопросу о сопротивлении рельсов / Г.П.Передерий // Инж. дело. – 1904. - №4. – С.204-205.
5. Передерий Г.П. Великий строитель [С.М. Киров] / Г.П. Передерий // Фронт науки и техники. – 1934. - №12. – С.9.
6. Передерий Г.П. Прошедшее и будущее Института инженеров путей сообщения / Г.П.Передерий // Инж. дело. – 1904. - №4. – С. 200-203.
7. Передерий Г.П. Монументальное сооружение / Г.П. Передерий // Лен. правда. – 1934. – 24 ноябр. - № 224.
8. Передерий Г.И. Между правым и левым берегом [Новый Володарский мост] / Г.П.Передерий // Лен. правда. – 1935. – 20 сент. - №218.
9. Веденисов Б. Крупнейший ученый советского транспорта: К 80-летию со дня рождения академика Г.П. Передерия / Б. Веденисов // Ж.-д транспорт. – 1951. - №10. – С.72-73.
10. Передерий Г.П. Ученые эквилибристы /Г.П. Передерий // Инж. дело. – 1905. - №4. – С.151-161.
11. Передерий Г.П. Дебаты в Собрании инженеров путей сообщения по поводу доклада М.Н. Герсеванова об усовершенствованиии Института инженеров путей сообщения // Инж. дело. – 1905. - №1. – С.158-172.
12. Передерий Г.П. Инженер и высшая техническая школа. – Петроград: Изд-во «Путь», 1923. – 24 с.
13. Передерий Г.П. Опыт применения Ленинградского института гражданских инженеров. – Ленинград: Изд-во Кассы взаимопомощи студентов. – 1925. – 45 с.
14. Передерий Г.П. Памяти проф. Н.А.Белелюбского. - Москва: Трансжелдориздат, 1923. - 25 с.

Стрелко О.Г. Инженер-железнодорожник академик Г.П. Передерий как историк науки и техники.

Показано вклад академика Г.П. Передерия в историю науки и техники.

***Ключевые слова**: Г.П. Передерий, железнодорожный транспорт, мосты, история науки и техники.*

Strelko O.G. Engineer-railroader academician H.P. Perederij as a historian of science and technique.

The deposit of academician Г.П is shown. H.P. Perederij in history of science and technique.

***Keywords**: H.P. Perederij, railway transport, bridges, history of science and technique.*

УДК 658.003

Талавіра Г.М.

РОЗВИТОК МОДЕЛЮВАННЯ МОСТІВ В РОСІЇ НА ПРОТЯЗІ XIX- XX СТОЛІТЬ

Будівництво мостів - це область будівельного мистецтва, в якій об'єднуються еволюція технічної думки, економічного розвитку, естетичних понять і багатьох інших чинників, супроводжуючих розвиток людства. В статті представлений огляд моделей мостів Російської імперії XIX-XX століть, які представлені в Центральному музеї залізничного транспорту Росії в Санкт-Петербурзі.

Ключові слова: *модель моста, дерев'яні мости, прогонова споруда, конструкція, підвісний міст.*

На початку розвитку своєї конструктивної форми мости розглядались як чисто утилітарні транспортні споруди, призначені для того, щоб долати яку-небудь перешкоду, будь то річка, яр або лощина. Такі мости були вельми примітивні по своїй конструктивній суті. Але у міру розвитку техніки і науки мости перетворилися на споруди, що вимагають від людини певних знань і мистецтва в будівельній справі. Крім того, розвиток містобудування і зміна в часі естетичних переконань зробили мости важливим компонентом навколишнього середовища. Мостобудування пройшло певні етапи розвитку від простих конструкцій до досконалих складних споруд. Мости є дуже специфічним видом споруд. Вони живуть своїм «життям»; також як і все на нашому світі, піддаються руйнуванням і часто гинуть. До вивчення і збереження історії мостобудування російські учені і інженери звернулися вже на початку XIX століття.

Про це свідчать моделі мостів, їх складових частин, а також моделі, що представляють засоби провадження робіт по спорудженню мостів, які зібрані в колекції Центрального музею залізничного транспорту Росії. Початок створення цієї колекції покладений в 1813 році, коли по високому велінню в першому вищому транспортному учбовому закладі Росії, інституті Корпусу інженерів шляхів сполучення, відомому надалі як інститут інженерів шляхів сполучення, а нині Петербурзький державний університет шляхів сполучення, був створений музей. У музей почали поступати моделі найбільш видатних залізничних споруд, побудованих в Росії, зокрема моделі мостів.

Поява моделей мостів серед експонатів музею не була випадковою. Спочатку, метою підстави транспортного інституту була підготовка фахівців з будівництва і експлуатації шосейних доріг, мостів, штучних водних каналів і портів. У інституті викладали видатні учені і інженери свого часу. Його вихованці і випускники склали еліту технічної інтелігенції Росії. Велику увагу в інституті приділяли вивченню мистецтва будівництва мостів; у стінах інституту складалася російська наукова школа мостобудування з її неповторним почерком. Тому цілком природно, що саме в майстернях інституту в моделях відтворюють мости, побудовані в Росії. Ці моделі служили наочною допомогою для вихованців інституту при вивченні мостобудівної справи. Проте, аналізуючи сьогодні склад нашої колекції, можна відмітити, що її поповнення відбувалося різними шляхами. Деякі моделі є дарами інженерів, які

проектували і будували ці мости. Часто модель виконували до споруди моста, і вона служила "зразком" будівельникам. Іноді модель залишалася своєрідним просторовим проектом моста, який так і не був побудований Сьогодні Центральний музей залізничного транспорту в своїх фондах зберігає більше 100 моделей мостів. Моделі мостів несуть в собі багату інформацію про різні етапи розвитку Російського мостобудування; завдяки ним є можливість «зануритися» в світ, який є одним з найцікаввіших розділів історії будівельного мистецтва.

Впродовж всього XIX століття про поповнення і збереження колекції піклувалися не тільки інженери - будівельники мостів, співробітники музею, але і Міністерство шляхів сполучення, яке передавало моделі мостів після міжнародних виставок. У структурному відношенні колекція складається з моделей шосейних, міських і залізничних мостів.

Як відомо з історії, першим мостом на Русі був дерев'яний наплавний міст, побудований в 1115 році через річку Дніпро, князем Володимиром Мономахом.Під час правління царів на Русі, велися часті війни, тому плавучі мости були затребувані і ефективно використовувалися для переправи військ через річки і водоймища. Плавучі мости швидко наводилися і дуже легко розбиралися. У історії Русі відомі факти існування ще двох плавучих мостів: через Волгу при облозі Твері при Дмитрові Донському; міст при переправі через Дон під час битви з татарами в 1380 році. Перші мости побудовані в Москві (Моськворецкий, Кримський), теж були наплавними. До XV століття на місці цього кам'яного моста, через Москву-річку, був дерев'яний наплавний міст**.** У 1643 році перший російський цар з династії Романових – Михайло Федорович Романів наказав побудувати замість дерев'яного наплавного моста – кам'яний. Будівництвом цього моста зайнявся заморський майстер-архітектор із Страсбурга Ягон Крістлер. Закінчили будувати міст лише опісля декілька років, аж в 1687 році, добудовувати цей міст довелося людині що не має ніякого відношення до мостів – невідомому російському ченцю. Як свідчить легенда, у той час в річці Москва і зокрема на Болотяному острові, куди підходив цей міст, водилися русалки, мара та інша нечисть.

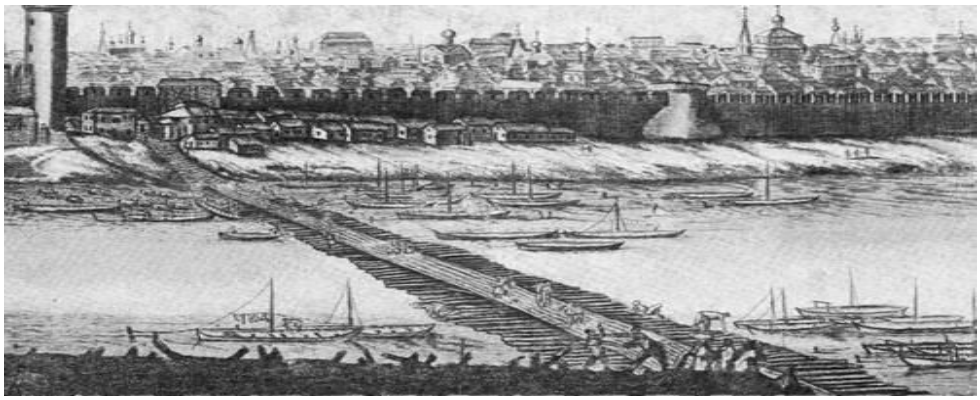

Рис.1 Дерев'яний наплавний міст, побудований в 1115 році через річку Дніпро

Тому і добудовувати цей міст і приборкувати нечисту силу було доручено церкві. У слідстві чого, коли міст в 1692 році був добудований, він отримав назву Всесвятовського. Але і надалі за цим мостом закріпилася погана слава.

Під мостом збиралися і процвітали шахраї, бандити і злодії всіх мастей відомі на всю Москву. Пізніше в 1938 році на цьому місці побудували інший міст**,** сучасніший, з огорожами у вигляді гербів Москви

Перший розділ колекції моделей в центральному музеї залізничного транспорту Росії - дерев'яні шосейні і міські мости Росії XIX століття, що налічує 40 моделей, у ньому можна побачити не тільки моделі простих однопрогонових арочних і балочних мостів, але і моделі мостів складних комбінованих систем, як, наприклад, модель п'ятипрогонового моста складної підкосно-аркової системи на дерев`яних опорах і кам'яних стоянах, який було побудовано інженером Львовим за проектом інженера А.Ф.Фабра в 1821-1822 роках. Міст був перекинутий через Лажітовський струмок в місці його впадання в річку Волхов (у Новгородській губернії).

Вдалий досвід будівництва в 1825-1829 роках за проектом (і під керівництвом) вихованця інституту, інженера К.Я.Рейхеля, багатопролітного моста через Волхов в Новгороді став прикладом для наслідування. Ймовірно тому в майстернях інституту була виконана точна його копія, зменшена в 84 рази. Але навіть при такому зменшенні модель має в довжину три метри, і у висоту і ширину біля півметра. Ця модель, вік якої вже більше 180 років, зберігає пам'ять про прекрасний російський міст.

Середній вік моделей мостів колекції музею досягає 180 років, але серед них є сама «старша» - унікальна модель дерев'яного арочного мосту, яка була зроблена в 1762 році, як конкурсний проект постійного моста через Неву в Санкт-Петербурзі за замовленням швейцарського інженера Альдона. У 1813 році модель була передана до музею з Кунсткамери. Проте вона так і залишилася всього лише проектом, а перший постійний міст через Неву був побудований російським інженером С.В. Кербедзом в 1843-1850 роках. Модель моста інженера Альдона виконана в масштабі 1:60. Її довжина складає майже 5 метрів, висота і ширина більш за півметр, при цьому відмінно видно всі особливості металевої прогонової споруди, її елементи і вузли.

Перші дерев'яні мости, які були побудовані вРосії не дійшли до наших днів. Про них нагадують моделі, які виконані в майстернях інституту інженерів шляхів сполучення. Модель моста через Чорну річку (потім перейменовану в річку Тараканівку) є дерев'яним мостом підвідсталої системи з круглого лісу. Він побудований в 1824 році за проектом професора інституту Петра Петровича Базена. Модель п'ятипрогонового дерев'яного моста складної підкосно-ригельної системи знайомить з постійним мостом через велику протоку Неви, річку Жирівку, побудованим в 1826-1827 роках за проектом П.П.Базена між Кам'яним і Крестовськими островами.

У 1820-і роки в Петербурзі почалося будівництво висячих ланцюгових мостів із заліза. У 1823-1826 роках по проектах інженера В.К.Треттера було побудовано два транспортні ланцюгові мости через річку Фонтанку і чотири пішохідні висячі містки через Екатерінінський канал, річку Мойка і штучний канал в Екатерінинському парку (автор проекту - інженера П.П.Базен). У Петербурзі збереглися лише три таких пішохідних містка, які ми знаємо під назвами: Банківський (знаменитий своїми грифонами з позолоченими крилами і

ефектними чавунними поручнями), Левовий (у якому для закріплення ланцюгів використана оригінальна рамна конструкція пілонів, які «одягнуті» в статуї сидячих левів) і Почтамтський міст, який втратив первинну зовнішність в процесі експлуатації.

Доля перших двох транспортних ланцюгових мостів через річку Фонтанку трагічна. Єгипетський міст, другий за часом будівництва (1826 рік), обрушився в 1908 році. Ця катастрофа з'явилася причиною ліквідації другого моста – Пантелеймонівського (рис.2) - одного з найкрасивіших в Росії. Але пам'ять про Пантелеймонівський та Єгипетський міст збереглася не тільки на старовинних листівках з видами Петербургу, картинах і літографіях, але і в моделях, які відтворюють ці мости в найдрібніших подробицях. Захоплює майстерність з якою виконані всі складові частини моделей - будь то ланцюги, на які підвішена прогонова споруда, пілони або скульптури сфінксів на Єгипетському мосту. Моделі легкі, а також «елегантні» як мости, що існували колись.

Особливо доьре оформлена модель ланцюгового Левового пішохідного мосту через Екатерінінський канал. На берегових опорах гордо, немов строга варта, сидять леви, з пасти яких звисають ланцюги, які підтримують мостове полотно. Кожна деталь зроблена ретельно і з любов'ю. Модель живе, передаючи глядачеві теплоту рук людей, що її створили.

Рис. 2. Ланцюговий Пантелеймонівський міст в Санкт-Петербурзі (1823р.)

До середини XIX століття гостро встало питання про будівництво постійних мостів через головну водну магістраль міста - глибоководну і широку Неву. Побудувати постійний міст через неї мріяли багато інженерів. Впродовж першої половини XIX століття будівельники пропонували різні проекти постійних мостів через Неву, але тільки в 40-і роки XIX століття досвід, накопичений декількома поколіннями мостобудівників, дозволив перекрити Неву першим постійним мостом. Автором проекту і будівельником став вихованець інституту, видатний російський інженер Станіслав Валеріан Кербедз. Будівництво мосту тяглося сім років (з 1843-го по 1850 роки). В урочистій обстановці 21 листопада 1850 року відбулося відкриття моста, на якому було присутньо близько 50 тисяч чоловік.

Рис. 3 Міст через річку Мойка в Санкт-Петербурзі (1842р.)

А трохи пізніше, але в тих же 1850-х роках, в майстернях інституту майстер Келер під спостереженням автора проекту і будівельника мосту С.В.Кербедза виконав у в масштабі 1:36 модель двох прольотів (одного постійного і розвідного) першого постійного моста через Неву. У каталозі опису моделей, який склав інженер Н. Соколов в 1862 році наголошується: «...Модель звертає на себе особливу увагу виразністю обробки і схожістю з самою спорудою. Будівельник моста С.В.Кербедз кілька разів оглядав цю модель під час спорудження, і цим доставив можливість відтворити всі частини її абсолютно точно, що складає предмет особливої важливості цієї моделі...». На підмакетній підставці з червоного дерева загальною площею 6 квадратних метрів, де розташована модель, відображено в точності конструкцію чавунних арочних прогонових споруд, а також подмостей для їх збирання та розвідний двокриловий прогон. Процес розводки прогонової споруди також можна подивитися в дії. Ця модель поступила в Центральний музей залізничного транспорту в 1862 році. Вона зберігає пам'ять про міст, який сучасники рахували дивом інженерної думки і техніки того часу.

У 1853 році була побудована модель прогонової споруди з проміжними опорами моста через яр Веребьє. Цей міст, який побудовано при перетині Санкт-Петербурго-Московської залізниці з глибоким і широким яром Веребьє, був чудовою спорудою свого часу. Він був найвищим мостом на магістралі, висота опор над дном яру досягала 50 метрів. Вперше в російській практиці мостобудування міст завдовжки близько напівкілометра був перекритий нерозрізною прогоновою спорудою - дерев'яною гратчастою фермою системи американського інженера Гау. Автор проекту моста, випускник Санкт-Петербургжського інституту Д.І.Журавський, провів дослідження цієї конструкції, на основі яких була створена теорія розрахунку таких ферм. Наукові дослідження Д.І.Журавського по вивченню роботи розкосів дерев'яних ферм були удостоєні найвищою в Росії - Демідовською премією. У 1881 році міст був замінений на обході з кам'яною трубою. Значущість споруди цього мосту в історії російського мостобудування підтверджує один з чавунних барельєфів на п'єдесталі пам'ятника Миколі I на Ісаакиевській площіСанкт-Петербургу, із зображенням моста і будівельників залізниці Санкт-Петербург - Москва. Модель Веребьінського мосту була виконана десятником Сергієм Яковлєвом в період будівництва моста. Її оглянув Дмитро Іванович Журавський

і визнав відповідною справжньому мосту. Ось вже більше 140 років вона дбайливо зберігається в Центральному музеї залізничного транспорту.

У 1846 році на залізничній магістралі Санкт-Петербург - Москва був побудований перший в Росії залізничний розвідний міст через річку Волхов за проектом інженера В.І. Граве, тому три моделі в центральному музеї залізничного транспорту розповідають про різні етапи його історії. Одна модель представляє конструкцію дерев'яної прогонової споруди і кам'яних опор проміжних опор та стоянів, друга - конструкцію розвідного прольоту. Ця модель в свій час служила "зразком для будівельників моста" і поступила в музей в 1851 році. Розвідний механізм моделі виконаний з такою точністю, що навіть зараз, через 160 років, можна, обертаючи мініатюрну рукоять, провести підйом прогонової споруди, таким чином побачивши модель у дії. У своєму первинному вигляді Волховський міст проіснував до 80-х років XIX століття. У 1888 році, замість розвідного прольоту системи інженера В.І.Граве, була побудована розвідна частина мосту системи підйомного відкоту інженера М.А.Навроцкого. Цікава і рідкісна конструкція розвідного прольоту показана в третій моделі волховського мосту.

У другій половині XIX століття основним замовником російського мостобудування стає залізничний транспорт. У 1875-1880 роках за проектом Н.А.Белелюбського через річку Волгу у міста Сизрань на Самаро-Златоустовській залізниці був побудований щонайдовший (1483 метри) міст в Європі. Він складався з тринадцяти прогонів по 110,7 метри, перекритих металевими трьохрозкосими фермами. По величині прогонів Сизранський міст, отримав офіційну назву Александровський, під час свого будівництва займав перше місце в Росії за довжиною. У 1883 році модель прогонової споруди, яка розташована на стояні і проміжній опорі в масштабі 1:50 була дарована музею будівельником цього моста інженером К.Я.Міхайловським.

Пошук нових систем для мостів з великими прогонами привів інженерів до використання в мостобудуванні консольних ферм. У 1888 році на Харківсько-Миколаївській залізниці за проектом видатного російського інженера Л.Д.Проскурякова був побудований перший в Росії залізничний міст консольно-балочної системи. У роки Великої Вітчизняної війни міст був зруйнований. Модель цього мосту побувала на Всесвітній Паризькій виставці в 1900 році, і зараз експонується в центральному музеї залізничного транспорту Росії.

В кінці XIX століття новий напрям в конструюванні металевих прогонових споруд очолив вихованець Санкт-Петербургського інституту, професор Лавр Дмитрович Проскуряков. За проектом Л.Д.Проскурякова в 1895-1899 роках був побудований міст через річку Єнісей у Красноярську на Транссибірській магістралі. Шість основних прогонів по 144 метри перекривали могутні ферми полігонального типу з гратами шпренгельної системи. На Міжнародній виставці в Парижі міст був удостоєний золотої медалі - за досягнення Росії в області мостобудування. У своїй майстерні будівельник моста - інженер-механік Е.К.Кнорре - виконав модель цього мосту в масштабі 1:50. Вона і була представлена в російському павільйоні Паризької виставки 1900 року. Модель

несе в собі величезну інформацію про конструкцію прогонових споруд, опор і фундаментів, дає уявлення про спосіб монтажу і установки прогонових споруд на опори за допомогою дерев'яних подмостей, спеціального крана, що перекатується, лебідок і катків.

Існує думка, що першим прикладом залізничних мостів, до яких були пред'явлені високі естетичні вимоги, були два мости – «близнюки», які побудовані через річку Москва на Московській окружній залізниці за проектом Л.Д. Проськурякова в 1905-1907 роках. Їх можна по праву назвати прикрасою Москви. В Центральному музеї залізничного транспорту Росії обидва мости в вигляді моделей представлені величезному скляному футлярі. Особливо потрібно відмітити модель арочного залізничного моста через річку Москву на 36-ій версті Московської окружної залізниці. На одній з латунних пластин, яка прикріплена до стояну моделі, написано: «Дар Інституту Інженерів Шляхів сполучення Імператора Олександра I до сторічного ювілею (1810-1910р.р.) від управління по споруді Московської окружної залізниці. Начальник робіт по Московській окружній залізниці інженер П.Рашевський». Модель виконана на фабриці ювелірних виробів І.П.Хлебникова в Москві в масштабі 1:30. Її довжина досягає 7 метрів, ширини і висоти біля одного метра. Майстри з ювелірною точністю повторили конструкцію мосту та його архітектурне вбрання.

Література

1.Воинов В. С. Загадка стиля рококо: Из истории рус. архитектуры XIX в. / В. С. Воинов, И. А. Костарева. // Петербургские чтения. - 1995. - N3. -С. 164-177.

2. Всеобщая история архитектуры. Т. IV: Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV-первой половины XIX в. - М.: Стройиздат, 1968-, 1968. - 568с.

3. Жербин М. М. Николай Аполлонович Белеюбский: 1845-1922: Специалист в обл. мостостроения: К 150-летию со дня рождения / М. М. Жербин, В. И. Оноприенко. //Известия вузов. Строительство. - 1995. - N10. -С. 131-134.

4. Из истории мостостроения в России: По материалам готовящейся к изд. "Энциклопедии транспортного строительства". //Транспортное строительство. - 1999. - N1. -С. 7-10.

5. Лисовский В. Г. "Русская национальная идея" и архитектура Петербурга конца XIX - нач. XX века / Лисовский В. Г. //Петербург как феномен культуры. - СПб. - 1994. -С. 9-22.

5.Лопатто А. Э. Н. А. Белелюбский: Жизнь и творчество / А. Э. Лопатто. - М.: Стройиздат, 1975. - 157с.

6. Павел Аполлонович Велихов-ученый и человек: Ученый в обл. строит. механики, мостостроения и материаловедения: Сборник / Сост. Н.А.Зензинов. - М.: Наука, 1994. - 101с.

7. Прокофьев И. П. Николай Аполлонович Белелюбский (1845-1922) / И.П.Прокофьев.//Люди русской науки: Очерки о выдающихся деятелях естествознания и техники. Техника. - М., 1965. - С. 312-319.

8. Бунин М.С. Мосты Ленинграда.//стройиздат.-1986.-с.280.

Талавира Г.Н. Развитие и моделирование мостов в Росии на протяжении XIX-XX века.

Строительство мостов - это область строительного искусства, в которой объединяются эволюция технической мысли, экономического развития, эстетичных понятий и многих других факторов, сопровождающих развитие человечества. В статье представлен обзор моделей мостов Российской империи XIX-XX веков, которые представлены в Центральном музее железнодорожного транспорта России в Санкт-Петербурге.

Ключевые слова: *модель моста, деревянные мосты, пролётное строение, конструкция, подвесной мост.*

Talavira G.N. Development of design of bridges is in Russia on draught of XIX-XX centuries.

Building of bridges is an area of a build art, in which unite evolution of technical idea, economic development, aesthetically beautiful concepts and many other factors, accompanying development of humanity. The review of models of bridges of the Russian empire of XIX - XX of ages, which are presented, in the Central museum of railway transport of Russia in saint Petersburg is presented in the article.

Key words: *model of bridge, wooden bridges, flight structure, construction, suspended bridge.*

УДК 94(477)"16":355

Фірсов О.В.

РОЗВИТОК ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

У статті розглядається розвиток воєнного мистецтва українського козацького війська в першій половині XVII ст., автором акцентується увага на вдосконаленні козацтвом європейських методів ведення бойових дій.

Ключові слова: *воєнне мистецтво, козацьке військо, бойові дії.*

Українське козацьке військо розвивалося протягом багатьох століть, починаючи з кінця XV ст. За цей час український народ для свого захисту створив власні збройні сили – Військо Запорозьке, воєнне мистецтво якого високо оцінювалося тогочасною Європою та привертало увагу багатьох полководців різних країн світу.

Одним з найважливіших етапів на цьому шляху стала перша половина XVII ст., бо саме тоді, поступово, під керівництвом відомих українських гетьманів Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького була створена дисциплінована, добре підготовлена козацька армія та склалась власна козацька школа воєнного мистецтва, якою були досягнуті значні успіхи в розвитку стратегії і тактики, військового навчання та виховання. Поразки й перемоги, отримані українським козацтвом за цей період, сприяли перетворенню України у реальний і могутній фактор світової політики.

Чотири століття віддаляють нас від тих подій. Відійшла в минуле та епоха, змінився світ, іншою стала наша країна. Проте й сьогодні ми звертаємося до бойової минувшини нашого народу. Чим досконаліше стає суспільство, тим дорожче йому пам’ять про героїку. І, як свідчить досвід останніх війн і конфліктів, незважаючи на корінні зміни в озброєнні та технічному забезпеченні Збройних Сил, в умовах і способах проведення сучасних операцій можуть виникнути такі ситуації, які мали місце у подіях минулих війн. З цього погляду, для сучасної української історії воєнного мистецтва досвід, набутий у першій половині XVII ст., зберіг своє значення до наших днів та становить значний інтерес, оскільки він знайшов нове підтвердження своїх найважливіших принципів у новітніх потребах розбудови Збройних Сил.

Актуальність даної проблеми зумовлено тим, що її вивчення дозволить

значною мірою визначити деякі складові та тенденції сучасного українського воєнного мистецтва.

Дослідженням українського козацького війська та його воєнного мистецтва окресленого періоду займались такі вітчизняні історики як В. Сергійчук [1], О. Гуржій [2-4], В. Корнієнко [5], І. Стороженко [6-7], В. Степанков [8] та інші. Названі автори детально описали організацію козацького війська, його озброєння, спорядження і оснащення. Деякою мірою ними розкриті прийоми ведення війни і бою, розкриті окремі особливості тогочасної стратегії та тактики. Проте ніхто з цих авторів не розкрив генезу українського воєнного мистецтва в першій половині XVII ст., у них відсутні узагальнення досвіду будівництва Війська Запорозького та його застосування у війнах окресленого періоду.

Не оминула увагою означену проблематику і російська історіографія. Зокрема цій тематиці присвячені праці І. Альтговзена [9], М. Алекберлі [10], А. Строкова [11], Є. Разіна [12] та інших. Однак, всі вони здебільшого описали українське козацьке військо та його воєнне мистецтво лише побіжно, в межах загальної історії Росії і, як правило, починали з часів Визвольної війни українського народу від польської шляхти.

Серед здобутків сучасних польських істориків слід вказати і на науковий доробок Я. Віммера [13], В. Серчика [14], Л. Підгородецького [15], З. Вуйціка [16]. З їх праць можна почерпнути чимало цікавої інформації про воєнні дії українського козацтва, причини його поразок і перемог. Проте воєнне мистецтво козацького війська часто залишалось поза їх увагою.

Саме тому автор ставить за мету дослідити та ретельно проаналізувати генезу воєнного мистецтва українського козацького війська в першій половині XVII ст. Виходячи з поставленої мети дослідження, визначено такі основні завдання: визначити та детально проаналізувати основні фактори, що впливали на генезу українського воєнного мистецтва в першій половині XVII ст.; виявити головні тенденції та закономірності розвитку козацької стратегії і тактики.

На початку XVII ст. політична мета війн західноєвропейських країн визначалася певною „обмеженістю” й глибокою суперечливістю. Війни цього періоду велись в основному не в національних інтересах, а в інтересах пануючих класів з метою їх збагачення й носили загарбницький характер. Все це вело до обмеженості стратегічної мети. Досягнення політичних цілей відносно малого масштабу без крайньої напруги сил був найбільш доцільним способом ведення війн. З іншого боку, і воєнні засоби, якими розпоряджалися країни Західної Європи, були обмеженими. Спосіб комплектування військ, прийнятий в цих державах (вербування), не забезпечував можливості утворення чисельних збройних сил й швидкого поповнення втрат в ході війни. Особливо тяжким було відновлення підготовлених кадрів [12, с. 85-90]. Саме такі чинники впливали в Західній Європі на вироблення стратегічної концепції, у відповідності з якою питання про знищення армії противника у вирішальній битві не ставилося. Битва розглядалася як один із способів впливу на противника. Рішучий наступ у глибину території ворога, як правило, вважався неможливим через недостачу сил і засобів. Задача оволодіння територією

вирішувалася в основному шляхом здобуття розташованих на ній найважливіших фортець [11, с. 110-118]. Все це привело до формування у той час однієї з керівних ідей західноєвропейської стратегії – вирішувати стратегічні задачі шляхом маневрування, спрямованого проти комунікацій противника, не завдаючи ударів по живій силі. Такої ж стратегії на початку XVII ст., головним чином, дотримувалось і Військо Запорозьке, яке було пов'язане багаторічними взаєминами з рядом європейських армій, зокрема польською і російською, які вважалися союзниками як українського козацтва, так і його противників. Тому і не дивно, що воєнне мистецтво українського козацького війська, яке брало участь у збройній боротьбі з арміями багатьох країн, зазнало західноєвропейського впливу.

Проте запорожці творче оцінювали наслідки цього процесу, переймаючи і відпрацьовуючи лише ті прийоми бою, що підходили їм якнайліпше. Козацькі ватажки не дотримувалися сліпо загальноприйнятих способів ведення війни, а використовували, у відповідності з обставинами, більш рішучі форми збройної боротьби. Зокрема, раптовий напад із застосуванням всіх видів зброї (і холодної, і вогнепальної). Про це переконливо свідчить військова діяльність козацького гетьмана П.Сагайдачного, яка досить широко наприкінці XX – початку XXI ст. розкрита у працях вітчизняних істориків О. Гуржія, В. Корнієнка, П. Саса та інших [4,17]. П. Сагайдачний розумів, що на той час перемогу можна здобути лише рішучими наступальними діями. Саме тому, на противагу західноєвропейській стратегії, він прагнув уникати недоцільного маневрування по тилам противника та облоги фортець, а обирав за основу своїх дій швидкий і несподіваний маневр з метою створення для своїх військ найбільш сприятливих умов. І, вже використовуючи це, він нав'язував противнику битву і, як правило, громив його [18, с. 35-42].

Можна стверджувати, що воєнному мистецтву козацького війська були більш близькі ідеї рішучих дій, спрямованих на знищення живої сили противника, ніж принципи західноєвропейської школи маневрування на комунікаціях району воєнних дій з метою ухилення від битви. При цьому особливими рисами воєнного мистецтва запорожців були активність і рішучість у досягненні поставленої мети та застосування найбільш різноманітних і гнучких форм боротьби (в залежності від конкретних умов і ситуації).

Що ж до тактичного рівня, то тут слід зазначити: на той час, а саме в першій чверті XVII ст., у Європі панувала лінійна тактика. Її сутність полягала у рівномірному розподілі сил по фронту, побудова їх для бою у 2-3 лінії (по 4-8 шеренг в кожній при дистанції між лініями 50-200 кроків) та в прагненні вести бій переважно вогнем [19, с. 157]. Лінійна тактика передбачала, щоб кожний полк, батальйон, рота, взвод, гармата і солдат займали у бойовому порядку визначене місце і зобов’язані були діяти як одне ціле, інакше порушувалася вся побудова армії. Якщо потрібно було провести будь-який маневр, то його здійснювали всією армією цілком. Внаслідок цього, війська мали можливість наступати у порядку лише на рівній місцевості. Доля битви вирішувалася вогневим боєм. Основним методом ведення вогню був залповий вогонь. До рукопашного бою справа, як правило, не доходила.

На відміну від них, П. Сагайдачний навпаки став прихильником активних дій. Він усвідомив те, що склад козацького війська й вміння запорожців надають можливість вирішувати різноманітні та найскладніші тактичні завдання. Тому П. Сагайдачний відхилив „пасивну" західноєвропейську тактичну систему й розробив власну, яка ґрунтувалася на найбільшій рухливості і неочікуваних нападах [20, s. 69-76]. При цьому основними її принципами були: висування авангарду; маневрування двома флангами; удар центром у вирішальному місці. Про це переконливо свідчать битви під Галацом (1616 р.) і Хотином (1621 р.), під час яких всі ці положення знайшли свій прояв [5, с. 98-103].

Суттєвим моментом тактики запорожців виявилось поєднання вогню мушкетів із застосуванням холодної зброї. В країнах Західної Європи при застосуванні ручної вогнепальної зброї робилася ставка на залповий, неприцільний вогонь [12, с. 452]. В козацькому ж війську, навпаки, основним прагненням стало підвищення влучності прицільного індивідуального вогню. Українські вояки навчилися створювати інтенсивний і щільний вогонь. Досягли вони цього за рахунок того, що П. Сагайдачний наказав зменшити стрій своєї піхоти під час бою до трьох шеренг, де перша шеренга вела вогонь, друга – передавала заряджені рушниці, а третя – безперервно заряджала їх. Це дозволило, при забезпеченні безперервності вогню, залучити до одночасного пострілу (залпу) максимальну кількість стрільців і тим самим створити широку фронтальну смугу щільного вогню. Тобто П. Сагайдачний віддавав основну перевагу удару холодною зброєю, не відмовляючись при цьому від розумного використання всіх властивостей вогнепальної зброї. Рушничному вогню він відводив роль підготовки удару. Прикладом цьому можуть бути бойові дії з турецькими військами у 1616 р. під Галацом.

Отже, виходячи з вищевикладеного, маємо підстави зазначити: П. Сагайдачний в умовах панування на той час в Європі лінійної тактики, яка передбачала ведення бою переважно шляхом вогневого змагання, не доводячи, як правило, до удару зближенням, зробив рушничний вогонь засобом підготовки нападу з холодною зброєю. Саме в цьому і полягає сутність козацького способу ведення бою й те нове, що було внесено гетьманом у тактику свого часу.

В середині XVII ст. армія, котра брала участь у визвольній боротьбі українського народу під проводом Б. Хмельницького багато в чому різнилися від війська, яке очолював П. Сагайдачний. Стратегія і тактика козацького війська за такий, порівняно невеликий, проміжок часу помітно змінилася. Це стало можливим завдяки полководчій діяльності гетьмана Б. Хмельницького, який, використовуючи досвід П. Сагайдачного, зрозумів, що перемогу можна здобути лише активними діями, а підрозділи вояків і їхня підготовка безпосередньо впливають на вирішення різноманітних і найскладніших тактичних завдань. Тому Б. Хмельницький, як і П. Сагайдачний, відхиляв пасивну західноєвропейську тактичну систему, що призводила здебільшого до успіху оборонними та вогневими боями і одночасно до недооцінки активних наступальних дій (адже в обороні легше було зберігати лінійний бойовий

порядок і забезпечувати високу вогневу міць). А тому гетьман застосував свою тактику, котра ґрунтувалася на якнайбільшій активності, раптових нападах і воєнних хитрощах, так званих „воєнних фортелях".

Аналіз тогочасних джерел засвідчив: сутність проведених Б. Хмельницьким тактичних перетворень була, на перший погляд, порівняно проста, але ж значення їх величезне. Перш за все, він обрав правильний спосіб використання у бою своєї піхоти. Його суть полягала в тому, що основний удар не лише наносився із застосуванням холодної зброї, але і ставав вирішальним актом бою. Рушничний вогонь при цьому також не відкидався, а, навпаки, визначався як необхідна підготовка до нападу. Замість вогневого змагання з повільним зближенням, у яке переходила атака за методами західноєвропейської тактики, козацька піхота після короткої вогневої підготовки розпочинала безупинний рух уперед, котрий завершувався рукопашним боєм. Вогонь повинен був частково розладнати стрій і деморалізувати супротивника, дезорганізувати його вогонь, а в результаті – знизити результативність протистояння ворога. Крім цього, дим від пострілів певною мірою маскував атакуючих. Б. Хмельницький розумів, що при атаці без вогневої підготовки той, хто оборонявся, стріляючи більш спокійно, мав можливість завдати ворогові значних втрат, а то й легко відбити атаку. Так, у ході кампанії 1648 р., під Корсунем 26 травня, відбивши наступ польських частин і завдавши їм значних втрат, козацькі піхотні полки в другій половині дня перейшли у рішучий контрнаступ і вже увечері досягли польського табору. Застосувавши вогнепальну зброю (рушниці, а також легкі гармати, котрі просувались разом із наступаючими), і, деморалізувавши супротивника, українські вояки перейшли в рукопашний бій. Шляхетський табір охопила велика паніка. Польське командування, неспроможне організувати опір, було змушене втікати.

Отже, маємо підстави зазначити: Б.Хмельницький зовсім не легковажив вогнем. Він лише хотів обмежити його необхідним мінімумом, намагаючись разом з тим зберегти його дієвість за рахунок прицільної стрільби. Тобто, володар булави, не відмовлявся від розумного використання всіх видів зброї. При цьому він рішуче заперечував переоцінку значення рушничного вогню, що панувала на той час. У Б. Хмельницького, як і у П. Сагайдачного, вогонь піхоти відігравав підготовчу роль до наступу.

Саме в цьому полягала особливість козацького способу ведення бою і те, справді нове, що було внесено Б. Хмельницьким у тактику того періоду. Це основне положення його тактичної системи втілювалося ним з винятковою наполегливістю протягом усієї полководчої діяльності.

На наш погляд, впровадження такого підходу було новим в уявленні про сутність бою, характерного для класичної лінійної тактичної системи. І вже пізніше, аж у XVIII ст., до цього прийшов і великий російський полководець О. Суворов, який штиковий удар зробив домінантою, а рушничному вогню надав роль підготовки до нападу [21, с. 251].

Знайшовши таким чином найбільш ефективний спосіб використання піхоти у бою, Б. Хмельницький отримав вагомий чинник для вирішення

найрізноманітніших і найскладніших тактичних завдань.

Козацька піхота атакувала чи контратакувала супротивника й досягала успіху практично в будь-якій ситуації, навіть у найважчих місцевих умовах. На думку відомих дослідників козаччини Д. Яворницького [22], І. Крип'якевича [23] та А. Скальковського [24], піхота штурмом не тільки долала міцні укріплення ворога, а й вибивала його на позиціях у відкритому полі, лісових дефіле, навіть на неприступних гірських перевалах або в ущелинах. Тобто, те, що в XVII ст. військовими діячами вважалося невиправданим ризиком або зовсім нездійсненним, стало для Б. Хмельницького цілком можливим і реальним.

Останнє зумовлювало і загальний активний характер тактики Б. Хмельницького. Досвід бойових дій, що відбувалися за участю козаків у зазначений період, свідчить про таке: Б. Хмельницький завжди атакував, навіть тоді, коли супротивник займав вигідні природні або штучно організовані перешкоди, що було зумовлено бажанням повніше використати можливості своїх військ, зокрема піхоти. І, якщо в арміях європейських держав, з погляду В. Сергійчука [1, с. 159], піхота могла виконувати бойові завдання тільки за допомогою кінноти, то в українській народній армії піхота була цілком автономною. Для Європи на той час це було неможливим.

Необхідно з`ясувати ще одне досить характерне питання щодо тактики козацької піхоти в армії Б. Хмельницького, яке показує самостійність поглядів українського полководця та їхню відмінність від „канонів" західноєвропейської школи.

Одним з канонічних принципів західноєвропейської школи, за переконанням Є. Разіна [12, с. 452], є залповий неприцільний вогонь. Основним же правилом Б. Хмельницького, на думку деяких фахівців [1; 7; 9], щодо використання вогнепальної зброї під час бойових дій є підвищення влучності прицільного індивідуального вогню. Така позиція гетьмана зумовлена стійкістю і мужністю козацтва. Зберігаючи в бою достатню витримку, козаки могли краще прицілитися, на відміну від найманих солдатів західноєвропейських армій, які були зобов'язані механічно виконувати певний комплекс рухів з меншою швидкістю.

Вимоги Б. Хмельницького стосовно прицільної стрільби відображені в усіх його розпорядженнях щодо підготовки війська. Як зауважує Д. Яворницький, гетьман вимагав від своїх козаків високої майстерності у застосуванні вогнепальної зброї і, насамперед, влучності, скорострільності, безперервності та максимальної щільності мушкетно-артилерійського вогню [22, с. 456].

Застосування ладівниць у поєднанні з високою влучністю дозволило Б. Хмельницькому зменшити кількість шеренг [22, с. 325]. Така побудова козацької піхоти створювала широку фронтальну смугу щільного вогню. З іншого боку, така побудова піхоти зводила до мінімуму людські втрати від артилерійського вогню ворога і відповідала вимогам лінійної тактики, що панувала на той час у Європі.

Для здійснення чіткого управління вогнем, а також зменшення людських втрат від артилерії ворога стрільба велась загонами (тобто у кожній шерензі

стояв загін із 50 піхотинців). Оскільки тактичний підрозділ Війська Запорозького з 500 осіб поділявся на 10 загонів, то він міг розгорнути на полі бою три тришеренгові групи стрільців по 150 козаків-піхотинців у кожній. Залежно від ситуації ці групи могли мати бойовий порядок в одну, дві чи три лінії або утворити триангулу – бойовий порядок у вигляді трикутника.

Отже, виходячи з наведеного матеріалу, зазначимо, що в середині XVII ст., а, зокрема, за часів гетьманування Б. Хмельницького, тактика запорозької піхоти, як головної ударної сили козацького війська, стає все більш активною порівняно з початком XVII ст. При цьому, спостерігається тенденція до підвищення її вогневих можливостей та інтенсивності вогневого впливу на супротивника.

Разом з піхотою вдосконалюється і тактика кінноти. Якщо на початку першої чверті XVII ст. запорізька кіннота відігравала лише допоміжну роль, як підтримка піхоти в боях, то вже у 50-х роках XVII ст. вона виконує окремі бойові завдання і має свою особливу тактику нападу. С. Освенцим в свій час відзначив, що починаючи з середини XVII ст. запорожці вже мали досить сильну кінноту, яка з великим успіхом атакувала [3, с. 114-115]. І це, на наш погляд, не випадково, якщо виходити з загального активного характеру тактики Б. Хмельницького.

Виходячи з досліджень В. Сергійчука [1], О. Апанович [25] та І. Стороженка [26] Богдан Хмельницький, завдяки отриманому досвіду ведення боїв, запровадив своєрідну тактику дій козацької кінноти. Вона полягала в тому, що запорізькі кінні загони наступали дрібними гуртами з усіх боків (як у татар). Ці напади були дуже завзяті й мали перед собою мету розбити супротивника на кілька частин або на дрібні групки. Коли опір був сильний, то завертали і за деякий час наступали знову. Переважно такі загони перемагали, хіба що ворог був у декілька разів сильніший. Тобто, Б. Хмельницький ділив козацьку кінноту на порівняно невеликі групи, тим самим вводивши супротивника в оману, і, використовуючи рельєф місцевості та фактор раптовості, завдавав ворожим військам одночасного удару з флангів і в тил, що призводило до повного розгрому супротивника.

Крім того, Б. Хмельницький збільшив кількість козацької кінноти за рахунок татарської, що значно підвищило її можливості. Про це свідчать, зокрема, бої під Махнівкою 16-18 липня 1648 р., за Росоловецьку переправу у районі Староконстянтинова 26-27 липня 1648 р., під Зборовом 15-16 серпня 1649 р., під Білою Церквою 23-25 вересня 1651 р. тощо.

Отже, виходячи з цього, ми знаходимо в діяльності Б. Хмельницького ряд своєрідних і блискучих зразків використання кінноти, де її основними завданнями у бою були: наступ на один або й на обидва ворожі фланги, вихід у тил, розподіл супротивника на частини і втягування його у підготовану пастку. Саме в цьому, на наш погляд, простежується один із головних і неординарних прийомів ведення бою козацькою кіннотою в армії Б. Хмельницького, що, відповідно, характеризує його як полководця.

Певна аналогія зі сказаним стосовно кінноти простежується і в питанні використання Б. Хмельницьким бойової артилерії. Згідно з повідомленнями, у

козацькому війську на початку XVII ст., за часів П. Сагайдачного, зародилася і продовжувала розвиватися протягом першої половини XVII ст. ідея масованого і маневрового застосування польової артилерії [26, с. 52-53].

Зрозуміло, що Б. Хмельницький розвивав цю лінію. Підтвердженням сказаного є використання артилерії в битві під Батагом 1-2 червня 1651 р. У той час, як головні сили піхоти і кінноти Б. Хмельницького здійснювали обхід правого флангу супротивника, польова артилерія козацького війська, що була зведена Б. Хмельницьким в одну батарею, діючи незалежно від піхоти і кінноти, зайняла вогневі позиції проти лівого флангу поляків і влучним вогнем придушила їхню артилерію, розірвала укріплення польських військ і завдала поразки живій силі [21, с. 500]. Тобто своїм вогнем козацька артилерія дезорганізувала сили ворога і, тим самим, створила сприятливі умови для переходу в атаку козацьких підрозділів.

Все це свідчить про те, що рухливість гармат на полі бою була для Б. Хмельницького одним з найважливіших чинників щодо здійснення широкого й швидкого маневру значними артилерійськими масами. При цьому, основними завданнями козацької артилерії під час бою, на наш погляд, були: сильним вогнем розірвати укріплення супротивника, дезорганізувати його, надати можливість піхоті проникнути до ворожого стану і вступити в рукопашний бій. Кіннота, відповідно, відволікала кавалерію противника. Тобто, артилерія Б. Хмельницького виконувала роль підготовки до удару холодною зброєю, що цілком відповідало основним положенням його тактичної системи, яка ґрунтувалася на як найбільшій рухливості і раптовості.

У цьому, на наш погляд, і полягала вироблена запорожцями протягом вказаного періоду система оригінальних бойових порядків, що визначалися особливостями історичних умов існування та географічним становищем козаків, а також характером ворожих військових сил. Саме бойові порядки, що застосували П. Сагайдачний та Б. Хмельницький під час тих або інших бойових дій, переконливо свідчать про блискуче військове мистецтво Війська Запорозького, яке розвивалося на протязі першої половини XVII ст.

За повідомленнями І. Крип'якевича [23, с. 344], найпопулярнішим видом бойового порядку в українських козаків на той час був так званий „табір", який служив найважливішим елементом козацької тактики в умовах рівнинної степової місцевості у марші, наступі й обороні. Він дозволяв запорожцям не тільки швидко й організовано пересуватися, а й бути завжди готовими до ведення бою при несподіваній зустрічі з ворогом. При застосуванні бойового порядку „табір" козаки могли негайно переходити від оборони до наступу і навпаки. Проведене нами дослідження показало, що європейські армії того часу, з їхньою лінійною тактикою і відповідними до неї бойовими порядками, такої можливості не мали.

Основу козацького табору складали невеликі вози, які служили у козацькому війську не тільки транспортним засобом, на якому перевозилася зброя, інженерний реманент, продукти харчування та інше, але й знаряддям бойового застосування. За допомогою возів будувалися рухомий і стаціонарний табори, які під час оборони або наступу використовувалися як прикриття, що,

відповідно, з успіхом протистояло укріпленням супротивника.

Найважливішим висновком дослідження можна вважати положення про те, що саме в першій половині XVII ст. на Україні відбувся процес становлення суто козацької школи воєнного мистецтва, в рамках якої були досягнуті значні успіхи у розвитку як стратегії, так і тактики.

У ході дослідження встановлено, що формування передової для того часу школи воєнного мистецтва Війська Запорозького, яка привернула до себе увагу багатьох відомих полководців різних країн світу, припадає саме на першу половину XVII ст., на період гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного та Богдана Хмельницького. Для свого часу вони чітко усвідомили необхідність для активної зовнішньої політики організованої, добре підготованої, навченої і дисциплінованої армії. Вони і створюють її на практиці у ході чисельних війн, які мали для Запорозької Січі прогресивне значення.

Але створення боєздатної армії – це тільки перша умова формування національної школи воєнного мистецтва. Питання у тому, на яких принципах вона побудована, яким тактичним і стратегічним арсеналом володіє. У цьому плані, як показали результати дослідження, спочатку Петро Конашевич-Сагайдачний, пізніше Богдан Хмельницький зробили дуже багато – при всіх формах запозичення рис західноєвропейського воєнного мистецтва українські козаки поступово знаходили свої власні принципи ведення бою і війни в цілому. А саме: 1) рішучість і активність дій як у наступі, так і у обороні; 2) швидка і правильна оцінка та врахування реальних обставин; 3) ретельна підготовка удару; 4) жорстка військова дисципліна, тверде й безперервне управління військами. Цілковита влада командувача з усіх питань; 5) використання морально-психічного і політичного фактору; 6) маневреність; 7) швидкість у марші; 8) раптовість (не втрачаючи часу швидко діяти); 9) атакувати і бити супротивника у відкритому полі; 10) не витрачати часу на облоги. Брати фортеці штурмом і відразу, так менше втрат; 11) уміння вести бій і війну незалежно від кількості супротивника.

Це дало можливість для Війська Запорізького вийти за жорсткі рамки лінійної тактики, що панувала на той час в Європі та спричинило перехід до нових стратегічних концепцій, які відрізнялися від тогочасних іноземних. Принципи воєнного мистецтва, що були застосовані П. Сагайдачним та Б. Хмельницьким, знайшли свій подальший розвиток у полководчій діяльності Румянцева, Суворова, Наполеона, Кутузова та інших відомих воєначальників. Деякі з них не втратили своєї актуальності і сьогодні.

Якщо упорядкувати, відповідним чином синтезувати сукупність причин, які зробили фактом прогресивний характер розвитку воєнного мистецтва козацького війська в першій половині XVII ст., то необхідно виділити таке:

1. Важливою об’єктивною підставою цього слід вважати врахування достатнього для утримання і оснащення Війська Запорозького рівня економічного розвитку України.

2. Унікальність та постійний розвиток організаційної побудови Запорізької Січі.

3. Фактором, що зумовив високий рівень розвитку воєнного мистецтва

козацького війська протягом першої половини XVII ст., була зовнішня політика Запорізької Січі. Зовнішні взаємовідносини Запорозької Січі з багатьма країнами, а також участь козаків у бойових діях цих країн позитивно позначилися на бойових якостях козацького війська та підвищили його здатність протистояти будь-якому супротивнику.

4. На розвиток воєнного мистецтва запорожців зробила значний вплив і система комплектування українського козацького війська у поєднанні з особливостями розвитку України. Це забезпечувало соціальну однорідність козацької маси і сприяло збереженню в тих умовах цілого ряду соціально-психологічних рис та ознак (внутрішня згуртованість, відчуття єдності та спільності долі тощо). В умовах бою ці фактори ставали основою високих моральних якостей війська, його завзятості і сміливості.

5. Наявність у Війську Запорізькому найсучаснішої для того періоду зброї, яка не тільки кількісно, якісно і за тактикою використання відповідала вимогам тогочасного, передового західноєвропейського воєнного мистецтва, але й у багатьох випадках і перевершувала його, що також було однією з причин прогресивного характеру розвитку стратегії і тактики козацького війська в першій половині XVII ст.

6. Найважливішим моментом, що вплинув на розвиток воєнного мистецтва у той час, стала полководча діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного та Богдана Хмельницького, які зрозуміли і правильно використали особливості українського козацтва та його бойовий досвід.

7. Важливе значення у цьому процесі мало створення на Запорожжі, завдяки П. Сагайдачному, відповідної системи виховання та навчання, що безпосередньо впливала на успішний хід бойових дій і війни в цілому. Як свідчать результати дослідження, система навчання і виховання, створена П. Сагайдачним, а потім удосконалена Б. Хмельницьким, базувалася саме на досвіді війн і військової практики.

Таким чином, вищенаведені основні фактори, що впливали на розвиток воєнного мистецтва Війська Запорозького в війнах першої чверті XVII ст., а пізніше й в середині XVII ст., переконливо свідчать про те, що цей процес проходив не на пустому місці, а мав під собою ґрунтовну базу.

Проаналізувавши, відповідно, фактори, що впливали на розвиток козацького воєнного мистецтва, і розглянувши, безпосередньо, сам хід воєнних дій за участю запорожців, автор виявив такі тенденції:

1. Досвід тогочасних війн, у яких брали участь запорожці, переконливо свідчить про поступове (від однієї війни до іншої) підвищення боєздатності козацького війська, де чітко простежується тенденція поширення масштабів та комплексності підготовки Війська Запорозького до війни, підсилення ролі воєнної стратегії у вирішенні вказаної проблеми.

2. Простежується тенденція кількісного накопичення і розповсюдження нової зброї, а разом з тим, владно заявляло про себе якісно нове мистецтво ведення бойових дій.

3. Удосконалення вогнепальної зброї і масове оснащення нею армій сприяло поступовому посиленню зони вогню супротивника, яку необхідно було

подолати в атаці.

4. Основною тенденцією при проведенні запорожцями під час бойових дій контратак є постійне зростання їх кількості і результативності. У використанні контратакуючих загонів козацького війська у козацьких полководців простежується прагнення до максимального їх масування на головному напрямку та нанесення міцного початкового удару з його поступовим розвитком в глибину.

5. Аналіз воєнних дій дозволяє також визначити і таку стійку тенденцію як підвищення вогневих можливостей козацького війська та інтенсивність його вогневого впливу на супротивника в умовах бою.

6. Досвід тогочасних війн за участю Війська Запорозького свідчить і про поступове підвищення рівня захисту як бойового, так і допоміжного особового складу війська.

7. Збільшення формувань козацького війська при вирішенні завдань під час воєнних дій (якщо в мирний час полк налічував 500 осіб, то у воєнний час його чисельність зростала від 1 до 4 тисяч козаків).

8. Прагнення до швидкого оновлення боєздатності козацької армії власними силами і засобами вже в ході воєнних дій.

Виявлені тенденції призвели до перегляду поглядів в козацькому середовищі на ведення збройної боротьби і сприяли удосконаленню форм і способів ведення бойових дій.

Результати дослідження дозволили також виявити і ряд закономірностей розвитку воєнного мистецтва козацького війська в війнах першої половини XVII ст. Це, зокрема:

1. Характер і масштаб збройної боротьби багато в чому залежить від зростання чисельності військ діючих безпосередньо в районі воєнних дій.

2. Від своєчасно і якісно розроблених планів щодо використання Збройних Сил у війні залежать і результати цієї війни.

3. Якість підготовки особового складу армії до війни залежить від рівня професійної майстерності керівного складу.

4. У процесі дослідження була підтверджена і така, вже відома, закономірність розвитку воєнного мистецтва, як залежність способів ведення бойових дій від засобів боротьби.

5. Досвід воєнних кампаній за участю козацького війська підтверджує і таку закономірність, як залежність ходу воєнних дій від своєчасної і якісної підготовки армії до війни і бою.

Література

1. Сергійчук В.І. Українське козацьке військо у другій половині XVI–середині XVII ст.: Рукоп. дис. … докт. іст. наук. – К.: КДУ, 1991. – 426 с.
2. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. – К.: Інститут історії України НАН України, Український інститут воєнної історії, 2002. – 83 с.
3. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний: Монографія. – К.: Вид–во „Україна”, 2004. – 189 с.
4. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Фактори розвитку українського козацького війська та його воєнного мистецтва в першій чверті XVIIст. // Збірник наукових праць, № 3 (16). – К.: ВГІ НАОУ, 2000. – С. 21–27.

5. Корнієнко В.В. Роль Сагайдачного у розвитку воєнного мистецтва українського козацького війська в першій чверті XVII ст. // Збірник наукових праць. – Хмельницький: Національна академія прикордонних військ України, 1999. – № 9, липень. – С. 98–103.
6. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Книга 1. – Дніпропетровськ: Вид–во ДДУ, 1996. – 356 с.
7. Стороженка І.С. Воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Рукоп. дис. … канд. іст. наук. – Дніпр опетровськ: ДДУ, 1996. – 242 с.
8. Степанков В.С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого, 1648-1657 рр.. – Вид. 3-тє, перероб. та розшир. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2008. – 263 с.
9. Альтговзен И.Л. Военное искусство первой половины XVII ст. (Россия, Украина, Грузия): Лекции. – М.: Военная академия им. М.Фрунзе, 1950. – 86 с.
10. Алекберлі М.А. Борьба украинского казачества против турецко-татарской агрессии в 1600–1621 гг.: Рукоп. дис. … канд. ист. наук. – К.: КГУ, 1951. – 206 с.
11. Строков А.А. История военного искусства: Рабовладельческое и феодальное общество. – М.: Воениздат, 1955. – 662 с.
12. Разин Е.А. История военного искусства: В 5т. – М.: Воениздат, 1955. – Т. 1. – 728 с.
13. Wimmer J. Wojsko i skarb Rzeczypospolitej w schylku XVI i w pierwszej polowie XVII wieku // Studia i materialy do Historii wojskowosci. – Warszawa (Poland), 1968. – T. 14. Cz. 1. – S.12–23.
14. Serczyk Władysław A. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny. – Kraków: Avalon, 2008. – 368 s.
15. Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. – Warszawa (Poland), 1960. – 296 s.
16. Wojcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Krakow (Poland), 1989. – 316 s.
17. Сас П.М. Петро Конашевич Сагайдачний // Володарі гетьманської булави. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 286 с.
18. Мицик Ю. А., Стороженко І.С., Плохій С.М. Тії слави козацької повік не забудем. – Дніпропетровськ, 1989. – 184 с.
19. Военный энциклопедический словарь. – М.: Воениздат, 1984. – 762 с.
20. Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskigo pod Wzgledem historycznum, obyczayowen i staticznym. – Warszawa (Poland), 1853. – S. 69–76.
21. Голицин М.С. Всеобщая военная история средних времен. Санкт-Петербург, 1877. – Ч. 3. – 768 с.
22. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 2. – 539 с.
23. Крип`якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів: „Світ”, 1990. – 408 с.
24. Скальковський А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – 210 с.
25. Апанович О.М. Козацтво – збройні сили України. // Голос України. – 1991. – № 61. – С.12-14.
26. Стороженко І.С., Мицик Ю.А., Степанков В.С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1991. – 96 с.

Фирсов А.В. Развитие военного искусства украинского казацкого войска в первой половине XVII в.

В статье рассматривается развитие военного искусства украинского казацкого войска в первой половине XVII века, автором акцентируется внимание на совершенствовании казачеством европейским методам ведения боевых действий.

Ключевые слова: *военное искусство, казацкое войско, боевые действия.*

Firsov O.V. Development of art of ukrainian cossack troops in the first half of the XVII century.

The article deals with the development of art of Ukrainian Cossack troops in the first half of XVII century. Author accented improve Cossacks European methods of warfare.

Key words: *art of war, cossack army, battle actions.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бадер Антон Васильович – аспірант третього року навчання кафедри історії України ЛНУ імені Тараса Шевченка.

Барабаш Юлія Василівна – к.і.н., старший викладач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Баранова Наталя Валеріївна – аспірантка кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бірюк Андрій Миколайович – здобувач наукового ступеня, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Бублик Ольга Іванівна – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Виноградов Андрій Вадимович – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Гармаш Тетяна Петрівна - доцент кафедри екології Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Гаухман Михайло Володимирович – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Демченко В.О. - старший викладач кафедри реконструкція, експлуатація залізниць і споруд, заступник декана факультету Державного економіко-технологічного університету транспорту.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Дорош Тетяна Олександрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Дорошенко Олександра Юріївна - кандидат технічних наук, доцент кафедри реконструкція, експлуатація залізниць і споруд Державного економіко-технологічного університету транспорту.

Д'яконіхін Андрій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Ерхов Геннадий Петрович – доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры всемирной истории Донецкого национального университета.

Євдокимов Микола Олександрович - професор кафедри журналістики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, кандидат історичних наук, доцент, член Національної спилки журналістів України.

Земзюліна Наталія Іванівна – доцент кафедри новітньої історії Черкаського Національного університету ім. Б.Хмельницького.

Корчанова Юлія Олександрівна – асистент кафедри сільськогосподарських машин Луганського національного аграрного унивеситету.

Кравець Юрій Антонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету.

Кривуля Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Крюков Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ласкавий Дмитро Васильович − кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мельніченко Валерія Валеріївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету ім. П.Могили.

Михайлюк Владислав Віталійович – аспірант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Мігаль Сергій Володимирович – асистент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та методики їх викладання Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Мігульов Олександр Володимирович – пошукувач ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький).

Олешко А.М. – студентка першого курсу юридичного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Оніпко Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.

Петренко Ірина Миколаївна – докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка**,** кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.

Петренко Олександр Омелянович – кандидат технічних наук, доцент кафедри тракторів та автомобілів Луганського національного аграрного університету.

Піщенко Олег Володимирович – здобувач Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН (м. Київ).

Полєхіна Ольга Сергіївна – магістрант кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Ратніков Віктор Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Русаков Костянтин Анатолійович - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сергієнко Сергій Сергійович – кандидат історичних наук, докторант Центру науково-технічного потенціалу і історії науки ім. Г.М. Доброва.

Скорченко Юрій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму і готельного господарства СНУ ім. Володимира Даля.

Стрелко Олег Григорович - доцент кафедри управління процесами перевезень на залізничному транспорті Державного економіко-технологічного університету транспорту Міністерства транспорту і зв'язку України, декан факультету «Управління залізничним транспортом».

Талавіра Геннадій Миколайович – кандидат технічних наук, доцент кафедри реконструкція, експлуатація залізниць і споруд, заступник декана факультету Державного економіко-технологічного університету транспорту.

Тібабшев Ігор Михайлович – студент філософського факультету СНУ ім. В.Даля.

Фірсов Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Черкаської філії Європейського університету.

ОГОЛОШЕННЯ

Редколегія **наукового збірника „Історичні записки**" – фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7) запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі ***необхідні елементи*** (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на диску в текстовому редакторі MS Word for Windows 1997-2003 в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту. Текст статті складається з таких елементів **у такій послідовності:** шифр ББК (вирівнювання тексту по ширині); прізвище та ініціали автора (шрифт напівжирний, розміщується справа); назва статті (шрифт напівжирний, великими літерами, вирівнювання тексту по центру); через рядок **коротке** резюме мовою основного тексту статті та ключові слова; через рядок текст статті (посилання у тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках із позначенням номера цитованого видання у списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, 34]); через рядок список літератури, оформлений згідно із новими вимогами ВАК України, під заголовком **Література (ніяких інших слів!)**; через рядок **прізвище, ім'я, по-батькові, назва статті, короткі (1-2 речення) резюме та ключові слова українською, російською та англійською мовами**.

Усі поля 20 мм; шрифт Times New Roman; кегель 14; інтервал 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки і таблиці оформлюються згідно із ДСТУ.

Щодо символів. У тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також у них. Для запобігання потрібно використовувати функцію **«Недруковані знаки»**.

Стаття обов'язково супроводжується *авторською довідкою* із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. **Відомості подаються повністю**, без скорочень, одним реченням, через кому, в одному файлі зі статтею.

УВАГА: текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву згідно із прізвищем автора!

Зразок оформлення структурних елементів статті

УДК 625.1 (09)

Білик А.Ю.

ІНЖЕНЕР О.В. ЛІВЕРОВСЬКИЙ – ТАЛАНОВИТИЙ ОРГАНІЗАТОР ЗАЛІЗНИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

Висвітлюється внесок О.В.Ліверовського у будівництво залізниць Російської імперії.
Ключові слова: *О.В. Ліверовський, будівництво, залізниці, Російська імперія.*

Особливістю розвитку залізничного транспорту в Російській імперії та зокрема в Україні на межі XIX-XX століть було не тільки підведення підсумків, переосмислення накопичених знань, але й формування окремих прикладних наук. **(текст статті)**

Література

1. Жинкин Г.Н. Профессор А.В. Ливеровский / Г.Н. Жинкин // Транспортное строительство. – 1869. - №2.
2. Ливеровский А.В. 50 лет работы на железнодорожном транспорте // А.В. Ливеровский. – Хабаровськ, 1999. – С. 52.
3. …

Билык А.Ю. Инженер А.В.Ливеровский – талантливый организатор железнодорожного строительства.

Освещается вклад А.В.Ливеровского в строительство железных дорог Российской империи.
Ключевые слова: *А.В. Ливеровский, строительство, железные дороги, Российская империя.*

Bilyk A.Yu. Engineer A.V.Liverovskiy is a talented organizer of railway building.

Lights up the deposit of A.V. Liverovskogo at building of railways of the Russian empire.
Key words: *A.V. Liverovskiy, building, railways, Russian empire.*

Білик Анатолій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

Адреса: вул. О.Кошового, 13/4, м. Запоріжжя, 91034; 050-562-69-32; bil@lg.ua

Повідомляємо, що збірники друкуються на комерційній основі за рахунок авторів. Доктори наук, які є одноосібними авторами, друкуються у збірнику безкоштовно.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна, 1, корпус 8, кафедра всесвітньої історії; e-mail: mihayluk@snu.edu.ua
Контактні телефони: 8(0642) 33-02-37
8(066) 238-25-80
8(066) 620-24-12

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні або такі, що не відповідають поданим вище вимогам, матеріали без пояснення причин.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

У разі передруку посилання на «Історичні записки: Збірник наукових праць» ***обов'язкове.***

Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Бадер А.В.	**ЗМІНИ КІЛЬКІСНОГО СКЛАДУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДОНБАСУ (1956 – 1985 рр.)**	**3**
Барабаш Ю.В.	**ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ПЕРІОДУ 20-х рр. ХХ ст. НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОНБАСУ)**	**11**
Баранова Н.В.	**ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ПЛАТОНА ГОРОДЕЦЬКОГО В ЦАРИНІ РОЗВИТКУ ЦЕРКОВНО–ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ**	**16**
Бірюк А.М.	**ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ВІДДІЛУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУК АН УРСР (1945-1956 рр.): ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ**	**24**
Бублик О.І.	**РОЗКОЛ ПРАВОСЛАВ'Я ЯК ІНСТРУМЕНТ БІЛЬШОВИКІВ ПО ЗНИЩЕННЮ ДУХОВНОЇ ОПОРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**	**30**
Виноградов А.В.	**ГУМАНІТАРНІ СТОСУНКИ УКРАЇНИ І РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У НАУКОВІЙ СФЕРІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**	**37**
Гармаш Т.П.	**ПИТАННЯ ОХОРОНИ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ХУТОРЯНИН» (Полтавщина, кінець XIX – поч. XX століття)**	**44**
Гаухман М.В.	**«СПРАВА БЕЙЛІСА» (1911–1913 РР.): ІНТЕРПРЕТАЦІЯ НАМІРІВ УРЯДУ**	**53**
Демченко В.О.	**ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ОЛЕКСІЙОВИЧА ВИШНЕГРАДСЬКОГО**	**59**
Довжук І.В., Полєхіна О.С.	**ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ НА ЛУГАНЩИНІ У 1920-х роках: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**	**66**
Дорош Т.О.	**РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ПОБУТ І ДОЗВІЛЛЯ АГРАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР 20-х рр. ХХ ст.**	**70**
Дорошенко О.Ю.	**ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ Й ВЛАСТИВОСТІ ПІНОБЕТОНУ**	**79**
Д'яконіхін А.В.	**ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ (1941-1944 рр.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**	**86**
Євдокимов М.О.	**УЗАГАЛЬНЕННЯ Й АНАЛІЗ ІСТОРІЇ ПУБЛІКАЦІЙ ПРО ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ - ПИСЬМЕННИКА Й ПУБЛІЦИСТА**	**91**
Земзюліна Н.І.	**ШЛЯХИ ЗАЛУЧЕННЯ СЕЛЯНОК ДО ВИРОБНИЧОЇ СФЕРИ В ПЕРШІ РОКИ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ**	**109**
Кравец Ю.А., Ратников В.Ю.	**УЧАСТИЕ СОВЕТСКОГО СОЮЗА В ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЕ В АФГАНИСТАНЕ (1979-1989 гг.)**	**116**
Кривуля О.О.	**ҐЕНДЕРНА ЕКСПЕРТИЗА ПОГЛЯДІВ МАРКСА, ЕНГЕЛЬСА ТА ЛЕНІНА НА ПРОБЛЕМУ ВІДНОСИН МІЖ СТАТЯМИ**	**122**

Крюков В.Г.	**БОРОТЬБА КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ВОЛЗЬКО-КАСПІЙСЬКИЙ ТОРГІВЕЛЬНИЙ ШЛЯХ ЗА ДАНИМИ АРАБСЬКИХ ПИСЕМНИХ ДОКУМЕНТІВ X СТОЛІТТЯ**	**134**
Ласкавий Д.В.	**ДИПЛОМАТІЯ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ І ПИТАННЯ БАГДАДСЬКОГО МИРУ: НАФТОВИЙ ФАКТОР, 1914 р.**	**139**
Мельніченко В.В.	**ТАЙВАНСЬКИЙ ФАКТОР ТА ПОЛІТИКА КИТАЮ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРОБЛЕМ ЯДЕРНОЇ БЕЗПЕКИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**	**146**
Михайлюк В.В.	**ІНВАЛІДИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА ВІДБУДОВІ ДОНБАСУ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ (1943-1945 рр.)**	**153**
Мігаль С.В.	**ФОРМУВАННЯ КІПРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ У XIX СТОЛІТТІ**	**158**
Мігульов О.В.	**ДОСЛІДЖЕННЯ АГРОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ТА СИСТЕМНИЙ ПІДХІД: ІСТОРИКО-НАУКОВИЙ АНАЛІЗ**	**164**
Оніпко Т.В.	**ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЗАПРОВАДЖЕННЯ ГОСПРОЗРАХУНКУ КООПЕРАТИВНИМИ ЗАКЛАДАМИ ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ УКРАЇНИ (1923 -1925 рр.)**	**170**
Петренко А.Е., Корчанова Ю.А.	**ИЗ АГРАРНОЙ ИСТОРИИ ДОНЕЦКОЙ ГУБЕРНИИ (1920-1925)**	**179**
Петренко І.М.	**ДИТИНА І ДИТИНСТВО В РОСІЇ XVIII СТ. В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ**	**184**
Піщенко О.В.	**ІСТОРІЯ ЄДИНИХ ГРУНТОВО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ АКАДЕМІКА К.К. ГЕДРОЙЦА**	**190**
Ратников В.Ю., Олешко А.М.	**ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ВУГІЛЬНОЇ ГАЛУЗІ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ДОНБАСУ У XVIII – XIX ст.**	**196**
Русаков К.А.	**РУССКО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ НА РУБЕЖЕ XVIII – XIX вв.**	**201**
Сергієнко С.С.	**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ БДЖІЛЬНИЦТВА В УКРАЇНІ XIX- ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**	**206**
Скорченко Ю.А., Тибабшев И.М.	**АКТУАЛЬНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА НА ЛУГАНЩИНЕ**	**212**
Стрелко О.Г.	**ІНЖЕНЕР-ЗАЛІЗНИЧНИК АКАДЕМІК Г.П. ПЕРЕДЕРІЙ ЯК ІСТОРИК НАУКИ І ТЕХНІКИ**	**218**
Талавіра Г.М.	**РОЗВИТОК МОДЕЛЮВАННЯ МОСТІВ В РОСІЇ НА ПРОТЯЗІ XIX- XX СТОЛІТЬ**	**225**
Фірсов О.В.	**РОЗВИТОК ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.**	**232**
Відомості про авторів		**244**
Оголошення		**246**

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць

Випуск 24

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідає автор

Відповідальний за випуск	**Михайлюк В.П.**
Літературний редактор	**Бугокова Л.В.**
Оригінал-макет	**Дорош Т.О.**

Підписано до друку 29.09.2009 р.
Формат 60 х 84 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 18,63
Наклад 300 прим. Вид. № 57. Замовлення № 45. Ціна вільна

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2